

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ номері:

Інтерв'ю головного редактора
«Українського історичного
журналу» академіка НАН Ук-
раїни В. А. Смолія

Міжпартійна політична бо-
ротьба у профспілковому русі
України (1917 — 1922 рр.)

Історичне товариство Несто-
ра-літописця та його вклад у
розвиток історичної науки в
Україні

Повсякденне життя монастирів
Київської Русі

Запорозька Січ як фактор
консолідації українського ко-
зацтва до середини XVII ст.

О. П. Оглоблин

ОУН і УПА у другій світовій
війні

5'95

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Ресніт (заст. головного редактора), В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

доктор іст. наук *О. П. Ресніт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Технічний редактор *О. В. Дивула*

Коректор *Г. С. Божок*

Комп'ютерна верстка *Л. І. Баклашовой*

Здано до набору 16.08.95. Підл. до друку 21.11.95. Формат 70х108/16. Папір газетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк.13,3. Ум. фарбо-відб. 13,83. Обл.-вид. арк. 15,33.Тираж 4960 прим. Зам. *5-433*

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, вул. Б. Хмельницького 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 5 (404), сентябрь — октябрь 1995. Национальная Академия наук. Институт истории Украины. Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор *В. А. Смолій*. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Грушевского, 4.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Б. Хмельницького, 19.

Адреса редакції:
252001 Київ-1,
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

*Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік*

№ 5 (404)

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ 1995

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В. А. С м о л і я 3

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

М о в ч а н О. М., Р е с е н т О. П. Міжпартійна політична боротьба у профспілко-
вому русі України (1917 — 1922 рр.) 8

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

К о л е с н и к М. П. (*Чернігів*). Історичне товариство Нестора-літописця та його
вклад у розвиток історичної науки в Україні 28
М е л ь н и к Л. Г. До історії Берестецької битви (огляд джерел) 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії релігії та церкви

Р и ч к а В. М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі 48

* * *

Х а р и ш и н М. В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 —
1657 рр.) (*Закінчення*) 57
Щ е р б а к В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до
середини XVII ст. 66

Трибуна молодого автора

- Федуняк С. Г. (*Чернівці*). Концепція «середньої держави» у зовнішній політиці Канади 72

На допомогу викладачу історії

- Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради (*Продовження*) 79

Портрети істориків минулого

- Верба І. В. О. П. Оглоблин 89

Документи та матеріали

- ОУН і УПА у другій світовій війні (*Закінчення*) 100

Документальні розповіді

- Стороженко І. С. (*Дніпропетровськ*). Битва на Жовтих Водах (*Закінчення*) 109

Пам'ятки історії та культури

- Воронцова О. А. З історії дослідження Звіринських печер у Києві 120

Критика та бібліографія

- Михненко А. М. (*Донецьк*). В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко. Микола Прокопович Василенко 127

- Котляр М. Ф., Скржинська М. В. Лев Платонович Карсавин. Бібліографія произведений 130

- Мушинка Микола (*Словаччина, Пряшів*). Янко Рамач. Коротка історія румунів 132

Листи до редакції

- Барбон М. Б. У Норильському концтаборі 134

- Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932 — 1933 рр. в Україні 137

Хроніка та інформація

- Кондрацький А. А. Друга Всеукраїнська джерелознавча науково-практична конференція з нагоди 75-річчя УВО 142

- Заток О. Б. Науково-теоретичні читання «Центральна Рада на тлі української революції» 143

- Горобець В. М., Чухліб Т. В. Міжнародна наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської ради 146

Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В. А. Смолія

У зв'язку з реорганізацією редакційної колегії й призначенням нового головного редактора нашого часопису — академіка НАН України В а л е р і я А н д р і й о в и ч а С м о л і я — редакція «Українського історичного журналу» звернулася до нього з проханням відповісти на ряд питань, що становлять інтерес для широкого читачького загалу.

— Скажіть, будь ласка, чим зумовлено рішення про реорганізацію редколегії та Ваше призначення на посаду головного редактора «Українського історичного журналу»?

— Тут нічого неординарного немає. Йде цілком природний процес оновлення редакційних колегій наукових часописів. Слід наголосити, що цей крок давно визрів. І він лише адекватно відображає ті зміни, які відбуваються в нашому житті. Дехто із старого складу редколегії залишив нас назавжди (як покійний професор В. О. З а м л и н с ь к и й), дехто — за віком чи станом здоров'я — відійшов від наукових справ, когось привабила політико-дипломатична нива. Систематична участь інгородних членів редколегії у житті часопису, як засвідчив досвід попередніх років, є річчю неможливою. Крім того, існує Постанова Президії НАН України, що зобов'язує директорів відповідних наукових установ очолити редколегії друкованих органів НАН України. Такими були основні міркування, якими ми керувалися, формуючи нову редакційну колегію «Українського історичного журналу». Разом з тим, прагнучи до наступності в роботі редколегії, ми зберегли кістяк її попереднього складу.

До речі, користуючись нагодою, хотілося б висловити подяку за сумлінну працю всім попереднім членам редколегії, особливо М и х а й л у В а с и л ь о в и ч у К о в а л ю, який тривалий час її очолював.

— «Український історичний журнал» є друкованим органом двох академічних інститутів — Інституту історії України НАН України та Інституту національних відносин та політології. Яке місце у складі редколегії відведено працівникам другого Інституту?

— До редколегії увійшли директор Інституту національних відносин і політології НАН України академік НАН України І. Ф. К у р а с, заступник директора цього ж інституту доктор історичних наук М. І. П а н ч у к та один з його провідних науковців — доктор історичних наук В. Ф. С о л д а т е н к о.

Разом з тим слід зазначити, що ми запросили до спільної з нами праці у складі редакційної колегії «Українського історичного журналу» таких відомих учених й організаторів науки, як академік і віце-президент нашої Академії наук, директор Інституту археології НАН України П. П. Т о л о ч к о, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, дійсний член НАН України Я. Д. І с а є в и ч та директор Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського, член-кореспондент НАН України П. С. С о х а н ь.

— Якими Ви бачите перспективи «Українського історичного журналу»?

— Заснований у 1957 р., журнал спершу видавався шість разів на рік, згодом перетворився на щомісячник. З минулого року ми внаслідок

фінансово-технічних проблем змушені були випустити лише п'ять книжок видання. Щодо перспектив: найважливіше для нас сьогодні — забезпечити безперервний вихід «Українського історичного журналу» за умов, коли постійно зростають ціни на поліграфічні послуги. Ми докладемо до цього значні зусилля, робитимемо це й надалі. При зміні на краще загальноєкономічної ситуації та стану справ з фінансуванням академічної науки плануємо повернутися до щомісячного виходу журналу. Отже, щодо перспектив я — поміркований оптиміст, інакше б не брав на себе нелегкі обов'язки головного редактора. Перекоаний, що перспективи у нашого часопису непогані.

— Чи могли б Ви сформулювати, хоча б у загальних рисах, концепцію видання?

— Журнал був і повинен залишатися науковим виданням. Тобто, перевагу ми віддаватимемо працям і розвідкам науковців, які вивчають ті чи інші проблеми історії, історіографії та джерелознавства. Зрозуміло, що друкуватимемо й роздуми істориків, і матеріали в порядку дискусії або обговорення. Продовжуватимемо нашу традиційну рубрику «Документи та матеріали», де з'являться найбільш цікаві архівні матеріали, що становитимуть інтерес для широкого кола читачів. Збільшимо кількість публікацій у рубриці «Історія в особах». Особливо зацікавлені ми в узагальнюючих, методологічних статтях. Плануємо істотно розширити розділ «Критика та бібліографія». Від компліментарних куценьких рецензій по можливості перейдемо до рецензійних статей з ґрунтовним розбором здобутків, а також хиб чи неточностей тієї або іншої монографії, збірника статей, збірки документів тощо.

Перекоаний, що більшу увагу в журналі слід приділяти питанням давньої та середньовічної історії України, проблемам історії ХІХ — початку ХХ ст., добі визвольних змагань українського народу.

— Що необхідно зробити для того, щоб втілити ці задуми та плани у життя?

— Працювати. В тому числі з авторами. Слід сформувати авторський актив, постійно розширювати географію наших дописувачів. Звичайно, потрібні кошти для регулярного видання журналу. Але... але... — значно легше шукати гроші, можливості для видання, коли черговий номер повністю сформований, причому не лише сформований, а й укомплектований цікавим, оригінальним науковим матеріалом.

— Що б Ви побажали авторам часопису? Які вимоги будуть ставитись новою редколегією до підготовки ними рукописів?

— Насамперед, творчої наснаги, націленості на копітку працю в архівах, бібліотеках, у себе вдома за робочим столом, невтомного бажання, не відкидаючи авторитетів, шануючи своїх попередників, шукати власну стежку в науці.

Вимоги до рукописів залишаються традиційними: текст, у тому числі посилення, має бути машинописним, надрукованим через два інтервали, посилення і примітки виносяться в кінець статті. У тексті обов'язковий науковий апарат — посилення на джерела, в тому числі архівні. Обсяг має бути: для статті — до одного авторського аркуша (24 сторінки машинопису), для повідомлення — до 20-ти машинописних сторінок. Рукопис подається або надсилається до редакції в двох примірниках.

— Донедавна «Український історичний журнал», якщо можна так висловитись, був чи не єдиним друкованим органом — монополістом при висвітленні дожовтневої тематики в Україні. За останні кілька років з'явилося (чи було відновлено) чимало часописів, на сторінках яких також йдеться про давнє минуле українського народу. Як на Вашу думку, чи не втратить журнал свій науковий пріоритет та водночас певну частину своїх дописувачів й передплатників внаслідок конкуренції?

— Безумовно, з конкуренцією нам слід рахуватися. Так само, як «боротися» за автора, щоб на шпальтах нашого часопису з'явилися оригінальні наукові праці. Ми докладемо до цього зусилля і в майбутньому плануємо розширити публікації з дожовтневої тематики.

Щодо інших видань. Гадаю, що ми поділимо з ними «сфери впливу». Як я вже зазначав, «Український історичний журнал» — наукове видання, і він покликаний бути трибуною останніх досягнень національної історіографії. Інші ж видання, які звертаються останнім часом до популярної історичної тематики (насамперед маються на увазі публікації з української медієвістики, на козацьку тематику та ін.), прагнуть до просвітницької, популяризаторської діяльності. Наприклад, одне з найбільш цікавих видань такого плану — «Київська старовина» — у підзаголовку до назви зазначає: «Історичний науково-популярний та літературний журнал».

Це не означає, звичайно, що наукові статті слід писати сухою, казенною мовою. Перевагу ми віддаватимемо рукописам, котрі поєднують науковість із літературною, образною формою викладу.

— Як у майбутньому вирішуватиметься таке питання: «Український історичний журнал» і зарубіжні дослідники, українська діаспора? Чи передбачаються Вами якісь заходи, спрямовані на поглиблення наукових контактів через журнал з українськими громадами в республіках колишнього СРСР?

— Сміливо можна твердити, що питання це вирішуватиметься позитивно. Якщо переглянути, наприклад, усі п'ять книжок нашого журналу за 1994 р. (№№ 1, 2/3, 4, 5 та 6), то побачимо, що в № 1 вміщено: статтю А. А. Горського (Москва) «Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі», документальну розповідь Б. М. Петрова (Москва) «Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941 р.?», цікаву історіографічну розвідку Марка фон Хагена (США, Нью-Йорк) «Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого»; № 5 містить історіографічне дослідження Дітера Поля (Німеччина, Мюнхен) про фашистську окупацію України в 1941 — 1944 рр. у працях західних учених; № 6 — огляд Гленца Девіда (США, Нью-Йорк) «Журнал «Слов'янські воєнні дослідження»».

Ми і в подальшому зміцнюватимемо таке співробітництво, друкуватимемо на сторінках «Українського історичного журналу» українознавчі статті зарубіжних дослідників, праці науковців з української діаспори. До речі, ще 18 жовтня 1993 р. у Києві відбулася зустріч заступника головного редактора «УІЖу» В. М. Рички з професором Кентського університету (США) Любомиром Винаром, який є президентом Українського історичного товариства, засновником і головним редактором його друкованого органу — журналу «Український історик» (інформацію про це див.: УІЖ. — 1994. — № 1. — С. 154). Сторони дійшли висновку про необхідність налагодження тісної співпраці «Українського історика» та «Українського історичного журналу», домовилися про регулярний обмін часописами, науковою літературою та окремими редакційними матеріалами. З того часу наші контакти з колегами «Українського історика» та його керівником не перериваються. Ми сподіваємося на співпрацю і в подальшому. Непогані зв'язки у нас і з іншими відомими українознавцями з діаспори — Тарасом Гунчаком, Романом Сербиним, Богданом Кравченком та ін.

Сталий характер і давню історію мають зв'язки українських істориків з колегами з Москви. Я вже згадав ряд матеріалів авторів з Росії, які були вміщені протягом останнього року на сторінках «Українського історичного журналу». Сподіваюсь, що додатковим стимулом до зміцнення цих контактів стане підписаний нещодавно договір про наукове співробітництво між Інститутом історії України НАН України та Інститутом російської історії Російської Академії наук. Аналогічна угода укладена з польськими науковцями Інституту історії ПАН. Міцні контакти у нас з істориками Чехії та Словаччини. До речі, документи, які ми підписали із зарубіжними колегами, містять важливий пункт — про взаємний обмін інформацією, результатами наукових досліджень, що становлять спільний інтерес, а також про взаємну публікацію статей, повідомлень тощо. Сподіваюсь, що такі розвідки наших колег з близького і віддаленого зарубіжжя найближчим часом з'являться й на сторінках «Українського історичного журналу».

Зацікавлені ми і в розширенні географії наших українських авторів. У журналі завжди публікувалися статті авторів з Дніпропетровська, Львова, Одеси, Полтави, Харкова та інших міст України. Редколегія має намір продовжувати цю практику, тобто підтримувати соборницький, всеукраїнський характер нашого видання. Але, звичайно, головний критерій для нас — науковість, відповідність сучасним вимогам історичної науки і (по можливості) довершена літературна форма викладу матеріалу.

— Важливою для журналу, очевидно, є проблема фінансування? Як конкретно, коли це не є виробнича таємниця, вона вирішуватиметься найближчим часом? Чи буде у складі редколегії спеціальна посада для особи, яка безпосередньо відповідатиме за комерційні справи видання?

— Дійсно проблема фінансування нашого часопису стоїть дуже гостро. А що ми не робимо з цього таємниці, про те свідчить заклик «До патріотів України, ентузіастів історичної науки», що вміщується ось уже два роки на сторінках журналу. Нагадаю текст заклику для того, хто призабув чи не читав його:

«Скрутні матеріальні умови, в яких опинилася преса України, не обминули, на жаль, і «Українського історичного журналу». Існування єдиного історичного журналу незалежної України нині під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів. Підтримайте «Український історичний журнал!»

Зрозуміло, що ми не сидимо, склавши руки, а постійно займаємось пошуками спонсорів.

До речі, нещодавно було підписано угоду про співробітництво між Виробничим об'єднанням «Чорнобильська атомна електростанція» та Інститутом історії України НАН України. Завдяки цьому, зокрема, було випущено четвертий номер «Українського історичного журналу» за 1994 р.

Гадаю, наші читачі із зрозумінням поставляться до того, що наприкінці кожного номера ми вміщуватимемо кілька сторінок рекламної інформації наших спонсорів.

Щодо конкретної особи, яка відповідає за цю важливу ділянку роботи. Цим займається заступник головного редактора, доктор історичних наук Олександр Петрович Реєнт.

— Журнал друкує статті без найменших біографічних відомостей про авторів, їх науки ступені та звання, посади, наукові зацікавлення. Чи не варто було б переглянути таку практику?

— Цілком з Вами згоден. Найближчим часом ми подаватимемо відомості про авторів (прізвище, ім'я, по батькові, ступінь, звання, посада, основні публікації, наукові зацікавлення) у підрядкових примітках на першій сторінці статті чи повідомлення кожного автора або ж у кінці кожного номера журналу під рубрикою «Автори номера».

— Чим порадував читачів «Український історичний журнал» у 1995 році?

По-перше, хочу сказати, що в 1995 р. маємо два ювілейних числа «Українського журналу». № 3 присвячено 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній і другій світовій війнах, № 4 — 400-річчю від дня народження великого гетьмана України Богдана Хмельницького. Відповідно й матеріали, вміщені в них, висвітлюють тематично згадані події. До речі, до кожного з цих ювілейних номерів нашого журналу зроблено більш виразну і яскраву обкладинку.

У рубриці «Документи та матеріали» закінчуємо друкувати документальні матеріали про ОУН і УПА в роки другої світової війни. В рубриці «З історіографічної спадщини» даємо продовження дослідження Андрія Яковліва «Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках».

Рубрика «Історія в особах» представлена матеріалами «Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи» В. Г. Сарбея та «Українське питання в житті й творчості Миколи Скрипника» В. Ф. Солдатенка і Дж. Мейса.

У рубриці «Портрети істориків минулого» дано матеріал І. А. Верби про відомого вченого О. П. Оглоблина.

Чимало цікавих матеріалів надруковано в рубриках «Історіографія та джерелознавство», «По сторінках дожовтневої періодики» та ін. Як я вже наголошував, буде істотно розширено й зміцнено відділ критики та бібліографії.

Дякую за увагу.

Новий погляд на проблему

О. М. Мовчан (Київ), О. П. Ресніт (Київ)

Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917 — 1922 рр.)

Історія міжпартійної боротьби за керівництво профспілковими організаціями, як і інші проблеми політичної історії, відображена в радянській історіографії досить тенденційно. Із зміцненням тоталітарного режиму ця тенденційність посилювалася. Так, якщо у працях самовидців політична боротьба висвітлювалася на ґрунтовній документальній базі, хоч нерідко її аналізу й бракувало об'єктивності, то у більш пізніх дослідженнях радянських істориків, як правило, замість джерельного аналізу знаходимо лише декларативний виклад, відповідний до офіційної концепції історичного розвитку.

У посткомуністичній вітчизняній історіографії зроблено перші кроки на шляху до виправлення цих хиб і написання правдивої історії робітничих організацій України. Підготовлено й видано дві брошури, присвячені розвитку робітничого руху доби Центральної Ради. Головна увага їх авторів зосереджується на взаємовідносинах національної держави і робітничого класу¹. Розпочалося вивчення історії так званих «незалежних» профспілкових об'єднань, а також політики радянського уряду по придушенню профспілкової незалежності².

У даній статті зроблено спробу простежити розвиток профспілкового руху України в контексті політичної боротьби, яка визначала характер і напрямки цього розвитку. Поза увагою авторів залишилися міжпартійні дискусії з питань профспілкового будівництва, що розгорталися на всеросійських профспілкових форумах, оскільки вони досить ґрунтовно висвітлені російськими істориками.

Революційні події у Петрограді в лютому 1917 р. збудили революційну творчість мас у всіх регіонах Російської імперії. В Україні почали утворюватися різноманітні політичні (ради робітничих депутатів) і економічні (профспілки та робітничі комітети чи фабзавкоми) організації робітничого класу. В них виявилися риси, характерні для всеросійської дійсності з її особливою гостротою класових суперечностей. Виникнення двох типів економічних організацій зумовлювалося тим, що у професійній спілці робітники об'єднувалися не за виробничим, а за професійним принципом, і для захисту інтересів окремих трудових колективів необхідно було організувати інші робітничі органи. Вони отримали назву робітничих чи фабрично-заводських комітетів.

Засновниками організацій російськомовного робітничого класу України були переважно загальноросійські соціалістичні партії. Між меншовиками і більшовиками до повернення В. І. Леніна з еміграції не існувало принципових суперечностей у питаннях стратегії і тактики класової боротьби. До того ж, у березні 1917 р. з ініціативи центрального комітету РСДРП(м) меншовики-оборонці і ітернаціоналісти уклали коаліцію з есерами³. Тому між радами, завкоміами і профспілками в процесі їх виникнення й оформлення

існували тісна взаємодія і взаємовплив, і їх не порушували окремі випадки конфронтації.

Навесні 1917 р. ради робітничих депутатів через відповідні комісії брали активну участь в утворенні профспілок і фабзавкомів як низових ланок радянського апарату. На окремих підприємствах організовувалися ради робітничих депутатів, що виконували функції рад і фабзавкомів. Водночас спостерігалася тенденція до перетворення фабзавкомів у низові осередки профспілок, однак цьому перешкоджала організаційна слабкість останніх ⁴.

Обличчя профспілкового руху в Україні, як стверджує один з перших його дослідників Ю. Крейзель, у початковий період Центральної Ради визначали фабрично-заводські комітети ⁵. Інший очевидець революційних подій 1917 р. А. Радченко пов'язує популярність фабзавкомів з їх більшовизацією ⁶. Такої ж думки дотримується й відома дослідниця історії робітничого руху в Україні у 1917 р. А. Гриценко ⁷.

Діяльність фабрично-заводських комітетів — предмет окремого дослідження, проте з'ясування їх політичної орієнтації має важливе значення для розуміння характеру їх взаємовідносин з профспілками, оскільки до об'єднання альтернативних систем економічних робітничих організацій ці взаємовідносини значною мірою визначали розвиток робітничого руху.

Процес більшовизації фабрично-заводських комітетів влітку 1917 р. всебічно досліджено в радянській історіографії. Відкритим залишається лише питання про партійний склад робітничих комітетів у перший, організаційний період їх існування. Його вирішенню, як зазначала А. Гриценко, заважає брак необхідних документів — протоколів і листувань фабзавкомів ⁸. Проте на основі фрагментарних даних про меншовицьке лідерство у фабзавкомах київських заводів «Арсенал», Південно-Російського механічного і Деміївського снарядного, а також про більшовицьке — на харківських заводах «ВЕК», луганському «Гартмана» і катеринославському «Сіріус» А. Гриценко робить висновок про небільшовицький склад більшості фабзавкомів і характеризує його як есеро-меншовицький ⁹ або анархо-есерівський ¹⁰.

Іншої думки стосовно політичної орієнтації робітничих комітетів дотримувався Б. Колесников. Він писав, що ініціаторами створення фабзавкомів були анархісти, яких винесла на поверхню політичного життя хвиля революційної стихії ¹¹. На жаль, автор не наводить даних, які підтвердили б цей висновок.

Посилення впливу численних груп і течій анархістської орієнтації під час лютневої революції — факт незаперечний. Крім того, саме анархісти вважали, що фабзавкоми, як безпосереднє представництво робітників, є головною ланкою робітничої організації. Що ж до професійних спілок, які створювалися соціал-демократами, то їх анархісти вважали застарілими, консервативними об'єднаннями, які необхідні робітникам для захисту класових інтересів лише на приватних підприємствах, але не потрібні в умовах пролетарської диктатури. Однак, на нашу думку, Б. Колесников перебільшує вплив анархістів у фабзавкомах. Він забуває, що робітничі комітети частогусто виникали з ініціативи рад, в яких переважали меншовики та есери. Крім того, розрізнені анархістські угруповання ще перебували в стадії ідейного й організаційного оформлення, а найбільшою впливовою політичною силою була партія есерів.

У квітні 1917 р. боротьба за фабрично-заводські комітети розгорнули більшовики, які висунули анархістське гасло «робітничого контролю над виробництвом». Анархістську платформу у питанні про роль фабзавкомів і профспілок в організації промислового виробництва підтримали й есери ¹². Однак перемоги у фабрично-заводських комітетах домоглися більшовики. На вересень-жовтень 1917 р. майже 70 % промислового пролетаріату України працювало на підприємствах, де діяли більшовицькі завкоми ¹³. Вирішальним фактором перемоги більшовиків була їх антивоєнна позиція, виступи за негайний мир з Німеччиною.

Революційному радикалізму більшовиків протистояла меншовицька теорія і практика профспілкового будівництва. Не визнаючи необхідності революційної боротьби, меншовики виступали у 1917 р. проти встановлення економічної диктатури робітничого класу на підприємствах через робітничий контроль. Вони вважали, що робітничий контроль, який захищає інтереси лише одного із суб'єктів виробництва, загрожує деструктивними наслідками, і тому ратували за державний контроль, що поєднував би інтереси як робітників, так і підприємців. На думку соціал-демократів, справжніми захисниками робітничого класу були не фабзавкоми, а професійні спілки, оскільки вони виражали не групові, а класові інтереси. Відповідно до такої оцінки меншовицька концепція профспілкового будівництва передбачала підпорядкування фабзавкомів, як низових осередків профспілкових організацій, професійним спілкам. Проте навесні 1917 р. меншовики ще не створили міцної профспілкової системи. Майже половина місцевих профспілкових об'єднань перебувала в стадії оформлення і не мала статутів виборних правлінь та кас.

Під впливом стихійних революційних процесів професійні спілки набували примітивної форми роздрібнених цехових організацій. Так, у Харкові до травня 1917 р. виникло 21, а до кінця року ще 31 профспілкове об'єднання (тільки металісти створили 7 професійних спілок)¹⁴. До червня 1917 р. територія України вкрилася густою мережею профспілкових об'єднань. У Катеринославі їх налічувалося 24 (22 тис. членів), Києві — 25 (65 734 члени), Харкові — 32 (50 тис. членів), Одесі — 38 (близько 40 тис. членів), Херсоні — 18 (8 тис. членів), Миколаєві — 21 (20 тис. членів), Житомирі — 30 (4,2 тис. членів), Бердичеві — 12 (5,5 тис. членів), в Єлисаветграді — 14 (9 тис. членів). В інших містах об'єднання професійних спілок виникли пізніше — влітку-восени 1917 р.¹⁵ Таким чином, тільки дев'ять загальноміських центрів профспілок об'єднували 212 галузевих організацій, в яких налічувалося майже 225 тис. членів. До червня 1917 р. профспілковий рух охоплював на Україні понад 535 тис. чол.¹⁶

Весною 1917 р. розпочався процес об'єднання профспілкового руху України. В той час у найбільших містах України вже існували об'єднані профспілкові центри. В Одесі ініціатором створення центрального бюро виступив міський комітет російської соціал-демократичної партії¹⁷. У Харкові, Полтаві та Києві таку пропозицію було внесено організаційною комісією в складі різних соціалістичних партій і міської ради робітничих депутатів, а в Полтаві — під час виборів делегатів на III Всеросійську конференцію професійних спілок¹⁸.

Які ж політичні сили спрямували діяльність профспілкових об'єднань? У монографії А. Гриценко «Робітничий клас України у Жовтневій революції» стверджується, що «об'єднавчий рух профспілок проходив під безпосереднім керівництвом більшовицьких організацій»¹⁹. Проте всупереч цьому висновку дослідниця наводить факти переважного більшовицького впливу лише в Київському центральному бюро профспілок, де його було досягнуто завдяки делегатам від губернських правлінь галузевих спілок металістів, будівельників та кравців. До того ж, читачеві нагадується, що ініціаторами створення центрального бюро профспілок виступали комісії праці або професійні комісії рад, очолювані переважно меншовиками та есерами²⁰.

Багато фактів про партійний склад правлінь профспілкових органів чи політичну спрямованість їх діяльності міститься у працях перших радянських українських дослідників, які займалися історією профспілкового будівництва, зокрема у збірнику «Матеріали з історії професійного руху в Україні. Зб. I. Професійний рух 1917 року» (Харків, 1928).

У статті К. Маслової «Українські залізничники за Жовтневої революції» цитуються численні резолюції делегатських з'їздів залізничників, що проходили у квітні-травні 1918 р. Оскільки переважна більшість цих резолюцій підтримувала політику Тимчасового уряду на продовження війни, за що ратували і меншовики, і есери, але проти чого виступали більшовики, автор робить висновок, що «керівничий вплив по організаціях залізничного проле-

таріату дістають есери і меншовики. Цей вплив значно зберігся майже до Жовтневої революції»²¹.

У статті Г. Новополіна «Профрух у Дніпропетровську 1917 р.» показано, як меншовики-оборонці, котрі «відігравали домінуючу роль у правліннях спілок..., опанували центральне бюро профспілок», аналізується робота меншовицького профспілкового активу на металургійних та металообробних заводах (Брянському у Катеринославі і Гантке у Нижньодніпровську), а також на залізницях та в друкарнях губернії²².

Дослідник Б. Шульман доводить променшовицький характер діяльності профспілкових об'єднань Одещини²³.

Вплив меншовиків у профспілках на весну-літо 1917 р. був переважним, але не повсюдним. Серед сільськогосподарських, а також некваліфікованих індустріальних робітників широку популярність мали есери. З травня 1917 р. есерівська газета «Земля і воля» надрукувала відозву ініціативної групи по організації спілки чорноробів. Спілка була утворена 5 травня в Харкові на зібранні делегатів від заводів і фабрик міста²⁴.

У радах профспілок кравців і друкарів Поділля дуже популярними були бундівці²⁵. Всеукраїнською учительською спілкою, що «мала своїм завданням українізацію і демократизацію шкіл», керували лідери українських соціалістичних партій²⁶.

Більшовики першу перемогу у боротьбі за профспілки отримали в Києві. До складу київського ЦБ профспілок, обраного у квітні 1917 р., увійшло троє меншовиків (Слуцький — голова, Цеденбаум і Бриліант) і четверо більшовиків (від металістів — Є. Горбачов, від деревообробників — Вітковський, від кравців — Фарбман, від друкарів — Ласовський)²⁷. У липні-серпні до більшовиків перейшло керівництво спілками машинобудівників і залізничників в Одещині²⁸, а також металістів — у Катеринославі (до складу правління цієї спілки було обрано дев'ять більшовиків — Фесенко, Левенко, Рухман, Копйов, Амосов, Григор'єв, Жуковський), четверо меншовиків (Вудник, Щап, Голосуй, Петров) і два анархісти (Рибін, Беловський)²⁹.

Слабкий вплив більшовиків у профспілкових органах пояснювався їх нечисленністю порівняно з меншовиками, а також відсутністю програми профспілкового будівництва і керівництва ЦК РСДРП(б) після Лютневої революції 1917 р. На початку 1917 р. в Україні налічувалося лише 2 тис. більшовиків. До травня їх кількість збільшилась у п'ять раз, а на кінець липня досягла 33 тис.³⁰. Проте в окремих місцевостях, наприклад, на Волині і Поділлі, більшовицькі організації почали утворюватися лише влітку 1917 р., і профруху вони приділяли мало уваги, займаючись виключно партійним будівництвом та політичною агітацією³¹.

Влітку 1917 р. партія більшовиків кількісно ще поступалась РСДРП(м), у лавах якої налічувалося майже 50 тис. чол. Однак вплив меншовиків внаслідок радикалізації настроїв мас танув з кожним днем³².

За ініціативою більшовиків у червні 1917 р. було створено центральну раду фабзавкомів Харкова, яку очолив більшовик Богданов, а в липні — раду фабзавкомів Києва. В обох органах переважали більшовики. Лише в одеському центрі фабзавкомів, організованому радою робітничих депутатів, більшість належала іншим партіям³³. Проте в місцевих осередках фабзавкомів, як уже зазначалося, вплив більшовиків був переважачим. Таким чином, влітку 1917 р. в Україні, як і в Росії, існувало дві альтернативні системи економічних робітничих організацій, які очолювалися протидіючими групами соціал-демократів.

Після організаційного розколу економічного робітничого руху більшовики домоглися впровадження робітничого контролю у виробництві, залишивши традиційні форми економічної боротьби меншовицьким профспілкам. Суперечностей у діяльності фабзавкомів і профспілок не було лише в Києві, де більшовики переважали в обох типах робітничих організацій. Серпнева конференція київських фабзавкомів прийняла рішення про входження цих організацій до системи профспілок. Однак в інших гу-

берніях, де у профспілковому керівництві переважали меншовики, такий крок більшовики вважали передчасним.

Організаційне розмежування революційного і реформістського напрямів в економічному робітничому русі посилювало протиробство між окремими соціал-демократичними партіями. Своєю діяльністю активізували українські соціал-демократи. Однак вони не набули широкої популярності серед зрусіфікованого робітничого класу, навіть незважаючи на сприяння національного уряду Центральної Ради. Їх підтримували лише україномовні робітники, які працювали на залізницях (кондуктори і провідники), цукроварнях та інших підприємствах обробної промисловості, а також у деяких добувних галузях виробництва³⁴. На всеукраїнський робітничий з'їзд, скликаний Центральною Радою для створення національного республіканського профспілкового центру (Київ, липень 1917 р.), прибуло 400 делегатів лише від 40 тис. пролетарів України³⁵.

Уявлення про національні профспілкові об'єднання дають матеріали першого українського залізничного з'їзду, що друкувалися в пресі, насамперед, статут української спілки залізничників, котра була заснована на цьому з'їзді (липень-серпень 1917 р.). Статут проголосив головним принципом профспілкового будівництва об'єднання робітників з метою підтримки національного відродження. Принцип національних об'єднань не мав нічого спільного з антидемократичним обмеженням профспілкового членства за національним походженням. Однак він фактично суперечив демократичному принципу коаліційної незалежності. Це сталося внаслідок проурядової спрямованості українських профспілкових об'єднань. У статті української спілки залізничників і у відповіді делегатів українського залізничного з'їзду на привітання Центральної Ради відкрито вказувалося, що українські спілки (громади) створюються з метою політичної консолідації робітничого класу республіки на підтримку політики Центральної Ради. Зокрема, у статуті залізничників було записано, що «кожна громада організується для активної оборони свого лозунгу: «Національно-територіальна автономія України у федеративній демократичній республіці Росія». Способи оборони могли бути різні, але «законом дозволені». Більш того, делегати українського з'їзду зобов'язувалися не тільки «підтримувати всіма організаційними силами Раду», а й «точно виконувати всі її накази»³⁶.

Завдяки намаганням політизувати профспілкові об'єднання національний радикалізм, як і класовий, таїв загрозу підпорядкування робітничого руху державі. Але в умовах невизнання Тимчасовим урядом вимог національно-визвольної боротьби українського народу гасло національної консолідації профспілок мало тимчасово демократичний сенс, тільки як протидія унітарній політиці державного центру.

Під час Лютневої демократичної революції ідея національного визволення ототожнювалася в очах українського робітництва з ідеями політичної і соціальної рівності, оскільки панівні позиції в Російській імперії займали російські поміщики і буржуазія. Проте нерішучість українського національного уряду у вирішенні соціальних проблем, зокрема впровадженні робітничого контролю над виробництвом, відштовхувала робітників України від подальшої участі у національно-визвольній боротьбі.

Поглиблення економічної і політичної кризи в другій половині 1917 р. сприяло популярності радикальних закликів і кількісному зростанню партії більшовиків. У жовтні 1917 р. чисельність більшовиків на Україні досягла 72 тис. чол., водночас кількість членів меншовицьких організацій зменшилася до 33 тис. чол.³⁷. Позиції РСДРП(б) зміцнив також альянс з українськими соціал-демократами інтернаціоналістами, який було укладено з метою єдності дій «до того часу, доки в центрі не буде складено умови для вирішення питань про державну мову і взаємовідносини з Росією»³⁸.

Восени 1917 р. більшовики завершили централізацію фабрично-заводських комітетів, діяльність яких, за свідченням очевидців, «проводилась паралельно з діяльністю профспілок»³⁹. Однак останні внаслідок неможливості вирішення соціальних конфліктів, що виникали між робітниками і

підприємцями, шляхом їх розгляду у примирливих камерах і третейських судах втрачали авторитет у масах. Керівництво економічним робітничим рухом фактично зосереджувалося в руках фабзавкомів, а профспілки поступово перетворювалися на номінальні робітничі органи. Позбавлені міцного зв'язку з трудящими, вони «не мали авторитету в радах усіх скликань, незалежно від того, хто їх очолював — меншовики, соціалісти-революціонери чи більшовики», — констатував «Вестник Екатеринославского совета профсоюзов»⁴⁰. Більшовизація рад у липні-серпні 1917 р. перетворила робітничі органи влади і профспілки в опозиційні об'єднання.

Ситуація, що склалася восени 1917 р., сприяла встановленню більшовицької диктатури на початку 1918 р. На захоплених радянськими військами територіях розпочалась примусова більшовизація профспілкових організацій: повсюдно розпускалися опозиційні і створювалися пробільшовицькі профспілкові об'єднання. Проте в перший, дуже короткий період радянської влади на Україні більшовики не добилися монопольного представництва у профспілкових організаціях. Навіть у цитаделі більшовиків — Донецькому басейні — в обласному бюро профспілок працювали представники різних соціалістичних партій (трое комуністів, троє лівих есерів і троє меншовиків)⁴¹.

Після встановлення радянської влади на більшості території колишньої УНР перед соціалістичними партіями постало питання про характер взаємовідносин між професійними спілками і більшовицькою владою. Всі соціал-демократичні, а також есерівські партії обмежували існування принципу коаліційної незалежності рамками буржуазного ладу. Після соціалістичної революції єдності характеру і цілей робітничих організацій і диктатури пролетаріату повинна була, за їх міркуваннями, знищити протиріччя в державних і громадських відносинах, а отже, відпадала необхідність існування коаліційно незалежних профспілкових об'єднань.

Але чому ж після жовтневого перевороту меншовики продовжували виступати проти державної залежності профспілок? Така позиція зумовлювалася їх оцінкою подій 1917 р. Заперечуючи можливість соціалістичних переворотень в Росії і на Україні внаслідок відсутності об'єктивних передумов (зокрема, високої концентрації промислового виробництва, що була необхідна для його ненасильницької націоналізації), меншовики намагалися ізолювати профспілки «від більшовицької авантюри соціалістичного будівництва» і спрямувати їх діяльність у традиційне русло — на захист економічних інтересів робітників⁴².

Позицію більшовиків щодо скасування незалежності профспілкового руху від радянської держави підтримали ліві есери і анархо-синдикалісти, які визнали соціалістичний характер здійснених у країні переворотень. Однак каменем спотикання в досягненні цілковитої єдності у поглядах нових союзників стало питання про одержавлення професійних спілок та їх участь у промисловому управлінні. В необхідності передачі останнього робітничим організаціям були переконані анархо-синдикалісти та ліві есери. Багато більшовиків поділяли в той час їх точку зору. В. І. Леніну вдалося провести резолюцію про співучасть профспілок поряд з державними і господарськими органами у промисловому управлінні. Скасуванню анархо-синдикалістського напрямку в робітничому русі сприяло рішення з'їзду про підпорядкування заводських комітетів профспілкової системи⁴³.

Створенню єдиної централізованої пробільшовицької системи робітничих організацій перешкодила австро-німецька агресія в лютому-березні 1918 р., здійснена за угодою з урядом Центральної Ради. Повернувшись 7 березня 1918 р. в окупований німцями Київ, Центральна Рада підтвердила прихильність до старого політичного курсу. Вона декларувала можливість існування всіх робітничих організацій, хоча й обмежувала їх діяльність рамками захисту культурних і економічних інтересів робітників. Це зумовлювалося позицією членів УСДП, які входили в Раду.

В інтерв'ю представникам преси голова ради міністрів В. Голубович заявив, що «по відношенню до робітників і професійних організацій жодних

репресій не буде застосовано... Робітничі організації були і будуть, але не як державні органи, а як органи класові й культурні». Те ж саме заявив міністр праці М. Порш у бесіді з представниками ЦК спілки цукровиків, які відвідали міністра з метою з'ясування позиції української влади щодо робітничого руху і робітничої політики⁴⁴. Саме таких поглядів дотримувався і міністр шляхів сполучення⁴⁵. Проте дії місцевої влади були обмежені існуючою обстановкою.

В умовах австро-німецького панування в Україні позиції національного уряду не були стабільними. Незважаючи на це, піднімалася друга хвиля національного відродження. Українські соціал-демократи виступили ініціаторами створення українських національних професійних спілок. Але внаслідок нетривалого існування Української Народної Республіки українськості сили в робітничому русі не могли розгорнути діяльність у загальнореспубліканському масштабі. Крім того, Центральна Рада, до якої входили представники УСДРП, дискредитувала себе в очах робітничого класу співробітництвом з окупантами. Певної політичної підтримки лідери УСДРП домоглися лише у профспілках робітників цукрової промисловості, залізничників, а також пошт і телеграфів.

У квітні 1918 р. їм вдалося скликати всеукраїнський з'їзд залізничників, який затвердив національний принцип у профспілковому будівництві, але ідеї цього з'їзду не дістали повсюдної підтримки. На противагу національній консолідації більшовики скликали IV делегатський з'їзд представників службовців і робітників Південно-Західної залізниці. Він проходив під гаслом організації єдності із загальноросійським профспілковим центром.

Неоднозначною була й позиція робітників цукрової промисловості. Проте організаційного розколу вдалося уникнути завдяки політичному компромісу прихильників національних профспілкових об'єднань. Щоправда, рішення з'їзду цукровиків України мали суперечливий характер. Його делегати висловили підтримку уряду Центральної Ради, зокрема міністру праці — українському соціал-демократу Михайлову, тобто підтримали ідею українського національного відродження. Однак у питаннях організаційного профспілкового будівництва вони відхилили національний принцип. Поступкою українським у рішеннях з'їзду був дозвіл на особливе національне представництво в центральному виконавчому органі — центральному комітеті цукровиків. «Найбільш правильне рішення, — писав з цього приводу орган профспілки «Голос труда», — при спорудженні спілки і її органів зовсім не брати до уваги питання про національність, які входять у спілку. Якщо воно не задовольняє хоч би одну з них, якщо з тих чи інших причин національне питання настільки загострилося, що до цього рішення схиляються не всі, потрібен компроміс»⁴⁶.

3 травня 1918 р., після розпуску Центральної Ради, процес створення українських професійних спілок майже повністю припинився. Намагання вирішити національне питання за допомогою австро-німецької окупації позбавило привабливості національні гасла серед робітників. II всеукраїнський робітничий з'їзд, скликаний УСДРП, не зміг консолідувати профспілки під національним прапором. Делегати з'їзду підтримали революційно-демократичну програму колишньої Центральної Ради, але вони репрезентували нечисленне коло прихильників національної ідеї в робітничому середовищі.

Надалі створювати проукраїнські спілки намагалася лише найбільш ініціативна частина українських службовців — керівники кооперативного руху, працівники «Дніпроспілки» та «Українбанку» в Києві, «Союзбанку» у Харкові і частково спілки споживчих товариств у Полтаві, які зайняли лояльну позицію щодо гетьманського режиму. Інші професійні спілки, що увійшли в опозицію з державною владою, фактично не мали можливості вільної діяльності.

З метою створення політичного іміджу захисника українського народу гетьман Скоропадський формально зберіг право трудящих на коаліції, однак створив неможливі умови для його реалізації. Ще напередодні II всеукраїнського робітничого з'їзду (травень 1918 р.) гетьман заборонив будь-які

збори, після чого розпочав «полювання» на делегатів з'їзду. Представники місцевої влади повсюдно затримували реєстрацію статутів професійних спілок, що тимчасово припиняло їх діяльність. Найбільш запопадливі ставленики гетьмана не гребували прямим втручанням у справи робітничих організацій. Так, у Херсоні начальник варті ліквідував спілку портових робітників і видав наказ про створення нової, «дійсно професійної» спілки.

Крім адміністративного тиску на професійні об'єднання, широко практикувалися репресії проти керівників робітничих організацій — обшуки, арешти і навіть вбивства. Особливо посилювалося гоніння на лідерів робітничих організацій у період визрівання антигетьманського повстання, з літа 1918 р. Активну участь у розгромі профспілкових організацій брали козацькі частини. Так, 2 липня козаки побили голову правління Чистяківського районного відділу спілки гірників, а у членів правління провели обшуки. 5 липня вони заарештували 21 члена спілки на Катеринославській копальні.

Репресії проти працівників профроху найбільш активно проводились у Донецькому басейні, а також у спілках металістів і гірників, котрі були цитаделями більшовицького впливу. Так, спілка металістів за півроку гетьманського правління зазнала 12 обшуків і 5 розгромів, 66 її працівників було заарештовано. Під репресії підпадали і деякі лідери меншовиків. Восени 1918 р. були заарештовані голова Уцентропрофу Смирнов і завідуючий юридичним відділом Севрук⁴⁷.

Нові історичні умови повністю змінили роль фабзавкомів і профспілок. Фабзавкоми через свою організаційну слабкість перетворилися з революційних економічних організацій в об'єднання, з якими промисловці легко укладали угоди. На авансцену економічної боротьби вийшли найбільш згуртовані і дисципліновані об'єднання, які могли реально протистояти наступу організованого капіталу в умовах розгрому більшовицьких організацій.

Промисловці, повертаючись на відібрані в них підприємства, намагалися звести рахунки зі своїми експропріаторами у фабзавкомках. Тому меншовицькі профспілки, які раніше вели активну політичну боротьбу з лідерами заводських комітетів, стали на їх захист і висунули вимогу збереження фабзавкомів як одного з найважливіших завоювань революції. Однак політика промисловців щодо заводських комітетів незабаром докорінно змінилася. Приймаючи проєкт закону про робітничі організації в комітеті праці, вони домагалися встановлення пріоритету фабзавкомів над профспілками у структурі робітничих об'єднань. Безумовно, це пояснювалося не прогресивними змінами у світогляді власників, а виключно потребами захисту своїх класових інтересів. Підприємці вірно розуміли, що фабзавкоми, як органи представництва неорганізованої маси, не зможуть послідовно відстоювати інтереси робітників. Тому друга хвиля політичних репресій була спрямована саме проти лідерів профспілкових організацій.

Антидемократична політика гетьманського уряду, спрямована на реставрацію дореволюційного суспільного ладу, перешкоджала діяльності профспілкових організацій, а в деяких місцевостях зовсім припинила її. Проте водночас вона посилювала опір наступу підприємців на революційні завоювання робітників.

Після невдалої спроби українських соціал-демократів консолідувати зрусифікований робітничий клас України під українським національним прапором керівництво робітничими організаціями захопили меншовики. Відтоді профспілковий рух на Україні розвивався на інтернаціональних засадах. Протиборство українських і російських соціал-демократів, що значною мірою визначало характер політичної боротьби в робітничому русі після австро-німецької окупації, закінчилося перемогою РСДРП(м). Як зазначалося на травневій (1918 р.) всеукраїнській конференції професійних спілок, «у широкому (курс. — Авт.) робітничому русі вже не залишилося прихильників українських національних організацій»⁴⁸.

Конференція організаційно закріпила перемогу меншовиків, заклавши в основу профспілкового будівництва в Україні рішення третьої променшовицької всеросійської профспілкової конференції з урахуванням політичної

і економічної ситуації, що склалася в цьому регіоні колишньої Російської імперії.

Меншовики, які в принципі не визнавали державний суверенітет України, пропонували перспективу федеративного об'єднання Росії і України і відповідно створення загальноросійського профспілкового центру. Але на практиці вони виступили організаторами самостійного українського об'єднання профспілок (Уцентропрофу). Цей крок меншовики вважали вимушеним тактичним заходом і пояснювали його історичними обставинами — тимчасовим існуванням Української держави гетьмана Скоропадського, яка трималася на австро-німецьких багнетях⁴⁹. В той же час утворення національного профспілкового центру мало прихований політичний сенс. Воно було спрямоване проти загрози більшовицького диктату над загальноросійським профспілковим рухом в умовах більшовицької влади в Росії.

Антибільшовицька позиція меншовиків відверто виявилась під час денікінського режиму в Україні, коли, незважаючи на існування радянського всеросійського центру професійних спілок, вони утворили під гаслом коаліційної незалежності променшовицький південноросійський профспілковий центр, до якого увійшли організації України, Кубані і Північного Кавказу⁵⁰.

Меншовики, як і більшовики, намагались уніфікувати і централізувати профспілковий рух, але на засадах, протилежних більшовицьким. Зокрема, принципу так званого «демократичного централізму» «незалежники» протиставили справжні демократичні принципи організаційного будівництва. Відповідно до рішень I всеукраїнської конференції профспілок повноваження вищої профспілкової влади надавалися найбільш представничому робітничому органу — всеукраїнському з'їзду професійних спілок. Вибори його делегатів пропонувалося проводити на загальних чи делегатських зборах за рішенням місцевих профспілкових організацій, причому за вимогою 1/10 присутніх — таємним голосуванням. Захист інтересів меншості виборців забезпечувала пропорційна система виборів, за якою представництво різних блоків визначалося кількістю поданих за них голосів. За цим же принципом на з'їзді формувався центральний виконавчий орган — Українське центральне бюро професійних спілок, якому відводилась роль офіційного представника профспілкових об'єднань у технічних питаннях профспілкового руху і в зносинах з органами радянської влади. Так, за згодою Уцентропрофу проводилися страйки, що висували загальнополітичні вимоги, а також вирішувалися спірні для професійних об'єднань питання. При невиконанні рішень центрального бюро конфліктні ситуації розглядалися з'їздом, тобто Уцентропроф був позбавлений дискреційного тиску на профспілкові об'єднання. Централістські принципи організаційного будівництва домінували лише у відносинах крайових об'єднань з місцевими профспілковими радами. Місцеві ради не мали права втручатись у життя крайових спілок: у страйки, які організовували об'єднання, і тарифні договори, які вони укладали. Це запобігало виникненню анархістських тенденцій в розвитку профспілкової системи.

Меншовики послідовно виступали за єдність з російським профспілковим рухом, за спільні принципи профспілкового будівництва. Водночас, враховуючи бурхливе зростання національної свідомості в період оформлення й існування української національної державності, лідери Уцентропрофу засуджували русифікацію профспілкового життя як наслідок тривалого російського панування. У відповідності з інтернаціоналістським характером соціал-демократичної ідеології меншовики, як і більшовики, висували гасло національно-культурної автономії. Її впровадження забезпечувало реальну мовну рівноправність робітників різних національностей і вільне задоволення їх культурно-національних потреб завдяки створенню національних секцій при інтернаціональних профспілкових об'єднаннях.

Національну платформу меншовиків на I всеукраїнській конференції профспілок майже одностайно підтримали делегати від інших партій.

Перемога над анархістським напрямом у робітничому русі була організаційно закріплена резолюцією про фабзавкоми, що передбачала включення цих комітетів як виконавчих органів у профспілкову систему. Конференція заклала засади республіканського об'єднання професійних організацій на принципах інтернаціональної єдності, коаліційної незалежності і реформістської класової боротьби⁵¹.

У відповідності з рішеннями конференції розпочалася активна реорганізація існуючих та створення нових профспілкових об'єднань. Особливу увагу меншовики приділяли пробільшовицьким спілкам металістів, гірників та хіміків. Замість обласного бюро спілки робітників-металістів Донецького і Криворізького басейнів у червні 1918 р. було створено крайовий обласний центр, якому надавалися повноваження керівного республіканського органу. До зими 1918 — 1919 рр. він охоплював 60 місцевих відділень у промислових центрах України. Це сприяло поширенню меншовицького впливу серед металістів. В опозиції щодо крайового профспілкового центру залишилося тільки Катеринославське місцеве відділення.

З середини червня розгорнуло роботу оновлене меншовиками Донецьке обласне правління спілки робітників гірничо-добувної промисловості «Горнотруд», яке взяло на себе функції республіканського центру. Проте обласному правлінню робітників хімічної промисловості не вдалося створити централізовану систему профспілок. У республіці діяли два профспілкових галузевих центри (Донецького басейну і Південно-Західного краю), що послаблювало позиції робітничого класу перед класовою консолідацією промисловців.

Навесні та влітку 1918 р. були організовані профспілкові об'єднання робітників цукрової, шкіряної промисловості, акушерів-фельдшерів, друкарів та ін. Ступінь централізації цих об'єднань був значно нижчим, ніж у спілках металістів, гірників і навіть хіміків, оскільки їм не протистояли об'єднання підприємців. Наприклад, керівний профспілковий центр торговельно-промислових службовців лише інструктував низові осередки.

Домагаючись консолідації робітничого руху, меншовицькі лідери були проти насильницької уніфікації профспілкових організацій. Тому в Україні активно діяли і професійні спілки, які очолювалися українськими соціал-демократами (наприклад, об'єднання залізничників і поштово-телеграфних працівників).

Незважаючи на відверто опозиційне ставлення до гетьманського режиму, різні політичні партії не створили єдиної коаліції. Так, помірковані українські соціал-демократи входили в Український Національний Союз — політичний блок, який не виключав, хоч і не перебільшував, можливостей мирного вирішення питання про владу. Ліві українські есери та есдеки примкнули до нелегального пробільшовицького бюро по керівництву підпіллям і повстанським рухом в Україні, а російські есери і меншовики — до «Російського союзу» — об'єднання російських партій та організацій, що діяли в Україні⁵².

У вересні 1918 р. голова Національного Союзу В. Винниченко вступив у контакт з керівниками радянської мирної делегації в Києві Х. Раковським та Д. Мануїльським і домовився про організацію повстання проти гетьмана. На реформістських позиціях залишилися лише праві російські соціал-демократи. Скликана за їх пропозицією в жовтні 1918 р. нарада профспілок України з питання тактики політичної боротьби постановила, що профспілки «не повинні брати на себе ініціативу по організації масових виступів активного характеру, які в умовах поточного моменту можуть призвести до ще більшого придушення робітничого класу і остаточного розгрому його профспілкових організацій»⁵³. Однак менш ніж через місяць керівники променшовицьких профспілкових об'єднань змінили свою позицію. Профспілкова нарада, скликана в Києві Уцентропрофом 11 листопада 1918 р., прийняла рішення про необхідність «відкритих виступів проти гетьманського режиму». Але мова йшла не про участь у збройному повстанні, а про організацію політичних страйків⁵⁴.

Масові політичні страйки, які через кілька днів охопили промислові регіони республіки, засвідчили переважаючий вплив меншовиків в українському професійному русі. У київському збройному повстанні, як згадував П. Христюк, брали участь лише бойові дружини єврейської соціалістичної партії і російських більшовиків⁵⁵.

З часом роль променшовицьких профспілкових об'єднань у поваленні гетьманського режиму була забута як українськими соціал-демократами, так і більшовиками. Не позбавлені цієї хибки й дослідження сучасних українських істориків⁵⁶. Щоправда, С. В. Кульчицький, розглядаючи вклад робітничого класу України в боротьбу з окупантами і гетьманським режимом, зазначає, що за умов окупації «навіть економічні страйки... набували політичного спрямування», і, як доказ, цитує повідомлення київського градоначальника гетьманському міністрові внутрішніх справ⁵⁷. Однак це зауваження торкається лише літа 1918 р.

Конфронтація центральних течій українських і російських соціал-демократичних партій тривала. Це засвідчив всеукраїнський робітничий з'їзд, який, за рішенням листопадової наради профспілок України, відбувся у Харкові 28 листопада 1918 р.

В роботі з'їзду брали участь представники всіх робітничих організацій, але переважна більшість на ньому належала депутатам від профспілок, які на той час перебували під меншовицьким впливом. Це дало змогу російським соціал-демократам провести резолюцію, що вимагала об'єднання всіх робітничих організацій і соціалістичних партій, які діяли в Україні, на Дону, Кубані і в Криму під меншовицьким прапором, з метою «найшорішого створення демократичної влади у вказаних частинах Росії»⁵⁸.

Намагаючись досягти політичного лідерства в робітничому русі, меншовики пішли на тактичні поступки соціалістичним опонентам. Зокрема, вони визнали тимчасову доцільність існування двох гілок робітничої організації — рад робітничих депутатів і профспілок, щоправда, під головуванням останніх, без надання радам повноважень органів влади. Одночасно меншовики підтримали гасло про необхідність революційного повстання і погодилися на спільні дії з військами Директорії. Однак плани створення міцного соціалістичного альянсу демократичної спрямованості виявилися неспроможними. Тактичні поступки меншовиків не усували головних програмних суперечностей російських і українських соціал-демократів у питанні національно-державного устрою України.

Якщо по відношенню до українських соціалістичних партій меншовицьке керівництво з'їзду зайняло компромісну позицію, то російським більшовикам воно оголосило збройну боротьбу. У відозві до робітничого класу України виконавчий комітет Робітничого центру поставив такі завдання: «1). Зв'язок з республіканською українською армією для впливу на неї в дусі прийнятих резолюцій і підтримки її дій, спрямованих на встановлення демократичного устрою України; 2) Звільнення з допомогою робітничих дружин, при підтримці українських республіканських військ Донецького басейну від червоних зграй»⁵⁹.

Незважаючи на швидкий прихід до влади українських соціал-демократів, політичні розрахунки меншовиків на альянс з українськими соціалістами не виправдались. Український революційний комітет, хоч і сприяв утворенню соціалістичного центру з різних партій, однак владу ділити з ним не збирався. В новому уряді Директорії меншовики не одержали жодного портфеля. Серед профспілок до співробітництва з новою владою були допущені лише україномовні профспілки залізничників і поштово-телеграфних працівників, які активно підтримували політику Директорії. Тільки вони отримали кілька місць у Трудовому конгресі. Люди, які оточували голову Директорії С. Петлюру, вважали себе визволителями України і не довіряли професійним політикам та політичним партіям, особливо представникам проросійської орієнтації. Їх ворожість до всього російського, як контрреволюційного, переносилась і на російськомовний пролетаріат України. Тому, незважаючи на декларування відданості інтересам робітничого

класу, Директорія фактично встановила власну диктатуру, а опозиційні профспілки розганяла. Розрахунки меншовиків на політичний альянс з українськими соціал-демократами не виправдались.

Ще на початку грудня 1918 р. військовослужбовці армії Директорії розгромили київське об'єднання професійних спілок. Директорія не визнавала свою причетність до цього інциденту, однак наступні обшуки й арешти профспілкових лідерів проводилися з її відома⁶⁰.

Для викорінення більшовицької опозиції, керівники якої організували військову інтервенцію в Україні, застосовувалися терористичні засоби. Так, в ніч на 31 грудня було розстріляно декілька робітників-більшовиків, у тому числі голову харківської швейної спілки.

Намагаючись зберегти імідж робітничого демократа, попередник С. Петлюри на посаді голови Директорії В. Винниченко дозволив проведення в Києві робітничого з'їзду, щоправда при умові лояльності до існуючої влади⁶¹.

Декларативність робітничої політики Директорії остаточно дискредитувала керівництво УСДРП в очах робітничого класу. Відчуваючи невідповідність політичного курсу партії настроям народних мас, частина її членів висловила незгоду з центральним комітетом і в січні 1919 р. відокремилась у фракцію незалежників. Ще далі у розколі партії пішла ліва група Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Вона організувала самостійну партію лівих соціалістів-революціонерів, яка трохи пізніше отримала назву «боротьбистів». Ліві угруповання українських соціал-демократів і есерів стали на шлях відкритої конфронтації з Директорією, а навесні 1919 р. схилились до співробітництва з КП(б)У, позиції якої зміцнювалися, насамперед у промислових регіонах республіки.

Більшовицька партія почала поповнюватися за рахунок українського населення ще в 1918 р.⁶² Українські соціал-демократи і есери були неспроможні вирішити соціальні завдання національно-демократичної революції, і трудящі пішли за більшовиками, які проголосили їх власні лозунги: «Землю — селянам», «Фабрики — робітникам».

Завдяки підтримці місцевого населення більшовицькі війська за кілька місяців захопили Лівобережну Україну і Київ, майже всю Херсонщину та Катеринославщину. Про це цілком відверто писав В. Винниченко: «І не російський совітський уряд вигнав нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли б зайняти ні одного повіту з нашої території. Цим, розуміється, я не хочу сказати, що російський совітський уряд не мав ніяких намірів воювати з нами і не посилав своїх військ проти нас, як це він увесь час підкреслював. Він хотів воювати, він воював, він і війська свої для того посилав. Але цих військ було надзвичайно мало, й вони не стільки билися з нашими військами, скільки організовували повстанські війська й керували ними»⁶³.

Після розгрому військ Директорії головною політичною тенденцією, яка визначала розвиток професійного руху, стала не національна конфронтація російських і українських соціал-демократів, а протиставлення революційної і реформістської течії російської соціал-демократії — більшовиків і меншовиків. Однак перевага, як відомо, була не на боці останніх. Це означалося у зверненні Уцентропрофу до профспілок України в січні 1919 р.: «Профспілковий рух на Україні стоїть перед новою кризою. Партії, які панують зараз у значній частині України *, заперечують незалежність професійних робітничих спілок і активно запроваджують програму перетворення спілок в органи влади. Ці партії мають зараз перевагу в Радах робітничих депутатів, а також ознаки того, що *прихильники цих партій в теперішній момент складають більшість у професійному русі* (курс. — Авт.). Можливо, що багатьом професійним спілкам на Україні доведеться за прикладом Великої Росії докорінно змінити свої головні завдання, перебудувати свою тактику, прийняти нові методи у своїй діяльності»⁶⁴. І це попередження не було безпідставним.

З встановленням радянської влади в Україні розпочалася більшовизація професійних спілок. За спогадами меншовика С. Воліна, на всеукраїнських з'їздах галузевих спілок, проведених у лютому 1919 р., КП(б)У отримала перемогу серед тютюників і металістів, робітники-хіміки обрали коаліційне профспілкове бюро у складі 5 більшовиків і 4 «незалежників», а торговельно-промислові службовці і друкарі підтримали меншовиків⁶⁵. Однак правляча партія намагалась надати цьому процесу повсюдний характер. Вона розганяла опозиційні профспілкові об'єднання і замість них створювала проурядові. Численні факти втручання місцевих органів радянської влади у діяльність профспілкових та інших робітничих організацій містяться у зверненні Уцентропрофу до Ради Народних Комісарів УСРР з протестом з приводу червоного терору. Так, у Києві ревкоми, погрожуючи ревтрибуналами і надзвичайними комісіями, розпустили всі фабрично-заводські комітети і призначили їх перевибори. У Полтаві місцевий комітет КП(б)У всупереч бажанням робітників намагався створити «червону» спілку працівників борошномельної промисловості. Для обрання необхідного керівництва спілки було проведено «фільтрацію» складу загальних зборів (із 200 виборців вигнано 174). Після чого на основі рішення «надзвичайки» почалося вилучення каси і майна старої організації. Це дало змогу перетворити наступну реєстрацію членів профспілки в політичну чистку від «неблагонадійних елементів»⁶⁶.

Розгромивши опозиційні об'єднання, більшовики почали впроваджувати централізовану систему профспілкового керівництва. До всеросійських пробільшовицьких галузевих центрів на правах місцевих організацій були включені автономні крайові спілки металістів, шахтарів, тютюників, а також робітників хімічного, скляного та фарфоро-фаянсового виробництва. І лише за професійною спілкою торговельно-промислових службовців тимчасово зберігалось право на утворення крайового бюро, щоправда, з обмеженою самостійністю у культурно-національних справах. Завершення реорганізації центральних профспілкових органів ознаменував розпуск Уцентропрофу на I всеукраїнському з'їзді професійних спілок⁶⁷. Однак більшовизацію низових профспілкових ланок не було здійснено.

Успіхи більшовиків мали тимчасовий і несталий характер. Ігнорування вимог національного руху і соціальних інтересів населення, а також репресії щодо опозиції відштовхнули від другого радянського уряду ті верстви робітників і селян, які допомогли йому прийти до влади. Тому, коли в червні 1919 р. почався наступ Денікіна, для радянської влади виникла загроза з тилу, внаслідок якої більшовики зазнали поразки під ударами Добровольчої армії. «Не викликає жодних сумнівів те, що зосереджений удар контрреволюційних сил, міжнародних і внутрішніх, на радянську владу збігся з відходом від цієї влади широких селянських мас... Почасти навіть і настрої пролетаріату сильно змінився... Серед робітників трапився відомий рецидив меншовицьких настроїв, і пролетаріат врешті-решт не надав радянській владі в останні тижні і місяці її існування тієї підтримки, на яку вона могла розраховувати», — писав очевидець подій більшовицький історик М. Попов⁶⁸.

До серпня 1919 р. майже всю територію України зайняли війська Добровольчої армії. Почався антибільшовицький терор, від якого нерідко страждали і безпартійні робітники, і члени реформістських партій. Однак меншовики (саме завдяки антибільшовицькій і реформістській орієнтації) офіційно отримали право на легальне існування і могли знову очолити профспілковий рух в Україні. Більшовики були змушені емігрувати до Росії чи перейти у підпілля. Створена ними профспілкова система залишилася без керівництва.

Ініціативу відбудови профспілкових центрів взяло на себе променшовицьке правління Харківської професійної спілки. У червні 1919 р. правління скликало нараду крайових профспілкових об'єднань, на якій було обрано тимчасовий центр профспілкових бюро Півдня Росії (скорочено Югпроф). Серпнева конференція профспілок України, Дону, Кубані, Криму і Північного Кавказу, що репрезентувала 52 організації, або 180 тис.

робітників (не рахуючи металістів і друкарів), реорганізувала Югпроф у постійно діючий центр. Більшість у ньому становили російські соціал-демократи, меншість — есери і ті, що співчували більшовикам⁶⁹. Серпнева конференція профспілок Півдня Росії поновила демократичні основи профспілкового будівництва у відповідності з рішеннями III всеросійської конференції та I і II всеросійських з'їздів професійних спілок⁷⁰. Проте реальні умови незалежності профспілкового руху були досить обмежені.

Преса того часу неодноразово повідомляла про факти переслідування робітничих діячів з боку денікінського уряду. Прийняття положення про професійні спілки (жовтень 1919 р.), яке юридично визнавало право робітників на коаліції, суттєво не змінило відносин уряду і робітничого класу. Воно повертало робітниче законодавство від завойовань демократичної революції 1917 р. до закону про профспілки від 4 березня 1906 р. До того ж робітнича політика денікінського уряду визначалася не стільки законодавчими актами, скільки свавіллям воєнного терору.

Непримиренну боротьбу профспілковим лідерам доводилося вести і з намаганнями денікінського уряду підірвати робітничий рух зсередини шляхом створення проденікінських так званих «кірстовських» профспілок (за прізвиськом інженера К. Ф. Кірсти, який очолив їх). Історія виникнення й краху кірстовщини досліджена О. П. Реєнтом⁷¹.

За часів отаманщини і, особливо, махновщини у робітничому середовищі на Півдні України посилювався вплив анархістів. Більшість анархістських груп у той час перейшла від політики співробітництва до опозиції щодо більшовицької влади. У 1918 р. їх лідери Першинов, А. Барон, В. Волін, Я. Алий утворили конфедерацію анархістських організацій України, яка намагалася очолити й анархістські сили Росії. Проповідуючи відмову від будь-якої державності і необмежену свободу особи, анархісти заперечували необхідність підпорядкування економічних робітничих організацій радянській державі. Більш того, провідну роль в організації суспільних відносин вони надавали професійним спілкам. «... Нам необхідно скликати поза усяких партій і державної влади свої індустріальні, селянські і комунальні спілки... Профспілки — все, а державна влада, як всяка влада, — ніщо»⁷². Домагаючись керівництва робітничим рухом, анархісти відмовились від невдалої спроби невизнання профспілкових організацій, які під проводом меншовиків виступали проти робітничого контролю у виробництві і тому, нібито, на відміну від фабзавкомів, не захищали інтересів робітників. Перша конференція анархістських організацій України «Набат» (Харків, 12 — 16 листопада 1918 р.) і перший з'їзд цієї конфедерації (Єлисаветград, травень 1919 р.) ухвалили існуючу систему робітничих об'єднань, однак запропонували змінити в ній пріоритети. «В професійній спілці головну роль грає фабрично-заводський комітет, як творець виробництва і об'єднувач робітничої маси на місця. Спілка тільки допомагає в інформаційному регулюванні взаємовідносин, створює культурні комісії, забезпечує старих, охороняє працю і т. п. підсобні функції», — так визначав структуру економічних робітничих організацій орган анархістів «Набат»⁷³. Таким чином, анархісти, як і меншовики, заперечували більшовицький принцип демократичного централізму. Однак на відміну від правих соціал-демократів вони не визнавали провідної ролі профспілок у системі економічних робітничих організацій.

Теоретичні розходження з питань робітничої політики призводили до конфронтації анархістів і меншовиків. На робітничо-селянському з'їзді, скликаному Махно в Олександрівську в жовтні 1919 р., конфлікт між організаторами з'їзду і робітничою делегацією виник під час дискусії про владу. Представники міської ради робітничих депутатів і ради професійних спілок, в яких переважали меншовики, звинуватили військово-революційний комітет «батьки» Махно в організації єврейських погромів. Вони вважали, що військово-революційна диктатура не може забезпечити законність і демократію. У відповідь «батько» звинуватив профспілкову раду у «зраді революції» і «контрреволюційності» за прихильність до парламентаризму. Робітнича делегація покинула з'їзд і направила до його президії протест,

який підписали представники профспілок ресторанних службовців, друкарів, банківських працівників, торговельних службовців та деяких інших професійних об'єднань. Дії профспілок схвалила конференція фабрично-заводських комітетів 18 підприємств міста.

Анархісти не були популярними серед індустріальних робітників. Виняток щодо цього становив Дніпровський завод (с. Кам'янське Катеринославської губ.)⁷⁴⁻⁷⁵.

Намагаючись зміцнити свої позиції у профспілковому русі, анархісти закликали об'єднувати за професією всі верстви трудового населення і пропонували поширити на Україну ініціативу селян Смоленської губернії по створенню спілки хліборобів. Програма анархістів була близька певним групам не тільки робітників, а й селян, однак ця пропозиція, як і інші анархістські гасла, не знайшла масової підтримки.

Не складала зброї політичної боротьби і більшовицька партія. Навіть у важких умовах підпілля вона домагалася лідерства в профспілковому русі. Відповідно до рішень VIII всеросійської конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) при нелегальних парткомах створювалися профбюро, а в профспілках — комуністичні фракції. Це в період білогвардійської окупації комуністичні фракції були створені в харківських профспілках металістів, чинбарів, тюнників⁷⁶.

В міру відновлення радянської влади в Україні пробільшовицьке профспілкове бюро Півдня Росії мобілізувало своїх найкращих працівників на визволенні території. У відповідності з рішеннями засідань представників профспілок України — комуністів і тих, хто їм співчував, посланці Південбюро повинні були «терміново приступити до ліквідації і розпуску нині існуючих крайових та інших профспілкових об'єднань у Києві»⁷⁷. В умовах громадянської війни більшовики активно використовували військову силу для боротьби не лише з Добровольчою армією, а й зі своїми революційними опонентами.

Після розгрому білогвардійців і остаточного утвердження радянської влади в Україні партійний диктат набув всеохоплюючого характеру. Спираючись на державний апарат, ЦК КП(б)У розгорнув боротьбу за ідейну чистоту профспілкового руху. Для виявлення опозиціонерів губернські бюро комуністичних фракцій зобов'язали ради профспілок подати анкетні дані всіх членів профспілок з вказівкою на їх партійну приналежність⁷⁸. Це дало змогу перетворити наступні перереєстрації членів профспілкових організацій у політичні чистки від «класово ворожих елементів». Згідно з інструкціями ЦК КП(б)У під час чисток з профспілок виключалися не лише штрейкбрехери, а й особи, яких більшовики вважали контрреволюціонерами в минулому (колишні жандарми, монархісти і т. п.) та нинішньому стані (служителі культу, члени опозиційних КП(б)У організацій). Право профспілкового членства і відповідно — на отримання роботи надавалося лише тим, хто стояв на політичній платформі органів влади. З часом профспілкові перереєстрації стали, як зазначалося на Новомосковському повітовому з'їзді профспілок (грудень 1921 р.), надійним засобом звільнення навіть від робітників, «які загубили класову свідомість і почали засвоювати дрібнобуржуазну ідеологію»⁷⁹.

Ще більш ретельно, ніж профспілкові перереєстрації, проводилися чистки профспілкового керівництва. Щоб приховати політичний диктат правлячої партії і створити ілюзію профспілкового самоуправління, використовувалися комуністичні профспілкові фракції. Як вказувалося в інструкції Кременчуцького губпарткому про взаємовідносини між комосередками і фабзавкомами, «всі заходи, які входять у коло діяльності фабзавкому (місцевкому), повинні осередками проводитись не від свого імені, коли відсувається на задній план завком, а, навпаки, через фракцію завкому від імені останнього». До цього часу, як зазначав губпартком, спостерігалось безпосереднє захоплення повноважень завкомів⁸⁰.

Першочерговим завданням комуністичних фракцій було проведення своїх ставлеників на виборні керівні посади. Для цього вони спочатку доби-

рали потрібні кандидатури серед висуванців безпартійних робітничих конференцій і делегатських зборів, а потім добивалися їх обрання завдяки мажоритарній системі виборів і голосуванню по списках⁸¹.

Підготовка до придушення опозиційних профспілкових центрів розпочалася взимку 1920 р. Згідно з директивами ЦК КП(б)У в республіці проводились районні партійні конференції, що ухвалили рішення про обов'язкову мобілізацію членів КП(б)У на профспілкову роботу. На допомогу їм направлялися політпрацівники трудової армії, які мали багатий досвід приборкання незалежності профспілкових організацій.

Як засвідчують довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У, хід і підсумки виборів профспілкових органів ретельно коригувався правлячою партією. Так, в Юзівському районі перевибори керівництва спілки гірників проводилися виключно за більшовицькими списками⁸². У Таганрозькому районі правління професійної спілки радянських службовців, у складі якого кількість комуністів була недостатньою, поповнили членами місцевої організації КП(б)У⁸³.

Вибори, проведені в умовах партійно-державного втручання, зміцнили позиції більшовиків навіть у тих містах, де меншовики мали найбільшу популярність, — Києві, Катеринославі, Полтаві. За довідками губкому КП(б)У, в Києві на перевиборах галузевих правлінь більшість місць одержали комуністи. В результаті на пленумі профспілок співвідношення партійних сил було таке: більшовики і члени партій, що примикали до них, — 43, меншовики — 23. Проте останні не одержали жодного місця в губернській раді профспілок, куди увійшли 7 більшовиків, 2 боротьбисти і 2 борьбисти⁸⁴.

Аналогічна ситуація склалася й на Полтавщині, де під час губернської конференції профспілок, незважаючи на численну антибільшовицьку опозицію (31 з 75 делегатів), було обрано однопартійне більшовицьке бюро. Меншовиків вдалося витіснити також з керівництва галузевих об'єднань «Голки», торговельно-промислових службовців та залізничників⁸⁵.

І тільки в Катеринославському губернському міжспілковому об'єднанні представникам правлячої партії не вдалося добитися монопольного представництва. Проте її члени переважали в усіх галузевих правліннях, за винятком торговельно-промислової спілки, делегати якої віддали 144 голоси більшовикам, 114 — РСДРП і 5 — групі «Єдність»⁸⁶.

Перемозі більшовиків сприяв ідеологічний і організаційний розпад інших соціалістичних партій. Навесні 1920 р. до складу КП(б)У ввійшли ліві групи українських есерів та єврейських соціал-демократів. Успіх ще більше розпалив диктаторські устремління більшовиків. Для боротьби з політичною опозицією правляча партія вдалась до вже випробуваних заходів репресивного тиску.

Перша хвиля репресій розгорнулася в Україні у лютому 1920 р. Її ознаменували показовий суд над головою юзівської спілки металістів, членом РСДРП Лазарєвим та закриття органу цієї партії — газети «Наш голос»⁸⁷. Головного удару по соціал-демократах було завдано в березні 1920 р. З метою їх політичної ізоляції органи Всеукраїнської надзвичайної комісії провели масові арешти серед членів РСДРП. Обґрунтуванням для репресій став вирок революційного трибуналу у справі київських меншовиків від 23 березня 1920 р. Формально цей процес був оголошений як суд над політичною діяльністю лідерів Уцентропрофу під час денікінського режиму, але фактично він перетворився на шельмування демократичних принципів парламентаризму і політичної незалежності профспілкового руху⁸⁸.

Суд над київськими соціал-демократами був політичним спектаклем, організованим з метою розпалювання масового антименшовицького психозу. Надії більшовиків на підтримку державних інсинуацій з боку робітничого класу повністю виправдалися. Незабаром після закінчення судового розгляду київська газета «Червона правда» повідомила про схвалення вироку революційного трибуналу багатьма профспілковими організаціями України⁸⁹.

Упередженість громадської думки щодо соціал-демократів дала можливість розгорнути широку кампанію репресій. За вказівками ЦК КП(б)У в

Україні готувалися масові показові суди над меншовиками. Всі політично неблагонадійні особи бралися на облік органами ЧК. За ними встановлювалося постійне стеження, збиралася компрометуюча інформація про їх політичну діяльність під час громадянської війни.

Незважаючи на переслідування влади, соціал-демократи продовжували боротьбу за незалежність профспілкового руху. Активізувавши підпільну роботу, вони створювали партійні фракції в профспілках і в травні 1920 р. домоглися часткового реваншу. Повністю під впливом меншовиків опинилися профспілки Олександрівська. Члени РСДРП були дуже популярними на деяких підприємствах Маріуполя, а також серед робітників Новоросійського заводу в Юзівці. За резолюцію меншовиків проголосувала третина делегатів безпартійної робітничої конференції, що відбулася 27 червня 1920 р. у Катеринославі. Активно підтримали соціал-демократів робітники Кременчука. Меншовицьке керівництво було встановлено майже в половині профспілкових організацій цього повіту, зокрема у робітників хімічної, будівельної й деревообробної промисловості, а також медичних працівників. Багатопартійний склад повітових правлінь було обрано в профспілкових об'єднаннях металістів, тютюників, чинбарів, і тільки члени профспілки зв'язківців висунули на керівні посади виключно більшовицьких лідерів⁹⁰.

Намагаючись зупинити зростання меншовицького впливу, правляча партія знову вдалася до репресивних заходів. Опозиційні профспілкові об'єднання неодноразово підпадали під «класові» чистки, які неминуче вели до їх ліквідації. Так, у Кременчуку перереєстрація членів профспілок, проведена в червні 1920 р., закінчилася розпуском ряду профорганізацій — учителів, земських службовців та робітників деревообробної промисловості⁹¹. Одночасно викорінювалися партійні об'єднання РСДРП. У ніч на 19 серпня ЧК провела обшуки і арешти серед лідерів меншовицького руху, які зібралися в Харкові на всеукраїнську конференцію РСДРП⁹². Арешт делегатів дав матеріал для ліквідації місцевих осередків меншовиків.

У першій половині березня 1921 р. організації РСДРП зазнали нового, небувалого за розмірами й нещадністю репресій розгрому. У Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Кременчуку, Житомирі, в усьому Донецькому басейні (Бахмут, Юзівка, Маріуполь, Таганрог, Кадіївка, Алчевськ) сотні соціал-демократів було кинуте у в'язницю, меншовицькі партійні організації — заборонено, а майно комітетів РСДРП — конфісковано владою⁹³.

4 березня 1921 р. ВЧК одержала від Політбюро ЦК РКП(б) нову директиву — посилити боротьбу проти соціал-демократів⁹⁴. Через кілька місяців, у липні 1921 р., всеросійська нарада членів агітпропів та їх завідуючих поставила завдання — остаточно ліквідувати вплив меншовиків у кооперативах, радах та професійних спілках. На нараді наголошувалося, що особливу увагу слід приділити профспілкам хіміків, друкарів, радянських службовців і харчовиків, які перебували під впливом меншовиків-незалежників⁹⁵.

До кінця 1921 р. правлячій партії в основному вдалося розгромити останні форпости соціал-демократичного впливу. Проте боротьба за остаточно більшовизацію профспілкового руху продовжувалася до 1923 р. Так, у лютому 1922 р. був ліквідований один з останніх осередків меншовицького впливу — правління катеринославської професійної спілки друкарів⁹⁶.

У 1922 р. головні зусилля влади були спрямовані на попередження нового відродження розгромлених об'єднань РСДРП. Саме превентивну спрямованість мали рішення політбюро ЦК РКП(б) від 30 січня 1922 р. про заборону приймати меншовиків на роботу в профспілкові органи і відправлення в Москву найактивніших соціал-демократів та від 17 березня того ж року — про організацію українським агітпропом ідеологічної кампанії проти них⁹⁷. Ці заходи фактично позбавляли РСДРП можливості поновлення їх легалізації*.

Наступні репресії, проведені за вказівкою В. І. Леніна від 21 січня 1922 р. проти соціал-демократів, були спрямовані головним чином проти молодіжного меншовицького руху, який виник після розгрому РСДРП і розпу-

ску променшовицьких партійних центрів. Безпосередню участь у репресіях брали і члени профспілок. Зокрема, за вказівкою політбюро ЦК КП(б)У від 23 липня 1923 р. до складу центральної комісії по боротьбі з меншовиками поряд з секретарем ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгом і членом колегії ГПУ В. Балицьким було призначено секретаря комфракції Укрпрофбюро⁹⁸.

Таким чином перші цеглини у фундамент більшовицької диктатури були закладені вже на завершальному етапі громадянської війни. Придушення меншовицької опозиції дозволило правлячій партії ліквідувати незалежність робітничого руху. Засобом цього політичного акту була насильницька більшовизація профспілкових об'єднань, яка в умовах однопартійної диктатури дорівнювала їх одержавленню. А створення важелів політичного маніпулювання класом найманих працівників дало змогу комуністичній партії з часом здійснити й приборкання дрібних власників.

¹ Гриценко А. П. Українські робітники на шляху до творення національної держави. 1-й всеукраїнський робітничий з'їзд 11 — 14 (24 — 27) липня 1919 р. — Історичні зошити. — № 5. — Київ, 1992; Р е с н т О. П. Робітництво України і Центральна Рада. — Історичні зошити. — Київ, 1993.

² М о в ч а н О. М. Придушення меншовицької опозиції у профспілковому русі України (1920 — 1924 рр.) — Укр. іст. журн. — 1993. — № 2 — 3. — С. 37 — 48.

³ П о л я к о в И. А. Революционное движение в Горловско-Шербиновском районе Донбасса (Воспоминание). — Летопись революции. — Харьков, 1923. — № 3. — С. 13.

⁴ Г р и ц е н к о А. П. Робітничі фортеці соціалістичної революції. — Київ, 1965. — С. 25 — 27.

⁵ К р е й з е л ь Ю. Из истории профессионального движения г. Харькова в 1917 г. — Харьков, 1921. — С. 8.

⁶ Р а д ч е н к о А. Робітничі класи і профспілки. // Матеріали з історії професійного руху на Україні. — 36. 1. — Професійний рух 1917 року. — Харків, 1918. — С. 10 — 11.

⁷ Г р и ц е н к о А. П. Робітничі фортеці соціалістичної революції. — С. 188.

⁸ Т а м ж е. — С. 3.

⁹ Т а м ж е. — С. 45, 46, 47.

¹⁰ Г р и ц е н к о А. П. Фабрично-заводские комитеты Украины. — Рабочий класс и рабочее движение в России. // Материалы научной сессии, состоявшейся 3 — 5 июня 1962 г. в Киеве. — М., 1964. — С. 263 — 268.

¹¹ К о л е с н и к о в Б. Профессиональное движение и контрреволюция: Очерки истории профессионального движения на Украине. — Киев, 1923. — С. 7.

¹² К р е й з е л ь Ю. Рух чорноробів у Харкові в 1917 р. // Матеріали з історії професійного руху на Україні. — 36. 1. — Професійний рух 1917 року. — С. 75 — 78.

¹³ Ч е р н о м а з И. Ш. Рабочий контроль и национализация промышленности на Украине (март 1917 — март 1918 гг.) — Автореферат. — дис. д. и. н. — Харьков, 1969. — С. 22.

¹⁴ К о л е с н и к о в Б. Назв. праця. — С. 18 — 19.

¹⁵ Г р и ц е н к о А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції. — Київ, 1975. — С. 58 — 59.

¹⁶ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 72.

¹⁷ Ш у л ь м а н Б. Одеське Центральне бюро профспілок у 1917 році. // Матеріали з історії професійного руху в Україні. — 36. 1. — Професійний рух 1917 року. — С. 72.

¹⁸ Н о в о п о л і н Г. Профрух у Дніпропетровську 1917 р. // Матеріали з історії професійного руху на Україні. — 36. 1. — Професійний рух 1917 р. — С. 158; Ш л о с б е р г Д., Ш и н г а р ь о в І. Професійний рух у Києві 1917 р. — Т а м ж е. — С. 137, 141.

¹⁹ Г р и ц е н к о А. П. — Робітничий клас України у Жовтневій революції. — С. 125, 61.

²⁰ Т а м ж е. — С. 119, 58.

²¹ М а с л о в К. Українські залізничники за Жовтневу революцію // Матеріали з історії професійного руху в Україні. — 36. 1. — Професійний рух 1917 р. — Стор. 128.

²² Н о в о п о л і н Г. Назв. праця. — С. 159 — 162.

²³ Ш у л ь м а н Б. Назв. праця. — С. 179 — 189.

²⁴ К р е й з е л ь Ю. Рух чорноробів у Харкові в 1917 р. — С. 72.

²⁵ Т а р н о в с к и й Н. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подоліи. — Летопись революции. — 1923. — № 5. — С. 216.

²⁶ Ш у л ь м а н Б. Назв. праця. — С. 179.

²⁷ Ш л о с б е р г Д., Ш и н г а р ь о в І. Назв. праця. — С. 142.

²⁸ Ш у л ь м а н Б. Назв. праця. — С. 179.

• Прізвища інших не вказані.

²⁹ Ж у к о в с к и й И. Подготовка Октября на Екатеринославщине. — Летопись революции. — 1926. — № 1. — С. 39.

³⁰ Г а м р е ц ь к и й Ю. М. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. — Укр. іст. журн. — 1962. — № 5. — С. 18 — 20.

³¹ Тарновский Н. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии. — С. 212; Михайлов Г. К истории Октября на Воляни. — Летопись революции. — 1926. — № 2. — С. 68.

³² Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1973. — С. 126.

³³ Гриценко А. П. Робітничі фортеці соціалістичної революції. — С. 60 — 64.

³⁴ Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції. — С. 60 — 61.

³⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 83.

³⁶ Маслов К. Назв. праця. — С. 130 — 131.

³⁷ Гамрецький Ю. М. Назв. праця. — С. 22; Його ж. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: Співвідношення сил. — Укр. іст. журн. — 1987. — № 11. — С. 66.

³⁸ Поляков И. А. Назв. праця. Летопись революции. — 1923. — № 3. — С. 61.

³⁹ Новополин Г. Назв. праця. — С. 169.

⁴⁰ Колесников Б. Назв. праця. — С. 31.

⁴¹ Там же.

• Свобода коаліцій, асоціацій чи об'єднань — право трудящих на створення професійних спілок, вільний вступ до них, а також на самостійну діяльність цих організацій поза втручанням державних властей і підприємницьких об'єднань.

⁴² Киселев А. Ф. Профсоюзы и Советское государство (Дискуссии 1918 — 1920 гг.) — М., 1991. — С. 74.

⁴³ I всероссийский съезд профессиональных союзов. 7 — 14 января 1918 г. Полн. стенографич. отчет. — М., 1918. — С. 11.

⁴⁴ Крейзель Ю. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. — К., 1924. — С. 10.

⁴⁵ Наш юг. — 14 апреля 1918 г.

⁴⁶ Крейзель Ю. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. — С. 26 — 27.

⁴⁷ Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. — С. 79 — 81. • Фабзавкоми не мали статутів, які визначали б права та обов'язки їх членів, а також форми і характер діяльності, організацію матеріальних фондів тощо.

⁴⁸ Крейзель Ю. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. — С. 19.

⁴⁹ Бюллетень I всеукраинской конференции профсоюзов. 26 мая 1918 г. — Б. М., Б. Г. — С. 3.

⁵⁰ Бюллетень № 1 совещания профессиональных союзов Юга России. — Харьков, 5 авг. 1919 г.

⁵¹ Див.: Первая всеукраинская конференция профессиональных союзов. 21 — 27 мая 1918 г. — Харьков. — 1924.

Влітку 1918 р. українські підприємці утворили ряд промислових спілок — «Угсоюз», «Антрацитсоюз», «Сометал», «Поюг», «Озиф», «Заводсоюз» та Харківську раду з'їздів гірничопромисловців.

⁵² Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 р.) — Історичні зошити. — К., 1993. — С. 28 — 29.

⁵³ Крейзель Ю. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. — С. 204 — 205.

⁵⁴ Там же. — С. 271.

⁵⁵ Христюк П. А. Українська революція. — Замітки і матеріали до історії. 1917 — 1920. — Т. 3. — Б. М. — 1921. — С. 8.

⁵⁶ Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 рр.) — С. 49 — 58; Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України. Матеріали для підручників для 10 — 11 класів середньої школи. — К., 1992. — С. 96 — 100.

⁵⁷ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Назв. праця. — С. 86.

Розстановку політичних сил на з'їзді засвідчує склад керівного Робітничого центру, обраного переважно з представників російської та єврейської соціал-демократії, які мали близькі політичні погляди на майбутнє України. Так, з 25 членів центру було 15 меншовиків і бундівців, 5 російських есерів і 5 представників українських національних соціалістичних партій.

⁵⁸ 1918 — 1919 гг. в профдвижении Украины. — Харьков, 1925. — С. 29.

• На початку 1919 р. до цих суперечностей додалися розбіжності у поглядах на політичний устрій України. На Трудовому конгресі більшість делегатів, яка репрезентувала представників проукраїнських професійних спілок залізничників і поштово-телеграфних працівників, що були під впливом УСДРП, висловила повну довіру Директорії і проголосувала за цілковиту передачу влади цьому органу. Решта делегатів визнала заслуги Директорії у поваленні гетьманського режиму, але виступила проти встановлення її диктатури. Зокрема, меншовики, есери і бундівці голосували за надання владних повноважень Трудовому конгресу, а прихильники більшовиків, ліві українські есери і соціал-демократи віддали свої голоси радам робітничих депутатів.

⁵⁹ Крейзель Ю. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. — С. 171 — 175.

⁶⁰ Колесников Б. Назв. праця. — С. 130.

⁶¹ Там же. — С. 132.

- ⁶² Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Назв. праця. — С. 81.
- ⁶³ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ — Відень, 1920. — С. 204.
- ⁶⁴ Маються на увазі більшовики та українські соціал-демократи.
- ⁶⁵ Колесников Б. Назв. праця. — С. 148 — 149.
- ⁶⁶ Волин С. Меншевики на Україні (1917 — 1921). — Вермонт, 1990. — С. 76.
- ⁶⁷ 1918 — 1919 гг. в профдвижении Украины. — С. 139.
- ⁶⁸ Колесников Б. Назв. праця. — С. 148 — 149.
- ⁶⁹ Цит. за Волин С. Меншевики на Україні (1917 — 1921). — С. 77.
- ⁷⁰ Бюллетень № 2 совещания профсоюзов Юга России. 4 авг. 1919 г. — С. 3.
- ⁷¹ Бюллетень № 3 совещания профсоюзов Юга России. 5 авг. 1919 г. — С. 3 — 4.
- ⁷² Реент О. П. Крах кірстовщини. — Укр. іст. журн. — 1989. — № II. — С. 25 — 35.
- ⁷³ Павлов Н. Профсоюзы и крестьянское производство. — Набат. — 1919. — 5 мая.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ Шулман Б. Назв. праця. — С. 179; Новополін Г. Назв. праця. — С. 163; Колесников Б. Назв. праця. — С. 316.
- ⁷⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 67, арк. 16.
- ⁷⁷ Там же.
- ⁷⁸ Там же, спр. 70, арк. 35.
- ⁷⁹ Там же, арк. 24; спр. 490, арк. 170.
- ⁸⁰ Там же, спр. 1139, арк. 173.
- ⁸¹ Там же, спр. 456, арк. 74; спр. 411, арк. 204; спр. 490, арк. 172.
- ⁸² Там же, спр. 225, арк. 95.
- ⁸³ Там же, арк. 40.
- ⁸⁴ Там же, спр. 195, арк. 59.
- ⁸⁵ Там же, арк. 43 — 44, 57.
- ⁸⁶ Там же, арк. 62.
- ⁸⁷ Там же, арк. 57, 96; спр. 225, арк. 95.
- ⁸⁸ Див: Кокін С. А., Мовчан О. М. Ліквідація більшовиками правосервіської і меншовицької опозиції в Україні в 1920 — 1924 рр. — Історичні зошити. — К., 1994. — С. 12 — 23.
- ⁸⁹ Червона правда. — 1920. — 5 квітня.
- ⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 195, арк. 181, 214, 244, 264; спр. 201, арк. 150.
- ⁹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України, ф. 2605, оп. 1, спр. 49, арк. 16 зв.
- ⁹² На защите революции: из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917 — 1922 гг. // Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 215.
- ⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 19, арк. 235.
- ⁹⁴ Ленин и ВЧК (1917 — 1922 гг.) // Сборник документов и материалов. — М., 1975. — С. 464.
- ⁹⁵ Подболотов П. А., Спириин С. М. Крах меньшевизма в Советской России. — М., 1988. — С. 177.
- ⁹⁶ Там же. — С. 191.
- ⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 22, 53 зв.
- * Перший крок, спрямований на заборону легальної діяльності РСДРП в Україні, було зроблено 4 жовтня 1920 р., коли ЦК КП(б)У не дозволив висувати меншовицькі списки під час виборів у ради (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 8, арк. 80).
- ⁹⁸ Там же, спр. 41, арк. 37 зв.

М. П. Колесняк (Чернівці)

Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні

Значний вклад у розвиток історичної науки в Україні в другій половині XIX ст. внесли Історичне товариство Нестора-літописця, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (у Львові), Одеське товариство історії та старожитностей, Харківське історико-філологічне та інші товариства.

Одним з провідних науково-історичних товариств було Історичне товариство Нестора-літописця (ІТНЛ), засноване 24 листопада 1872 р. київськими істориками-краєзнавцями¹. Протягом свого існування (1872 — 1931 рр.) його наукова і громадська діяльність сприяла не лише розробці багатьох важливих проблем з історії України та всесвітньої історії, а й становленню національної свідомості і культури. Ініціатором заснування ІТНЛ по праву вважається М. О. Максимович (1804 — 1873 рр.) — видатний історіограф, учений-енциклопедист, один з перших дослідників історії України. Разом із своїми однодумцями він багато зусиль віддав організації та діяльності Товариства.

Головною метою ІТНЛ М. О. Максимович ставив згуртування на демократичних принципах кращих наукових сил України для дослідження історії рідного краю.

Найбільш активними і впливовими членами Товариства були такі відомі вчені, як В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. М. Лазаревський, В. С. Іконников, О. О. Котляревський, І. М. Каманін, М. П. Василенко, М. П. Дашкевич, О. І. Левицький та інші. Саме їх наукові й суспільні ідеї значною мірою визначали характер діяльності Товариства. Неабияке значення для дальшої діяльності ІТНЛ мало його приєднання у 1874 р. до Київського університету. З того часу остаточно визначилися головні напрями наукової і громадської діяльності, а також персональний склад Товариства. Його плодотворна праця у стінах університету продовжувалася майже півстоліття. Дальша історія ІТНЛ була пов'язана з Всеукраїнською Академією наук, до якої воно приєдналося наприкінці 1921 р. на засадах повної автономії. Свою діяльність Історичне товариство Нестора-літописця припинило у 1931 р. під час так званої реорганізації ВУАН, а по суті розгрому осередків українського суспільствознавства. Згідно з директивою сталінського уряду академічні установи були звільнені від «чужого завданням Радянської влади елементу»².

Наукова спадщина ІТНЛ, яка потребує ретельного вивчення, відбита головним чином на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» («ЧИОНЛ»). Дослідження членів Товариства торкалися досить широкого кола питань вітчизняної та зарубіжної історії й філології. На жаль, через брак коштів це видання не стало періодичним. Перша його книга вийшла лише у 1879 р., а друга — через 9 років. З 1888 р. «Чтения...» почали виходити щорічно. Всього з 1879 р. по 1914 р. побачили світ 24 книги «ЧИОНЛ», а якщо врахувати, що окремі з них виходили у кількох випусках, то їх чисельність досягає 49. Серед них особливе місце належить 16-й книзі (випуск I — III), присвяченій вшануванню пам'яті М. В. Гоголя. До видання готувалися збірники, присвячені пам'яті Нестора-літописця і старожитностям України. Проте вони не були завершені у повному обсязі.

Видавнича діяльність Товариства не залишалася не поміченою у колах вчених України та Росії. Відгуки про «ЧИОНЛ» друкувалися в «Киевской

старине», «Историческом вестнике», «Журнале министерства народного просвещения», «Филологическом вестнике» та інших виданнях. Випуски «Чте-ний...» помітно підвищили авторитет ІТНЛ, сприяли зміцненню зв'язків з іншими науковими товариствами. Чимало досліджень спеціально готувалися для Товариства або вперше заслуховувалися на його засіданнях, а потім друкувалися здебільшого на сторінках «ЧИОНЛ», а також на сторінках «Киевской старины», «Университетских известий», «Трудов Киевской духовной академии», «Записок историко-филологического відділу Української Академії наук» та деяких інших видань. Так, редактор «Киевской старины» Ф. Г. Лебединцев — один з найактивніших членів Товариства — постійно відвідував його засідання, виявляв інтерес до найцінніших досліджень, щоб згодом вмішувати їх у своєму журналі³. Ряд доповідей, які обговорювалися на засіданнях ІТНЛ, пізніше були надруковані у передмовях до видань документальних джерел Тимчасової комісії для розбору давніх актів.

Поряд з видавничою діяльністю Товариство займалося дослідженням й охороною пам'яток історії та культури. З цією метою при ньому було створено спеціальну комісію, яка організувала наукові експедиції до Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній. Робота у цьому напрямі проводилася спільно з іншими науковими товариствами. У результаті співробітництва ІТНЛ з Московським археологічним товариством у 1901 р. було видано перший збірник під назвою «Древности Украины»⁴. Крім того, Історичне товариство Нестора-літописця брало участь в діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва по збереженню мозаїк і фресок Софійського собору у Києві⁵. Чимало зусиль Товариство витратило на організацію власних бібліотеки та музею. Бібліотека ІТНЛ, фундатором якої був В. С. Іконников, містила рідкісні видання XVI — XVIII ст., а також цінні рукописи, історичні документи. Опис рукописів, які стосувалися різних галузей знань, підготував член Товариства С. І. Маслов⁶. У музеї ж були зібрані старовинні картини, ікони, монети, археологічні знахідки тощо. У 1919 р. при активній участі ІТНЛ у Київському університеті було відкрито Музей війни та революції⁷.

Значне місце у багатогранній діяльності Товариства належало читанню публічних платних лекцій за програмами для громадськості м. Києва. Вони відіграли помітну роль у відновленні діяльності Вищих жіночих курсів у місті. Початок публічним лекціям у 1895 р. поклав О. М. Лазаревський. Продовжувалися вони до 1904 р., доки царський уряд не заборонив їх. Численні лекції у вигляді систематичних курсів з історії, археології, літератури, філософії, економіки та психології читали провідні діячі ІТНЛ В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич, І. В. Луцицький, А. І. Степович, Т. Д. Флоринський та інші. На 1898 — 1899 рр. випав найбільший успіх Товариства у проведенні публічних лекцій. Тоді дев'ять лекторів читали лекції з 11 курсів, на які лише восени записалося близько 250 слухачів, а на окремі з них — від 5 до 92 чол.⁸. На жаль, поступово інтерес до лекцій серед громадськості Києва зменшувався. Головною причиною цього був суворий контроль з боку царських чиновників за тематикою лекцій і кандидатурами лекторів. Так, у 1902 р. не відбулася оголошена лекція «Гоголь і Міцкевич»⁹, були заборонені також лекції з історії Росії XIX ст. М. В. Довнар-Запольського¹⁰.

Велику увагу ІТНЛ приділяло Всеросійським археологічним з'їздам. Воно провело значну роботу по підготовці та проведенню двох таких форумів у Києві (III та XI), у Ризі, Харкові, Катеринославі, Чернігові, Новгороді та інших містах. Участь у цих з'їздах давала Товариству змогу бути у центрі наукового життя країни, уважно стежити за досягненнями світової науки. На засіданнях ІТНЛ обговорювалися наслідки міжнародних археологічних з'їздів у Ліссабоні, Гамбурзі, Каїрі, Афінах, у яких його члени брали безпосередню участь¹¹.

Головною формою діяльності ІТНЛ була організація й проведення засідань (читань), де в основному обговорювалися дослідження його членів. Згідно з першим статутом Товариства останні поділялися на почесних і дійсних. У почесні члени обирали відомих учених, урядовців, представників

духовенства. До складу почесних членів ІТНЛ були обрані голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова, голова Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті І. Є. Забелін, голова Київської археографічної комісії М. В. Юзефович, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей В. Н. Юргевич. Відповідно члени ІТНЛ обиралися до складу науково-історичних товариств Росії. Так, В. Б. Антонович та В. С. Іконников у 80-ті роки були обрані до складу найбільшого у дореволюційній Росії науково-історичного об'єднання — Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті. Наведені приклади свідчать про прагнення ІТНЛ до співробітництва з іншими науковими товариствами й організаціями.

У дійсні члени Товариства за наукові заслуги обирали викладачів і професорів вищих навчальних закладів, гімназій, а також місцевих любителів старовини. Чисельність ІТНЛ постійно зростала (1873 р. — 6 почесних і 15 дійсних членів, 1893 р. — відповідно, — 24 та 108, 1913 р. — 24 і 145 та 7 членів-кореспондентів, 1923 р. — 12 і 186 та 8 членів-кореспондентів). Регулярно ж брали участь у його засіданнях лише кілька десятків членів. З самого початку на засіданнях Товариства могли бути (і досить часто були присутніми) численні сторонні відвідувачі-гості. Так, на засіданні ІТНЛ 27 жовтня 1874 р. їх налічувалося 65 чол.¹² Пізніше серед гостей стали помітними постійні відвідувачі, які не пропускали майже жодного засідання. Значну кількість серед них становили молодь і студенти. Найбільшу увагу у громадськості Києва викликала читання, присвячені пам'яті Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, М. І. Костомарова, етнічному походженню населення Києва у XIV — XV ст. та іншим питанням з історії й культури України.

Засідання Товариства, як правило, відбувалися під керівництвом його голови 1 — 2 рази на місяць в аудиторіях Київського університету. Обирався голова на 3 роки на зборах ІТНЛ з числа провідних учених. Він же очолював і Раду Товариства. Головами ІТНЛ у різний час були видатні українські вчені В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич, О. М. Лазаревський, М. П. Василенко, які значною мірою визначали характер і головні напрями його діяльності. Голова обов'язково повинен був попереджувати офіційну владу про кожне засідання Товариства. Слід підкреслити, що царські урядовці (а потім й радянська влада) пильно стежили за його діяльністю. Так, за свої погляди в різні часи зазнали переслідувань М. О. Максимович, О. О. Котляревський, Ф. Г. Міщенко, В. К. Піскорський, С. І. Маслов, М. С. Грушевський, М. П. Василенко та багато інших. На засіданнях ІТНЛ виголошували й обговорювали від 1 до 4 доповідей. Іноді засідання мали лише організаційний характер. Один раз на рік, здебільшого 27 жовтня на честь пам'яті Нестора-літописця, проходило урочисте річне зібрання Товариства. На ньому затверджувався звіт про діяльність, склад, а також бібліотеку та касу ІТНЛ. Усього Товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено понад 1400 наукових доповідей.

Від самого початку діяльності ІТНЛ головною сферою інтересів його членів була історія України. В основному вона висвітлювалася з позицій позитивізму представниками трьох шкіл: «скептичної» ("критичної") на чолі з М. О. Максимовичем, «лівобережної» О. М. Лазаревського, та «київської» ("історичної"), яку створив В. Б. Антонович¹³. Провідною серед них була досить представницька «київська» школа, членами якої були відомі вчені М. П. Дашкевич, І. М. Каманін, О. І. Левицький та ін.

Значну увагу ІТНЛ приділяло давній історії України. У центрі її знаходилися питання походження східних слов'ян і виникнення м. Києва. З цього приводу в Товаристві існували найрізноманітніші точки зору, які часто були предметом дискусій.

Так, Ю. А. Кулаковський висунув «нову теорію» про походження Русі, відповідно до якої не лише відшукував «плем'я Русь» серед германських племен, а й відносив його до Меотиди (Північне Причорномор'я)¹⁴. Під час обговорення в ІТНЛ ця точка зору викликала серйозні заперечення з боку В. З. Завітневича. Хоча повністю він не відкидав її¹⁵. Раніше В. З. Завітневич

в одному з повідомлень наголошував, що Руська земля одержала свою назву не від варягів чи готів, з якими не можна ототожнювати назву «Русь». На його оригінальну думку, назва «Русь» — грецького походження й означає вона державу Київських князів¹⁶. І. Г. Малишевський, який брав участь в обговоренні цього питання, не погодився з В. З. Завітневичем, вважаючи, що греки словом «руси» називали скандинавів і що руси — це не слов'яни, а скандинави¹⁷. А. І. Соболевський відкидає як скандинавське, так і готське походження слова «Русь». Він рішуче виступав за винятково слов'янське походження цього слова¹⁸.

Питання про походження племені «Русь» та цієї назви було близько пов'язане з проблемою виникнення Києва. Значний інтерес щодо цього викликає доповідь М. П. Дашкевича¹⁹, в якій зроблено аналіз публікації професора Оксфордського університету, ісландського вченого Г. Вігфуссона. З цієї доповіді видно, що іноземний учений за допомогою скандинавських саг намагався довести готське походження Києва, ототожнюючи його з Дніпровським містом (Данпарстадом) готів. Г. Вігфуссон вважав, що Київ був нібито центром Готської імперії та столицею Ерманарика. М. П. Дашкевич у своєму дослідженні намагався за змістом тих же саг підтвердити висновки археологічних пошуків В. Б. Антоновича, який був прибічником існування готського Києва. Не відкидаючи точку зору Г. Вігфуссона про готське походження Києва, М. П. Дашкевич не дійшов остаточного висновку і вважав це питання відкритим для нових досліджень. Він, зокрема, зазначав: «Отже, залишаючи під сумнівом Едди про Дніпро та Дніпровське місто, крім того можна, здається, припустити з п. Вігфуссоном, що Київ був одним з найдавніших культурних пунктів східної Європи і що з давніх давніх історичні долі призначали його до великого історичного покликання; історія Руської держави з часу утвердження її столиці у Києві закріпила вікове значення цієї «матері городів руських»; але позитивно стверджувати це поки все ще неможливо»²⁰. Отже, питання про Київ як значний центр східної Європи задовго до IX ст. (коли він став столицею Київської Русі) було ще не раз в полі зору членів Товариства.

Проблеми давньої історії України були тісно пов'язані з питаннями більш пізньої історії, зокрема виникненням та розвитком Київської Русі. Центральне місце серед них займала проблема ролі норманнів в історії Київської Русі. Це була одна з найбільш гострих дискусійних проблем у нашій вітчизняній історії. Багаторічні дискусії між норманістами та анти-норманістами знайшли відображення і в діяльності ІТНЛ.

Так, В. З. Завітневич у своїх дослідженнях²¹ перебільшував роль норманнів у історії Давньоруської держави (називав Давньоруську державу Варязькою, ототожнював «нехрещену русь» з норманнами). Окремі його висновки не відрізнялися послідовністю, що видно хоча б на прикладі аналізу ним походження імені «Русь». А. І. Соболевський в одному із своїх досліджень вважав роль варягів другорядною²². Подібною точки зору дотримувався О. Шеленговський²³, який розглядав питання про значення річкових шляхів у виникненні державності на території східних слов'ян (Київської Русі). Він дійшов висновку, що міжнародне значення дніпровського шляху ("путь из Варяг в Греки") відноситься до XI — першої половини XII ст.

В діяльності ІТНЛ питання про роль норманнів в утворенні та розвитку Київської Русі залишалось дискусійним. Це помітно на прикладі розглядів найбільш активних членів Товариства. Так, П. П. Смирнов у читаннях «До питання про варягів у давній Русі», «До питання про руський каганат», «Волзький шлях та давні руси»²⁴ захищав норманську теорію (іноді остання знаходить своїх прихильників ще й нині). Навпаки, В. О. Пархоменко в своїх дослідженнях «Новий етап у вивченні давньоруської історії», «Питання про княжі династії у давній Русі» та інших²⁵ вважав, що виникнення Київської Русі було наслідком тривалого розвитку східних слов'ян. Ця теза знайшла дальший розвиток у працях сучасних українських вчених (П. П. Толочка, М. Ф. Котляра, В. М. Рички та ін.).

Історичне товариство Нестора-літописця приділяло велику увагу суспільному ладу, давньоруському праву та історії церкви Київської Русі. Подібна тематика була характерною для всієї вітчизняної науки другої половини XIX — початку XX ст. Київська Русь проводила активну зовнішню політику, що також значною мірою привертало увагу членів ІТНЛ. Дипломатичні контакти Давньоруської держави з державами Західної Європи вивчали Ф. Я. Фортинський та А. Д. Воронов²⁶, чії дослідження містять цікавий фактичний матеріал. Численні династичні зв'язки київського й інших княжих родів з іноземними правителями були предметом дослідження І. Г. Малишевського²⁷, який проте ідеалізував «союзи з родами скандинавської півночі». На його думку, вони становили спочатку більшість і це ніби є одним з доказів «скандинавського походження наших князів». Династичні союзи привертало увагу Л. П. Добровольського²⁸, який вважав Київ XI — XII ст. багатолюдним, значним культурним центром східної Європи. Про місце Київської Русі у галузі міжнародних відносин він судить по численних вітчизняних та іноземних літописних джерелах. Л. П. Добровольський звернув увагу на династичні зв'язки Києва в XI ст. більш ніж у 20 випадках (крім Візантії) із Швецією, Норвегією, Данією, Англією, Францією, Німеччиною, Угорщиною та Польщею. Питання культури Давньоруської держави вивчали А. М. Лобода (билини і наукові знання), М. П. Дашкевич (билини), Г. Г. Павлуцький (живопис та архітектура), П. В. Володимиров і Д. І. Багалій (літературні пам'ятки), А. І. Соболевський (літописи).

Вивчення історії України феодальної доби торкалося широкого кола питань. Значну увагу Товариство приділяло дослідженню соціально-економічних відносин. Праці з цієї тематики базувалися на широкій джерельній базі. Члени ІТНЛ велику увагу приділили дослідженню різноманітних документів з історії України, що сприяло більш ґрунтовному вивченню вітчизняної історії. Так, актові матеріали і договори, грамоти, універсали тощо вивчали І. М. Каманін²⁹, М. В. Довнар-Запольський³⁰, О. І. Левицький³¹. Вони досліджували оригінальність походження, зміст, характер, значення та долю документальних джерел, сприяли їх опублікуванню. Починаючи з 1890 р., видання Товариством документів стало регулярним. З четвертої книги «ЧИОНЛ», коли у збірнику було запроваджено III розділ («Матеріали»), постійно друкувалися документальні джерела з вітчизняної історії. Їх публікація супроводжувалася передмовою дослідників, де повідомлялося, у чому важливість того чи іншого джерела, що воно собою являє, де зберігається тощо. Крім того, окремі документи друкувалися як додатки до праць членів Товариства. Серед таких публікацій слід виділити таке важливе документальне джерело із соціально-економічної історії України, як «Генеральне слідство про маєтності» 1729 — 1730 рр., що містило відомості стосовно кінця XVII ст. — першої половини XVIII ст. Воно стало відомим завдяки дослідженням О. М. Лазаревського. У 1890 р. вчений на сторінках «ЧИОНЛ» надрукував акти з історії землеволодіння в Україні (1630 — 1690 рр.) почерпнуті ним з «Генерального слідства про маєтності» Чернігівського полку³². Серед них особливу увагу привертають універсали Б. Хмельницького та царська грамота місту Чернігову 1690 р., яка дає уяву про права й обов'язки міщан і знайомить із становищем міст України. Пізніше на сторінках «ЧИОНЛ» були опубліковані «Генеральне слідство про маєтності» Київського та Прилуцького полків, підготовлені відповідно М. П. Василенком³³ та В. О. М'якотінін³⁴. Вони вбачали в цих документах безцінне джерело для вивчення землеволодіння у другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст. Близькі до них за тематикою публікації документів І. В. Луцицького з історії землеволодіння на Чернігово-Сіверщині у першій половині XVII ст.³⁵ (являють собою 7 грамот польських королів); О. М. Лазаревського з історії монастирського землеволодіння в Україні у 1636 — 1730 рр.³⁶ (складаються переважно з гетьманських універсалів); Ф. Д. Миколайчика про зростання земельних володінь найбільших українських магнатів князів Вишневецьких на Лівобережній Україні з 1578 по

1647 рр.³⁷ (взяті з фонду Литовської метрики); І. М. Каманіна про козацьке землеволодіння з 1494 по 1668 рр.³⁸ (уривки з рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії та Центрального архіву Київського університету). Значну цінність для дослідження соціально-економічної історії України мають також надруковані О. М. Лазаревським акти з історії ремісничого виробництва та його цехової організації у 1622 — 1645 рр.³⁹, які були запозичені з фамільного архіву Сулим і Рум'янцевого опису України, а також гетьманські універсали про міське господарство Києва у 1677 — 1719 рр.⁴⁰. Останні, зокрема, містять цікаві матеріали про фінансове управління, внутрішню та зовнішню торгівлю киян. Ця тема знайшла також відображення в публікаціях І. В. Лучицьким ряду інших документів (універсал гетьмана І. Мазепи від 8 травня 1690 р. про табачну та горілчану оренду та ін.)⁴¹.

Поряд з вивченням соціально-економічного розвитку України ІТНЛ приділяло значну увагу й політичним питанням. При цьому його члени робили наголос на національних ознаках держави, захоплювалися діяльністю деяких політичних діячів (наприклад, особливістю захисника «народності та православ'я» князя К. К. Острозького)⁴². Найбільший інтерес у членів Товариства викликало політичне становище українських земель (загарбання українських земель литовськими і польськими феодалами, адміністративно-політичний поділ України, історія унії), життя та діяльність таких відомих діячів, як П. Могила, І. Мазепа, Б. Хмельницький та ін. Значний інтерес становлять оригінальні дослідження О. І. Левницького, присвячені становищу української жінки у суспільстві в XVI — XVII ст. На його думку, українська жінка відіграла досить активну роль у суспільному житті, чому сприяли «своєрідні умови побутового, сімейного та суспільно-політичного життя у давній Малоросії»⁴³. Зокрема, увага вченого була прикута до життя й діяльності онуки князя К. К. Острозького Анни-Алоїзи Острозької, «останнього паростка цього колись славетного волинсько-українського роду»⁴⁴, а також Раїни Могилянки, «дочки Ієремії Могили, володаря молдавського, двюрідної сестри славетного київського митрополита Петра Могили, дружини найбагатшого з руських князів Михайла Вишневецького»⁴⁵.

Особливо важливе місце у дослідженнях членів ІТНЛ займала історія козацтва. Ранньому періоду його існування присвятили свої дослідження М. С. Грушевський, І. М. Каманін, О. М. Лазаревський та інші⁴⁶. Вони намагалися вивчити такі важливі питання, як виникнення козацтва й Запорозької Січі, боротьба козацтва з місцевими та іноземними гнобителями, українсько-російські зв'язки тощо. Найбільш плідно у цьому напрямі працював відомий учений І. М. Каманін. Він вважав, зокрема, що діяльність гетьмана І. Мазепи була виправданою. Так, у рецензії на працю чернігівського історика, члена Товариства Ф. М. Уманця «Гетьман Мазепа», І. М. Каманін зазначав, що «з характеристики п. Уманця, живої та захоплюючої і в більшій частині правдивої та безсторонньої, Мазепа постає вперше найблагороднішим, найрозумнішим та найвідданішим сином України і симпатичною та чесною людиною в особистому житті»⁴⁷. Вивчаючи козацьке землеволодіння, І. М. Каманін дійшов висновку про те, що найголовнішими причинами визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. і козацько-селянських повстань XVI — XVII ст. були втрати «землі та особистої волі» (закріпачення). Цю тему І. М. Каманін продовжив у доповіді⁴⁸, присвяченій козацько-селянським повстанням під проводом К. Косинського та С. Наливайка. При цьому він значну увагу приділив особистості П. Сагайдачного, діяльність якого оцінював дуже високо. Розглядаючи його діяльність, вчений підкреслював, що своїм головним завданням вже у перші роки свого гетьманства він поставив те, що вдалося довершити згодом лише Хмельницькому, а саме — «освободити руський народ от подданства и ярма работнического», або «... вольности набити»⁴⁹. Інтерес до діяльності Сагайдачного у членів Товариства не вгасав й пізніше.

Значну увагу ІТНЛ приділило й такій важливій події в історії України, як визвольна війна українського народу 1648 — 1654 рр. Членів Товариства

цікавили причини та хід цієї війни, біографія й діяльність Б. Хмельницького, документальні джерела та історична література з цього періоду тощо. Так, В. Б. Антонович на урочистому засіданні, присвяченому 25-річчю існування ІТНЛ, виступив з промовою про діяльність Б. Хмельницького. Вона була присвячена 250-річчю початку «руху, на чолі якого став один з найвеличніших представників південно-руського народу — Б. Хмельницький, діяльність якого спрямувала історію нашого краю на новий шлях, що остаточно визначив його долю»⁵⁰. Характеризуючи діяльність Б. Хмельницького, вчений вважав його патріотом, великим діячем. Разом з тим він приділяв велику увагу ролі народних мас, а не лише її ватажкам, що було характерним для дослідників «Київської школи».

Один з епізодів визвольної війни досліджував О. М. Лазаревський⁵¹, який звернув увагу на невдалу спробу магната Ієремії Вишневецького придушити народне повстання на Лівобережній Україні. Біографічні відомості про Б. Хмельницького цікавили І. М. Каманіна, який повідомив на одному із засідань Товариства свої міркування про походження українського гетьмана⁵². Вони були запропоновані на основі доповіді Ф. П. Істоміна «Біографічні дані про київського типографа 1625 — 1630 рр. Тимофія Олександровича», у якій відмічалися близькі зв'язки між козацтвом і міщанами у Києві в XVII ст. Спираючись на фактичний матеріал цієї доповіді (актова книга, герб Хмельницького), І. М. Каманін зробив припущення про спорідненість чигиринських сотників з київськими міщанами. «Хмелі, — на думку вченого, — так само як і Олександровичі та Путивльці, могли бути у один і той же час і запорожцями та міщанами»⁵³. Цієї ж теми І. М. Каманін торкається і в дослідженні про біографічні дані чигиринського підстарости Д. Чаплинського та його ставлення до Б. Хмельницького⁵⁴. Дослідивши дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, вчений дав позитивну оцінку приєднанню України до Росії⁵⁵. Документальні джерела з проблем визвольної війни досліджували Н. В. Молчановський та І. М. Каманін. Перший з них розглянув документи, які зберігались у Державному архіві Швеції, а другий — «Короткий літопис про війни поляків з козаками у 1647 — 1656 рр.», надрукований польською мовою⁵⁶.

Таким чином, члени Історичного товариства Нестора-літописця зробили помітний вклад у дослідження визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. Насамперед це стосується значного розширення джерельної бази та докладного вивчення фактів.

Товариство проявляло також інтерес до дослідження відомого народно-визвольного повстання на Правобережній Україні 1768 р., яке увійшло в історію під назвою «Коліївщина». Характеристиці діяльності одного з її ватажків уманського сотника І. Гонти присвячене повідомлення В. Б. Антоновича. У ньому вчений звинуватив польських істориків за тенденційне висвітлення проблеми. В. Б. Антонович дав високу оцінку діяльності І. Гонти, який, за його словами, «діяв за переконаннями, які глибоко вкоренилися в народі, за свідомим обов'язком стати у боротьбі, що охопила країну, на боці свого народу, його прав, віри та національності, й принести цьому обов'язку та справі у жертву і свою кар'єру, і своє суспільне становище»⁵⁷.

Про взаємовідносини Польщі з Росією під час «Коліївщини» повідомив на одному із засідань Товариства І. М. Каманін⁵⁸. Він, зокрема, розглянув відомості, що надійшли з Польщі, про існування грамоти Катерини II, яка нібито підбурювала до повстання 1768 р. Під час обговорення цього питання В. Б. Антонович підтримав І. М. Каманіна у тому, що ці відомості — вигадка. У доповнення він повідомив про причетність до появи цих чуток польських історіографів і піддав їх за це критиці⁵⁹. При аналізі досліджень членів Товариства з цієї проблеми впадає в око їх надмірно лаконічний характер. Повідомлення ж І. М. Каманіна, присвячене новим матеріалам з історії «Коліївщини»⁶⁰, незважаючи на заяву про те, що воно буде надруковане разом з документами з цього питання, так і не з'явилося на сторінках «ЧИОНЛ». Можливо, однією з причин цього було втручання царської цензури у видання «Чтений...». Дослідження ІТНЛ з історії України більш

пізньої доби були присвячені таким важливим проблемам, як Вітчизняна війна 1812 р., повстання декабристів, селянська реформа, розвиток науки та культури у ХІХ ст. — на початку ХХ ст.

Історичне товариство Нестора-літописця зробило помітний вклад у вивчення багатьох важливих і малодосліджених на той час проблем минулого України. Це стосується насамперед праць значної кількості вчених, які належали до «київської школи» на чолі з В. Б. Антоновичем і які, за словами М. В. Довнар-Запольського, бачили головний зміст історичного процесу у соціальному процесі⁶¹. Діяльність Товариства, безперечно, відіграла значну роль у формуванні передової наукової й суспільної думки, сприяла піднесенню національної свідомості.

Враховуючи плідотворну і багатогранну діяльність ІТНЛ на ниві української науки та культури, вирішене питання про його відродження у Києві. Це значною мірою сприятиме розвитку й популяризації вітчизняної історичної науки у незалежній Україні, чого вона, безперечно, потребує. Саме громадський осередок науки, вільний від всякого ідеологічного втручання з будь-якого боку, що об'єднуватиме краєзнавців-професіоналів і любителів з різних регіонів країни (а можливо й країн), матиме більш широкі можливості для успішної роботи по вивченню історії рідного краю. У зв'язку з цим слід зауважити, що з 1989 р. відновило свою діяльність і відоме Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (1873 — 1940 рр.) у Львові, яке було засновано у ті ж часи, що й ІТНЛ у Києві.

¹ Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрямки діяльності. 1872 — 1931 рр. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 9. — С. 50 — 56.

² Постанова Президії ЦВК СРСР «По доповідях Всесоюзної, Всеукраїнської і Білоруської Академії наук» 27 липня 1933 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 — червень 1941: 36 документів і матеріалів. — К., 1986. — С. 36.

³ Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна. — 1929. — Січень-лютий. — С. 28.

⁴ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 89, арк. 4.

⁵ Там же, спр. II, арк. 17, 21, 23 — 24.

⁶ Маслов С. І. Описание рукописей Исторического общества Нестора-летописца // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 — 2. — Отд. 4. — С. 3 — 50.

⁷ Київ. міськ. держ. арх., ф. 16, оп. 479, спр. 192, арк. 1 — 2, 4 — 5.

⁸ Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1898 — 1899 гг. // ЧИОНЛ. — К., 1900. — Кн. 14. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 16.

⁹ Ясинский М. Н. Чествование Историческим обществом Нестора-летописца памяти Н. В. Гоголя по случаю 50-летия со дня его смерти // ЧИОНЛ. — К., 1902. — Кн. 16. — Вып. 1 — 3. — Отд. 1. — С. 7.

¹⁰ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 707, оп. 262, спр. 17, арк. 1 — 4.

¹¹ Антонович В. Б. О некоторых вопросах, обсуждающихся на Международном антропологическом съезде в Лиссабоне в сентябре 1880 г. // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 137; Соини А. И. Результаты работ Археологического съезда в Каире // ЧИОНЛ. — К., 1911. — Кн. 22. — Вып. 1 — 2. — Отд. 1. — С. 27.

¹² Протоколы заседаний Исторического Общества Летописца Нестора // Университетские известия. — К., 1875. — № 9. — Ч. 2. — С. 1.

¹³ Данилевич В. Е. В. Б. Антонович, как профессор // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 и 2. — Отд. 1. — С. 71; Щербина В. И. Воспоминания о В. Б. Антоновиче // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 и 2. — Отд. 1. — С. 55 — 56.

¹⁴ Кулаковский Ю. А. Новая теория о происхождении Руси // ЧИОНЛ. — К., 1907. — Кн. 19. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 68 — 69.

¹⁵ Заседание 19 февраля 1906 г. // ЧИОНЛ. — К., 1907. — Кн. 19. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 69.

¹⁶ Завитневич В. З. К вопросу об имени «Русь» // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 1. — С. 18 — 20.

¹⁷ Заседание 8 декабря 1891 г. // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 1. — С. 20 — 21.

¹⁸ Соболевский А. И. Археологические заметки // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 2. — С. 1 — 10.

¹⁹ Дашкевич М. П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы // Унив. известия. — К., 1886. — № 11. — С. 220 — 242.

²⁰ Там же. — С. 241.

²¹ Завитневич В. З. К вопросу об имени «Русь» // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 1. — С. 18 — 20; Завитневич В. З. О клятве обручами в договоре Игоря // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 262 — 263.

²² Соболевский А. И. Археологические заметки // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 2. — С. 1 — 2.

- ²³ Шеленговский А. Речные пути сообщения в древней Руси // *ЧИОНЛ.* — К., 1911. — Кн. 22. — Вып. 1 — 2. — Отд. 1. — С. 4 — 5.
- ²⁴ Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора Летописца. 1919 — 1921 гг. // *Рус. ист. журн.* — 1922. — Кн. 8. — С. 328; Звідомлення історично-філологічного відділу за 1927 р.: Історичне товариство Нестора-літописця // *Записки іст.-філол. від. УАН.* — К., 1928. — Кн. 19. — С. 397.
- ²⁵ Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора Летописца в 1923 году // *Борьба классов.* — 1924. — № 1 — 2. — С. 380; Звідомлення Першого історично-філологічного відділу за 1923 р.: Історичне товариство Нестора-літописця // *Записки іст.-філол. від. УАН.* — К., 1924. — Кн. 4. — С. 348.
- ²⁶ Воронов А. Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X и XI веках // *ЧИОНЛ.* — К., 1879. — Кн. 1. — С. 1 — 21; Фортинский Ф. Я. Крещение князя Владимира и Руси по западным известиям // *ЧИОНЛ.* — 1888. — Кн. 2. — Отд. 2. — С. 93 — 128.
- ²⁷ Мазышевский И. И. О брачных союзах древнерусских княжеских фамилий с иностранными владельческими домами с X до половины XIII в. // *ЧИОНЛ.* — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 142.
- ²⁸ Добровольский Л. Київ, чи Мерв? (До питання про те, чи існувала в XI ст. астрономічна обсерваторія в Києві) // *Записки іст.-філол. від. УАН.* — К., 1928. — Кн. 19. — С. 243 — 252.
- ²⁹ Каманин И. М. Из истории подложных документов // *ЧИОНЛ.* — К., 1907. — Кн. 20. — Вып. 1. — Отд. 4. — С. 3 — 11; Каманин И. М. Универсал Тимоша Хмельницкого // *ЧИОНЛ.* — К., 1895. — Кн. 9. — Отд. 1. — С. 7.
- ³⁰ Довнар — Запольский М. В. Договор рады Вел. Княжества Литовского с польским королем Сигизмундом-Августом // *ЧИОНЛ.* — К., 1908. — Кн. 20. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 66 — 68.
- ³¹ Левицкий О. И. О судьбе древних актов книг и собрании их в центральных архивах // *ЧИОНЛ.* — К., 1896. — Кн. 10. — Отд. 1. — С. 11 — 14.
- ³² Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии // *ЧИОНЛ.* — К., 1890. — Кн. 4. — Отд. 3. — С. 83 — 135.
- ³³ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Киевского полка. 1729 — 1731 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. 3. — С. 29 — 68.
- ³⁴ Мякотин В. А. Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка. 1729 — 1731 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1896. — Кн. 2. — Отд. 3. — С. 3 — 38.
- ³⁵ Лучицкий И. В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине. 1603 — 1645 // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 1. — Отд. 3. — С. 3 — 15.
- ³⁶ Лазаревский А. М. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии. 1636 — 1730 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1891. — Кн. 5. — Отд. 3. — С. 49 — 92.
- ³⁷ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // *ЧИОНЛ.* — К., 1900. — Кн. 14. — Вып. 2, 3. — Отд. 3. — С. 84 — 90, 91 — 192.
- ³⁸ Каманин И. М. Материалы к «Очерку гетманства П. К. Сагайдачного» // *ЧИОНЛ.* — К., 1911. — Кн. 15. — Вып. 3. — Отд. 3. — С. 123 — 177; Каманин И. М. Материалы по истории казачьего землевладения. 1494 — 1668 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — С. 3 — 28.
- ³⁹ Лазаревский А. М. Цеховые акты Левобережной Малороссии. 1622 — 1645 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — Отд. 3. — С. 202 — 214.
- ⁴⁰ Лазаревский А. М. Гетманские универсалы о Киевском городском хозяйстве. 1677 — 1719 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1902. — Кн. 16. — Вып. 4. — Отд. 3. — С. 73 — 83.
- ⁴¹ Лучицкий И. В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII в. // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 1. — Отд. 3. — С. 20 — 23.
- ⁴² Голубев С. Т. Памяти князя К. К. Острожского // *ЧИОНЛ.* — К., 1910. — Кн. 21. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 82 — 83; Каманин И. М. Новые черты для характеристики кн. К. К. Острожского // *ЧИОНЛ.* — К., 1910. — Кн. 21. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 83.
- ⁴³ Левицкий О. И. Анна-Алоиза, княжна Острожская // *Киевская старина.* — 1883. — Ноябрь. — С. 329.
- ⁴⁴ Там же. — С. 332.
- ⁴⁵ Левицкий О. И. Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая // *Киевская старина.* — 1887. — Ноябрь. — С. 1.
- ⁴⁶ Грушевский М. С. К вопросу о Болохове // *ЧИОНЛ.* — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. 2. — С. 3 — 9, 10 — 11; Каманин И. М. К вопросу о казачьем землевладении // *ЧИОНЛ.* — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 — 2. — Отд. 5. — С. 3 — 10; Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // *ЧИОНЛ.* — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. 1. — С. 5; Киев, 1894. — Кн. 8. — Отд. 2. — С. 57 — 115; Лазаревский А. М. Украинские казаки в двадцатых годах XVII в. // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — Отд. 5. — С. 75 — 78.
- ⁴⁷ Каманин И. М. Разбор соч. Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа» // *ЧИОНЛ.* — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. 1. — С. 99.
- ⁴⁸ Каманин И. М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 1. — Отд. 2. — С. 3 — 32; Вып. 2. — Отд. 1. — С. 33.
- ⁴⁹ Там же. — С. 9.
- ⁵⁰ Антонович В. Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // *ЧИОНЛ.* — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. 1. — С. 100 — 104.

- ⁵¹ Л а з а р е в с к и й А. М. Сведения о пребывании кн. Иеремии Вишневецкого в Левобережной Украине и об уходе его оттуда // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. II. — Отд. I. — С. 15 — 17.
- ⁵² К а м а н и н И. М. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды ки-евских мещан // ЧИОНЛ. — К., 1898. — Кн. — 12. — Отд. I. — С. 15 — 19.
- ⁵³ Там же. — С. 18.
- ⁵⁴ К а м а н и н И. М. О чигиринском подстаросте Даниле Чапличком // ЧИОНЛ. — Киев, 1896. — Кн. II. — Отд. I. — С. 28 — 30.
- ⁵⁵ К а м а н и н И. М. Договора Богдана Хмельницкого с Москвой, Польшей и Швецией // ЧИОНЛ. — К., 1912. — Кн. 23. — Вып. I. — Отд. I. — С. 23 — 25.
- ⁵⁶ К а м а н и н И. М. Новые данные о борьбе казачества с Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 157 — 158; М о л ч а н о в с к и й Н. В. Бумаги Шведского государственного архива по истории Малороссии // ЧИОНЛ. — К., — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 158 — 160.
- ⁵⁷ А н т о н о в и ч В. Б. Уманский сотник Гонта // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 182.
- ⁵⁸ К а м а н и н И. М. Из истории международных отношений Польши и России // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 167 — 168.
- ⁵⁹ Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора Летописца в 1878 — 1887 гг. // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 168.
- ⁶⁰ К а м а н и н И. М. О новых материалах по истории Колеивщины (Уманской резни 1768 г.) // ЧИОНЛ. — К., 1891. — Кн. 5. — Отд. I. — С. 1.
- ⁶¹ Д о в н а р — З а п о л ь с к и й М. В. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 и 2. — Отд. I. — С. 37.

Л. Г. Мельник (Київ)

До історії Берестецької битви (огляд джерел)

Про Берестецьку битву писали визначні вітчизняні (М. Костомаров, М. Грушевський, Д. Дорошенко) та польські (К. Шайноха, Ф. Равіта-Гавронський) історики, висвітлюючи події Великого повстання під проводом Богдана Хмельницького. Серед праць вітчизняних авторів, спеціально присвячених битві під Берестечком, можна вказати на брошуру І. Каманіна¹, нарис Ю. Тис-Крохмалюка² та монографію І. Свешникова³.

І. Каманін вважає, що на Берестецькому полі поляки одержали перемогу, але робить застереження: «Історик, який розглядає дії воюючих сторін, не може не визнати, що Берестецька битва не робить ніякої честі удаваням переможцям: перемога їхня була цілком випадковою й для них цілком несподіваною ...; переможена ж сторона мала достатню підставу для свого наміру відступити з-під Берестечка внаслідок від'їзду свого головного полководця» (гетьмана Б. Хмельницького. — Л. М.)⁴.

У книжці Ю. Тис-Крохмалюка бою під Берестечком присвячено найбільше місця й уваги. Автор аналізує географічні умови місця битви, обставини, за яких вона готувалася й відбувалася. У своїх твердженнях він цілком розходиться з польськими істориками й очевидцями битви, такими, наприклад, як С. Освенцім, П. Шевальє, які залишили спогади, а також з окремими дослідниками, передусім М. Грушевським, і робить висновок, що реальної битви під Берестечком не відбулося, а отже, її не можна вважати перемогою польської сторони, більше того, мета, яку ставив на той час Б. Хмельницький, — не допустити польські війська в Україну, — була ним досягнута⁵.

Нещодавно вийшла в світ монографія І. Свешникова «Битва під Берестечком». У ній автор на основі писемних джерел висвітлив перебіг подій, що передували Берестецькій битві: рух польської армії на чолі з королем Яном Казимиром з-під Сокаля, де польське військо стояло табором, до Берестечка та козацько-татарського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького і хана Іслам Гірея з-під Збаража і Вишневця до Берестецького поля. Основний матеріал книги — результати археологічних досліджень місця Берестецької битви та аналіз матеріалів з розкопок (розділи III та IV). В

розділі II монографії описано й саму Берестецьку битву. На жаль, їй присвячено порівняно мало уваги, особливо генеральному бою 30 червня та військовим діям 10 липня. Відсутній аналіз результатів битви. Автор стверджує: «Результати розкопок і використання та зіставлення ряду писемних джерел дозволили розвіяти створений польською шляхтою міф про нищівну поразку козацького війська під Берестечком...», а «втрати козацьких військ не були такими великими, як ц. : рекламувала шляхта, і не могли перевищувати 3 — 4 тис. чоловік... Поразка ж військ Б. Хмельницького не могла бути такою великою і вирішальною, оскільки, як свідчать учасники битви, більшість козацьких полків спокійно перейшла через переправу, а через два місяці під Білою Церквою армія Хмельницького знову становила настільки грізну для шляхти силу, що королівські гетьмани змушені були укласти Білоцерківський договір, не вдаючись до битви»⁶.

З польських авторів, які спеціально досліджували Берестецьку битву, слід назвати Ю. Бартошевича. В його статті про цю подію головну увагу, зрозуміло, звернуто на дії польського війська, а саму битву трактовано як цілковиту перемогу поляків⁷.

Все це ще раз засвідчує, що внаслідок нерозвиненості у нас такої галузі історичної науки, як військова історія (зокрема XVI — XVIII століть), ми й маємо розбіжності в оцінках результатів Берестецької битви і загалом недостатній рівень вивчення предмету.

Важливим аспектом вирішення проблеми є також виявлення і включення в науковий обіг нових історичних джерел, як архівних, так і розкиданих по численних документальних публікаціях. Оскільки це джерела переважно польського і російського походження, і більша частина їх опублікована, то нагальним завданням є пошуки матеріалів, що знаходяться в книгозбірнях і архівах Німеччини, Швеції, Туреччини, Угорщини тощо.

В даній статті ми розглядаємо найбільш важливі, переважно опубліковані документи, які містять вірогідну інформацію й проливають світло на головні аспекти Берестецької битви. Передусім це відомі на даний час джерела переважно польського і російського походження. Загальноновизнано, що найбільш цінними джерелами, які дають змогу досить повно висвітлити картину битви під Берестечком, є Діаріуш С. Освенціма⁸ та мемуари П. Шевальє.

Автор Діаріушу — шляхтич Станіслав Освенцім — був близьким до коронного гетьмана Ст. Конєцпольського. Як начальник його двору і секретар, вів кореспонденцію останнього, супроводжував його в поїздах по Україні. Отже, добре знав ситуацію напередодні і в ході Великого повстання під проводом Б. Хмельницького. Водночас брав участь у походах у складі посполитого рушення. Освенцім занотував усі більш-менш важливі факти, свідком яких він був, або котрі доходили до нього через листування офіційних осіб — короля й гетьманів. В. Антонович, який вперше опублікував частину тексту Діаріушу, що стосувалася України, в «Киевской старине», у передмові до публікації високо оцінював цю працю¹⁰.

С. Освенцім докладно, день за днем, описує факти, події, що передували Берестецькій битві, особливо детально — хід самої битви від 28 червня до 10 липня 1651 р. та події, що відбувалися безпосередньо після неї. Автор до подробиць подає склад польського війська, описує дії короля, гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського та окремих польських воєначальників (зокрема, князя Я. Вишневецького), висвітлює хід переговорів між козаками і польською стороною. В Діаріуші правдиво описані стан польського війська після відступу основних сил козацької армії на чолі з І. Богуном, чвари між шляхтою і королем, між воєначальниками тощо. Заслуговує на увагу і самокритична загальна характеристика Берестецької битви та оцінка її результатів.

Певною мірою доповнюють матеріал, зібраний у Діаріуші Освенціма, записки П'єра Шевальє, який під час Великого повстання 1648 — 1657 рр. був секретарем французького посольства у Варшаві. У своїх мемуарах Шевальє велику увагу приділив Хмельниччині, зокрема, Берестецькій битві. Як лю-

дина військова, він із знанням справи висвітлив хід битви, дії польських і козацьких військ, переговори з козаками. Особливо детально описано 9 — 10 липня — останні дні битви, відступ козаків І. Богуна, розгром козацько-селянського табору. На противагу Освенціму Шевальє уникає узагальнюючих оцінок як самої битви, так і дій короля та польських воєначальників. Однак його записки, як і Діаріуш Освенціма, є одним з найбільш повних джерел з історії Берестецької битви.

Великий масив документів, виявлений вченими у державних архівах Польщі, був переданий в Україну під час офіційного відзначення 300-ліття Переяславсько-Московського акта. Значна частина цих матеріалів опублікована в окремому збірнику¹¹. Вони розповідають про події, зв'язані з Берестецькою битвою. Це листи польських урядовців і воєначальників, офіцерів-іноземців, показання полонених козаків, військові реляції¹². Чимало документів присвячено повстанню Костки Наперського, що відбулося водночас із битвою під Берестечком¹³.

Особливий інтерес становить велика реляція про Берестецьку битву¹⁴.

Взявши за основу три названих вище джерела — реляцію, записки П. Шевальє та Діаріуш Ст. Освенціма, розглянемо основні етапи генерального бою 30 червня 1651 р., порівнюючи відповідні місця в текстах названих документів.

Становище на полі бою перед початком битви. У реляції: «... Тиснучи ворога, який не розпочав бою аж до трьох годин дня, король рухав поступово і вельми повільно центр з військовими гарматами, що знаходилися попереду й завдавали втрат ворогу, в напрямку до схилу пагорба, де зосереджувався татарський стрій, наказуючи, щоб і правий фланг також просувався». У записках П. Шевальє: «... Король наказував розпочати обстріл ворожого війська пострілами з гармат, котрі він звелів викотити попереду свого війська і час від часу бити з них, в міру того, як вони наближалися до пагорбів, де були татари». У Діаріуші Освенціма: «... Обидва війська наблизилися один до одного; наші зупинилися поблизу останнього польового редути. Хмельницький висунув свій табір на пагорб..., король в свою чергу не бажав іти в наступ й обмежився артилерійським вогнем, котрий спричиняв у лавах ворога деяку розгубленість. Таке становище тривало до трьох годин опівдня».

Король проводить військову нараду. В реляції — про ситуацію на ній: «... Тоді-то Сигізмунд Денгофф, бидгоський староста, став вимагати, щоб король дав йому дозвіл кинутися в бій з частинами, якими він командував. Не було нестачі й у таких, котрі вимагали, щоб король переніс бій на наступний день, позаяк здавалося, що тоді стане слабкішим вітер, що дув в лице нашим воїнам». У Шевальє: «Багато поляків, оскільки день уже згасав, хотіли відкласти бій до наступного ранку, інші ж відстоювали протилежну думку, побоюючись, що козаки вночі кинуться на поляків разом зі своїм табором, який вони дуже укріпили, та змусять поляків залишити місце бою...». У Освенціма: «... Нарешті король, переконавшись, що ворог не хоче починати справи, зібрав на нараду командирів... і поставив питання, що належало чинити. Дехто небезпідставно висловлював думку, що слід відкласти бій до наступного дня, оскільки час уже наближався до вечора й вітер дув в лице нашому війську; але коли ця думка була висловлена, князь Вишневецький... виявив бажання негайно починати бій і прислав Денгоффа, старосту бидгоського, до короля із заявою... про повну готовність до бою й з проханням подати знак до атаки. Король... охоче пристав на їхнє прохання й видав старості бидгоському наказ про наступ».

Початковий період бою, який проходив з перемінним успіхом. За реляцією: «Король... наказав розпочати битву... на лівому фланзі, й тоді-то князь Вишневецький, руський воєвода, кинувся на ворога з дванадцятьма хоругвами старих воїнів, за котрими наступали і яким допомагали легко озброєні загони кіннотників шляхти краківського, сандомирського й ленчицького воєводств».

У той час, коли тут йшов жорстокий бій і кожний з обох противників намагався здобути перемогу, король тримався в центрі...» У Шевальє: «... Отож, його величність звелів розпочати атаку загонами князя Вишневецького, який вдарив на ворога з дванадцятьма ротами старих вояків; йому допомагав подільський воєвода з послопитим рушенням з краківського, сандомирського, ленчицького та перемишльського воєводств. Козаки зустріли їх дуже стійко, і сутичка тривала щось з годину; весь час пороховий дим та пилюга закривали ці загони від решти війська». У Освенціма: після наказу короля» ... заграли сурми й загриміли барабани, і сам князь (Вишневецький. — Л. М.) рушив з лівим флангом, ставши попереду його з 18-ма хоругвами кварцяного війська. Вороги також рушили вперед всією масою кінноти й табору; вони наступали швидко, особливо Хмельницький з козаками, так що він випередив свій лівий фланг, на якому стояли татари, й перший почав бій. З ним зіткнувся князь Вишневецький, якому на підмогу пішла шляхта воєводств: краківського, сандомирського, ленчицького й інших. Увесь цей фланг зник незабаром у масі ворогів, і довгий час їх не було видно, лиш було чути гуркіт від гарматних і рушничних пострілів; наші вважали, що жоден з них більше не повернеться. Виявилось, однак, що ця атака була успішною: стрімким і швидким рухом вони примусили податися назад все козацьке військо й розірвали табір, хоч при цьому й самі зазнали відчутних втрат. На допомогу козакам прийшли татари від лівого флангу, і тоді ряди наші, не в змозі витримати натиск надто численного ворога, стали нести втрати й відступили до редутів».

Наступний етап бою, відхід козаків і татар на висхідні позиції. У реляції: «І коли вже ворог, напружуючи всі сили, затримав наш натиск, послані королем полки рейтарів та інші, відновивши бій, покладали багато ворогів й погнавши багатьох козаків, які прикривалися табором з возів, і татар, що втікали на верхівки пагорбів, де стояла решта татарських загонів». У Шевальє: «... Коли вони (поляки. — Л. М.) почали відступати, їм дуже вчасно допомогли надіслані королем свіжі загони, після прибуття яких козаків відбито до Іхнього табору, а татар, які боролися разом з козаками, — на Іхні пагорби». У Освенціма: поляки «оправилися й відновили наступ так успішно, що ворог, вражений нашою рішучістю, повинен був зрештою податися. Козаки відступили у свій табір (хоч він напочатку й був розірваний, але вони встигли його відновити), орда ж відійшла на найближчу височину».

Наступний етап — спрямування головного удару поляків і артилерійського вогню на позиції татар. У реляції: «Король, зломивши на одній ділянці основні сили ворога, поспішив спрямувати увесь стрій в напрямку схилу пагорба» (де стояли татари. — Л. М.). У Шевальє: «Тим часом король з боєм просувався вперед проти основної сили татар: праве крило затрималося біля лісу, щоб знешкодити намір численних ворогів, які там зробили засідку, сподіваючись оточити польське військо у найінтенсивніший момент бою. Монарх, рухаючи перед собою артилерію, яка під командуванням генерала Пшиемського стріляла дуже вчасно і з великим успіхом, примусив татар залишити підніжжя пагорба й поступово зайняв його вершину, витримавши рушничну стрілянину яничар, які були разом з татарами». У Освенціма: «Коли лівий фланг, котрому належить уся слава цього дня, так хоробро воював, король з середнім корпусом рухався також вперед у великому порядку; на нього налітали... великі загони татар... Та проте полки наші наступали безстрашно; попереду полків королівської гвардії князя Б. Радзівілла й Гоффальда, які знаходилися в першому ряду війська, розташовані були гармати, котрими вельми майстерно керував генерал артилерії С. Пшиемський...»

Переломний момент бою — втеча татарської орди. У реляції: «... Варвари втікали під вогнем наших гармат... Король гнав і переслідував татар, що втікали, щоб довершити перемогу». У Шевальє: королю вказали на білий прапор хана, і він «наказав повернути туди гармату, перший постріл якої повалив одного з головних татарських воєначальників поблизу хана, а хану нагнав такого страху, що він думав лише про відступ. Військо (татарське. — Л. М.), відігнане від пагорба, втікало за ханом...» У Освенціма: «Артилеристи,

діючи без упину, влучними пострілами викликали таку розгубленість у стані ворога й завдали йому настільки відчутних втрат, що він був не в змозі витримати нашого натиску й, зрештою, ганебно кинувся врозтіч; усі татарські загони, ніби засліплені, кинулися тікати».

Завершальний етап — оточення козацького табору. У реляції: «Коли на-сунулася темрява, [король] повернув у той бік, де на невеликій ділянці сусідньої рівнини, на якій відбувався бій з татарами, козаки укріпилися за безліччю возів. [Король] готувався брати приступом їхній табір. Та ніч сприяла ворогові. Король провів серед війська бурхливу, безсонну й дощову ніч і на другий день узяв в облогу майже двісті тисяч заколотників». У Шевальє: «Король відрядив кілька загонів кінноти в погоню за татарами, а рештою свого війська оточив табір козаків, яких було ще понад двісті тисяч і які мали сорок гармат, з котрих безупинно стріляли. Хмельницький відступив разом з татарами, щоб повернути їх до бою, але він не міг переконати їх». Вночі король, «хоч йшов сильний дощ, ... наказав артилерії без затримки піднятися на залишений татарами пагорб, щоб звідти розбити вщент козацький табір. Козаки, незважаючи на дощ, оточили табір широким та глибоким ровом і поставили мушкетерів у найслабших і найбільш відкритих місцях. Позаду було велике болото, на яке спирався табір; воно цілком його захищало». У Освенціма: «Козаки й хлопці після поразки зачинилися в таборі, котрий вони як-небудь зімкнули, і стали відступати; коли вони наштотхнулися на річку Плюшеву, то боячись, щоб наші під час переправи не розірвали їхнього табору, зупинилися на краю болота й стали табором у долині. Наші, користуючись перемогою, безупинно на них налягали, аж поки темрява ночі не примусила їх припинити напад, зважаючи на дуже обережного і передбачливого ворога.

Військо наше розташувалося на височинах, що панували над козацьким табором... Воно простояло на цьому місці під знаменами, у лавах, не сходячи з коней, всю ніч, незважаючи на сильний дощ»¹⁵.

Підведемо підсумки з порівняльного аналізу текстів трьох зазначених вище джерел. Усі вони головну увагу зосередили на відтворенні картини генерального бою, який відбувся 30 червня. Його основні етапи, як і головні моменти, за виключенням численних деталей, збігаються в усіх трьох текстах (хоч найбільш повно хід бою переданий Освенцімом). Взявши до уваги зрозумілу упередженість щодо козацько-татарської сторони та перебільшення ролі короля Яна Казимира в цих трьох джерелах, бачимо, що бій ішов з перемінним успіхом для воюючих сторін. До того ж автори відзначають стійкість козацьких військ, їх організованість при відступі. Переломною подією стала втеча татарської орди, яка не витримала гарматного вогню поляків; козацька ж армія (з незначними втратами) замкнулася в таборі, укріпивши його; польське військо лише взяло в облогу козацький табір, але не наважилось брати його приступом.

Розглянуті три джерела польського походження дають можливість побачити також, як оцінювали сучасники безпосередні результати Берестецької битви. В них знаходимо відповідь на питання: чи була битва повним розгромом козацької армії, чи лише певною невдачею, тимчасовою поразкою.

Реляція говорить лише про розгром козацького табору, покинутого військом під проводом І. Богуна, та загонів покозачених селян, залишених у ньому напризволяще: «... 10 липня бунтівники, уражені страхом і впавши, у відчай, кинувши гармати й усе військове спорядження, вельми безладно втікали. Наші їх переслідували й вбивали...». «У той день... загинуло близько 10 тис. ворогів; частина потонула, коли намагалася перепливати через ріку, частина була перебита збройно». Що ж до козацького війська, яке відступило, то, як говориться в реляції, «король без зволікання посилає за ними навздогін легкоозброєні хоругви і сам з сильним військом виступає у напрямі до Києва».

П. Шевальє, описуючи картину розправи польського війська із залишками загонів селян-повстанців, водночас говорить про їх стійкість і героїзм. Він розповідає про суперечки в польському таборі між королем і шляхтою,

оскільки остання не бажала брати участі в переслідуванні козацького війська. «Отож, відбувши загальну нараду всіх старших керівників та офіцерів... — пише він, — довелося поступитися перед цією думкою та задовольнитися тих, хто бажав повернутися додому, а вони становили більшість». Невдовзі покинув військо і король. Шевальє не дає загальної оцінки битви, не говорить і про повну перемогу над козаками. Далі він пише, що Б. Хмельницький, звільнившись з татарського полону, зразу ж розпочав підготовку до продовження військових дій: щоб «збудити бойовий запал», гетьман «пояснював народові, що фортуна мінлива і має зворотний бік, — якщо вона від деякого часу прихильна до поляків, то все ж залишила козакам хоробрість і *досить війська* (підкреслено нами. — Л. М.), щоб відновити війну та підвестися після поразки».

С. Освенцім дає найбільш об'єктивну оцінку результатів Берестецької битви і ставить під сумнів саму перемогу поляків у ній: «Хоч, очевидно, й відбувалися військові дії, — пише він, — але взагалі можна сказати про нас те, що стосується багатьох знаменитих і хоробрих воєначальників, котрі вміли перемагати, але не зуміли скористатися перемогою. Ворогу, розбитому, охопленому страхом, який чекав на остаточну загибель, ми, перебуваючи довго в бездіяльності, дозволили перепочити, заспокоїтися, відновити повністю свій раніше занепалий дух (після втечі орди. — Л. М.) і звести сильні укріплення, собі ж утруднили шлях до скорого й остаточного знищення ворога й зробили сумнівним результат подальших дій, котрі, за умови більшої рішучості, могли б скінчитися повним успіхом». Він пише про останній день битви: «Кампанія берестецька щасливо була завершена в цей день (10 липня. — Л. М.). Але війна козацька не закінчилась, тому що надто багато козаків і хлопів, які піднялися проти вітчизни нашої, спаслися втечею». Одна з головних причин цього, вважає Освенцім, «... загойність: замість того, щоб ударити на стривоженого ворога з рішучістю після початкової перемоги, ми стали діяти мляво, ніби на дозвіллі, дозволивши йому оговтатися, зібратися з силами й спастися втечею».

Причинами нерішучості поляків, на думку Освенціма, були часті зміни в рішеннях військової ради, відсутність міцної дисципліни, недостатня кількість піхоти, необхідної для штурму козацького табору, а також паніка серед польського війська, посяяна звісткою, ніби хан з ордою і Б. Хмельницький на підході до Берестечка (під час облоги козацького табору. — Л. М.). Він наводить і такий факт: астролог завірив короля, що числа від 4 до 12 липня нещасливі для нього, і король, мовляв, вирішив перечекати ці дні, не починаючи рішучих дій. А тим часом за цей період бездіяльності, пише Освенцім, «сили наші слабшали, військо стало терпіти нужду, багато солдат в іноземних та польських регіментах помирали через нестачу їжі, мужність і запал пройшли, й серед нас настало таке безладдя, відчувалася така нестача в усьому, що, хоч, ймовірно, ми взяли в облогу ворогів, але скоріш самі відчували себе в облозі... У той же час вороги набиралися хоробрості, зміцнювалися, звели укріплення й мужньо в них трималися; вони бентежили наших постійними вилазками вдень і вночі й не залишали поза увагою нічого з того, що могло б послужити їм для захисту. Нарешті, коли вони (козаки. — Л. М.) вийшли з табору..., то встигли спастись і вислизнути з наших рук, хоч і з великими втратами, внаслідок нашої непередбачливості, оскільки ми не потурбувалися загородити їм шлях до втечі за рікою».

Польське військо не змогло переслідувати козаків, бо почалися чвари між воєначальниками; шляхта з посполитого рушення і частина магнатів з Великої Польщі відмовилися наступати вглиб України. Зрештою сам король Ян Казимир, обурений цим вчинком шляхетства, покинув військо¹⁶.

Наведені тексти використаних нами джерел дозволяють твердити, що Берестецьку битву не можна вважати переможною для поляків, оскільки козацьке військо в основному своєму складі відійшло вглиб України, а в середовищі самого польського війська вже під час облоги козацького табору почалася деморалізація, що завершилася безпосередньо після битви фактичним дезертирством більшої частини польського війська.

Заслужують на увагу й інші джерела польського походження, які стосуються історії Берестецької битви. Так, увагу привертають щорічні записи Станіслава Темберського¹⁷, що становлять щось середнє між мемуарами й сучасними літописами типу Рудавського або Коховського. В них чимало особистих спогадів про події, в котрих Темберський брав участь. В інших записах автор використав акти, листи, реляції, подаючи їх в оригіналі або в перекладі. Значну увагу Темберський приділяє Хмельниччині і, зокрема, Берестецькій битві. Найдокладніше дано опис генерального бою 30 червня (до речі, виклад подій цього бою у Темберського в основних рисах збігається з їх викладом у розглянутих нами вище трьох джерелах — реляції, записках Шевальє і щоденнику Освенціма). С. Рудницький, який присвятив записам Темберського спеціальну статтю, стверджує, що автор при описі Берестецької битви використав якесь оригінальне, не відоме нам джерело¹⁸.

В роки Хмельниччини вів щоденник і магнат А. Радзівілл. Його записи були опубліковані в Познані у 1861 р.¹⁹. Серед них є сторінки, присвячені битві під Берестечком. Особливо цікаві записи про події у польському таборі в перші дні після битви, чвари в середовищі шляхти, про відхід значної частини шляхетських загонів у Польщу. Відоме ще одне наративне джерело — спогади сучасника Великого повстання 1648 — 1657 рр. шляхтича М. Ємеловського, опубліковані у Львові в 1850 р.²⁰. В них також є сторінки, присвячені битві під Берестечком. Увагу привертає розповідь автора про стан польського війська після битви.

Цікаві відомості містить щоденник шведського дипломатичного агента Йоганна Майера, написаний під час мандрівки з Бахчисарая через Молдавію, Україну й Польщу²¹. Записи велись німецькою мовою і охоплювали час від 10 травня до 7 серпня 1651 р., отже, в них є дані про ситуацію в Україні напередодні і під час Берестецької битви.

Слід згадати також записну книжку Якуба Михаловського²², в якій вміщено понад 340 документів з історії Великого повстання під проводом Б. Хмельницького; певна увага приділена автором і Берестецькій битві. Зібраний ним матеріал схвально оцінював В. Антонович²³.

До матеріалів дипломатичного характеру належить таке цінне джерело, як донесення папського нунція у Варшаві Іоанна Торреса в Рим, що охоплюють увесь період Великого повстання. Ряд донесень висвітлює події, пов'язані з Берестецькою битвою²⁴.

Велику кількість листів шляхтичів — сучасників Берестецької битви — зібрано й опубліковано А. Грабовським²⁵. Важливим для дослідника є також останні публікації матеріалів про Берестецьку битву — збірник Г. Малевської²⁶ та чотири німецьких «летючих листки», опублікованих Ю. Мициком²⁷.

Ще ряд джерел польського походження, які проливають світло на окремі моменти, пов'язані з Берестецькою битвою, вміщено у названих вище збірниках документів і матеріалів. Це листи стольника галицького А. Мясковського до короля. В них наведено факти каральних дій польських загонів невдовзі після Берестецької битви, розповідається про рух польського війська вглиб України, ситуацію на Волині і Київщині, партизанську війну в тилу польського війська та, зокрема, про смерть і похорони одного з найвідоміших воєначальників князя Ярему Вишневецького²⁸, який брав участь у битві. Збереглася ціла низка скарг від шляхтичів, які засвідчують факти нападів покозачених селян на фільварки, допомоги місцевого селянства козацьким загонам напередодні Берестецької битви та нападів селян-повстанців на шляхетські корогви, створені спеціально для придушення виступів покозачених селян на Волині і Північній Київщині²⁹.

Ряд матеріалів стосується останніх днів Берестецької битви та подій в Україні безпосередньо після неї. Це лист польського підканцлера Радзівєвського до Війська Запорозького з вимогою покоритися Речі Посполитій³⁰, листи кримського хана Іслам-Гірея та шафер-казі до гетьмана Хмельницького з обіцянкою прислати на допомогу татарське військо³¹, лист шляхтича Ст. Яницького до паволоцького полковника з вимогою припинити військові дії тощо³².

Значний інтерес становлять джерела російського походження, присвячені Великому повстанню під проводом Б. Хмельницького. Грунтовний огляд цих матеріалів зробили у своїх посібниках М. Ковальський і Ю. Мицик³³. Ми зупинимось на характеристиці джерел про Берестецьку битву.

Ряд документів віддзеркалюють події в Україні напередодні Берестецької битви. Це лист грецького ченця Павла до царя (від 19 травня 1651 р.), в якому йдеться про підготовку гетьмана Б. Хмельницького і Речі Посполитої до війни, укладення Гетьманщиною військового союзу з Кримом, про розташування польського і кількість козацького війська³⁴. «Распросные речи» І. Мануйлова та В. Данилова — посланців від генерального писаря І. Виговського — дають інформацію про початок військових дій наприкінці травня 1651 р. та про прибуття до гетьмана Хмельницького коринфського митрополита Іосифа³⁵.

Цікава інформація про Берестецьку битву міститься в «отписках» воевод російських порубіжних міст до Розрядного приказу³⁶. Наприклад, в «отписке» пугивльських воевод С. Прозоровського та І. Чемоданова так мотивується поведінка хана під час бою 30 червня: «А крымской де царь стоял особо, черкасам не помогал и отступил прочь, потому что польской король крымского царя скупил и велел черкаские украинные города... воевать»³⁷. В «отписках» значно перебільшено число втрат козаків під час відступу 10 липня: «И на том же болоте черкас потонуло и поляки побили тысяч з двадцать и больше»; вказано кількість козацького війська, яке відійшло з табору: «И пришли... с того погрому черкасы в город в Павлочь тысяч з десять»³⁸.

В «отписке» севських воевод Т. Щербатова і В. Апраксина подається ще одна версія поведінки хана 30 червня: мовляв, король підіслав до хана «засылщиков» з підробленими листами від семиградського князя Ю. Ракочі до Б. Хмельницького, в яких князь домовлявся з гетьманом про спільні дії проти кримського хана. Водночас король наказав повести вогонь з гармат на татар, «а на козачей... обоз поляки в то время не ходили, будто с козаки мирны и битца не хотят». «И царь... крымский, почаев от козаков измены, пошел прочь»³⁹.

Слід зазначити, що в «отписке» воевод Щербатова й Апраксина названо значно менше число втрат козаків 10 липня, ніж в «отписке» Прозоровського і Чемоданова: «Поляки.. увидев то, что козаки ис табору бегут, почелы из своево табору за козаки гоняты и козаков побивать. И на той де гоньбе козаков побито тысяч с 8»⁴⁰.

Особливий інтерес становлять «вестовое письмо» і «статейный список» разом з «роспросом» піддячого Розрядного приказу Г. Богданова⁴¹. Г. Богданов прибув до гетьмана Б. Хмельницького в Корсунь уже після Берестецької битви — 13 липня 1651 р. Він виїхав з Москви разом з назаретським митрополитом Гавриїлом. 14 липня гетьман мав розмову з митрополитом, котрий, як свідчить «статейный список», передав, «как ему от государя было наказано», відповідь на лист гетьмана до царя, посланий раніше через того ж митрополита, який їхав до Москви через Україну. Гавриїл, зокрема, розповів, що цар, відпускаючи митрополита з Москви, доручив йому повідомити, що московський уряд готовий Військо Запорозьке «в заступленье держать». Водночас митрополиту доручено було порушити перед гетьманом питання про розрив військового союзу з кримським ханом (ймовірно, царський уряд знав про поведінку хана під час Берестецької битви). Проте, як відомо, далі слів справа не пішла. Гетьман продовжував підтримувати дружні відносини з Кримом, Москва — займати очікувальну позицію.

В цих обставинах головною метою місії Г. Богданова було «проведывание» про ситуацію в Україні після Берестецької битви. У «вестовом письме» факти про битву повідомляються зі слів учасників цієї події — генерального писаря І. Виговського і трьох полковників: миргородського (М. Гладкого), корсунського (Л. Мозирі) та уманського (Й. Глуха). Цінність цього джерела порівняно з польськими у тому, що в ньому більш детально описані дії як козацького, так і татарського війська, дано оцінку поведінці хана під час бою, розповідається про події в козацькому таборі, польсько-козацькі пере-

говори тощо. Зі слів самого Б. Хмельницького повідомляється про полонення гетьмана ханом і реакцію козаків на зрадницькі дії татар в перший день Берестецької битви.

Як свідчить зміст «вестового письма» Г. Богданова, полковники досить детально поінформували піддячого про події, що передували Берестецькій битві, генеральний бій 30 червня, облогу козацького табору, про зміст переговорів козаків з коронним гетьманом Потоцьким. Особливо цінною є інформація про останній день битви, зокрема про паніку серед селян-повстанців та погром решток війська в таборі і на переправах через р. Пляшеву. Важливим є твердження Г. Богданова, що розгрому основного козацького війська не було: «Всего козаков побито тысячи с четыре или немного болши; а то де войско на Украину до домов своих *все пришло цело*» (підкр. нами. — Л. М.). Щодо стану польського війська після Берестецької битви, то після того, пише піддячий, як посполите рушення і король покинули польський табір, «воинских людей осталось только с Потоцким двенадцать тысяч, да с Вишневецким шесть тысяч»⁴².

Зі слів генерального писаря І. Виговського піддячий повідомляє про втечу хана з ордою з-під Берестечка, про переговори Б. Хмельницького з ханом, полонення Хмельницького і Виговського та звільнення гетьмана з полону, зазначаючи при цьому: «Кримской... царь на отпуске гетману присягал для прямые верности, что он его, гетмана, не отступит и на ляхов помощь ему чинить своими людьми будет, а с королем польским никакова совету держат не будет. И присягнув, гетмана отпустил с честью и проводитъ свое велье до Паволочья...»⁴³.

Після переговорів з назаретським митрополитом гетьман Б. Хмельницький у вересні 1651 р. відправив козацьке посольство до Москви на чолі з полковниками С. Савичем і Л. Мозирею. 21 вересня 1651 р. полковник С. Савич досить детально розповідав у Посольському приказі про битву під Берестечком⁴⁴. Як видно із запису розповіді, в Москві особливо цікавилися участю і діяльністю кримського хана під час бою. Зокрема, С. Савич висунув оригінальну версію причини втечі хана з поля битви: «Крымцы между собою говорили..., а притчею де король с козаками помирится, то де станет их король с козаками сопча бить...»⁴⁵. До того ж «у них (татар. — Л. М.) тепер байрам, бится им с поляки не мочно»⁴⁶. В запису розповіді полковника Савича про останній день битви — 10 липня — говориться: «А потом де в понедельник рано, покиня табор, и пушки, и запасы, *всем войском* (підкр. нами. — Л. М.) за переправы побежали, а иные де и впрямь через те топкие болота; и тут по правде сказывают, чають де много в тех ржавчинах перетонуло лошадей, и людей, и ружья». Все ж більша частина козацького війська, уникнувши переслідування, відійшла з табору: «А поляки де в то время за нами в погоню не гнались»⁴⁷.

На жаль, мало збереглося джерел про Берестецьку битву українського походження. З актових матеріалів варто назвати листи миргородського наказного полковника С. Ратченка та полтавського наказного полковника П. Яковенка до каменського воеводи Ф. Арсеньєва (від 20 — 29 червня 1651 р.), в яких розповідається про з'єднання кримської орди з козацьким військом під Зборовом напередодні Берестецької битви⁴⁷⁻⁸. До матеріалів, що стосуються ситуації, яка склалася в Україні безпосередньо після битви, відноситься наказ гетьмана Б. Хмельницького (від 7 липня 1651 р.) білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та павлоцькому полковникам негайно привести свої війська під Білу Церкву⁴⁸. Наказ засвідчує, що гетьман, звільнившись з татарського полону, негайно приступив до організації оборони Гетьманщини від польських військ. Вельми цікавий документ — лист гетьмана Б. Хмельницького до коронного гетьмана М. Потоцького з пропозицією укласти перемир'я⁴⁹. Хмельницький пояснює причини, чому козаки розпочали військові дії влітку 1651 р. Він не вважає, що козацьке військо зазнало поразки під Берестечком, і, спираючись на збережені основні сили козацької армії, з гідністю пропонує перемир'я: «А що ваша милість, милостивий пан, зі своїм військом зволили наступати,

знаємо, що це приведе не до миру, а до ще більшого кровопролиття..., бо кожний козак готовий вмерти при своїх злиднях і голову скласти...»⁵⁰.

З наративних джерел українського походження, в яких описані події Берестецької битви, слід назвати «Хроніку літописців стародавніх» Ф. Сафоновича⁵¹. Цінність цього твору, як стверджує Ю. Мицик, полягає в тому, що автор в описах подій Великого козацького повстання під проводом Б. Хмельницького «використовував також літописне джерело, яке не дійшло у первісному вигляді до нашого часу»⁵². У третій частині твору Ф. Сафоновича — «Кройніці о землі Полской» — своєрідно трактуються причини втечі кримського хана з ордою з поля Берестецької битви. Згідно з версією Сафоновича, хан нібито побачив, що Хмельницький вступив у змову з поляками.

Це твердження збігається з розповіддю про Берестецьку битву полковника Савича в Посольському приказі 21 вересня 1651 р.⁵³.

Певний інтерес становить «Літописець» Василя та Івана Дворецьких (В. Дворецький, згодом київський полковник, — учасник Берестецької битви). Правда, Ю. Мицик вважає, що в описі подій Великого козацького повстання автори «Літописця» певною мірою спиралися на «Хроніку» Ф. Сафоновича⁵⁴. Стислі відомості про Берестецьку битву знаходимо також у Чернігівському літописі, складеному в одному з київських монастирів, зводі під назвою «Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе»⁵⁵ та Зведеному Галицько-руському літописі⁵⁶.

Отже, можна зробити висновок, що Берестецька битва знайшла досить широке віддзеркалення в тогочасних джерелах як актового, так і наративного характеру. Це дає підставу для створення присвяченого їй збірника документів і матеріалів. Слід зауважити, що вже була перша спроба систематизації цих матеріалів: в «Історії України в документах і матеріалах» (т. III) є підрозділ «Битва під Берестечком і Білоцерківський трактат». Проте в ньому наведено лише ряд фрагментів з Діаріушу Ст. Освенціма та уривок із «Статейного списку» Г. Богданова. На часі створення дійсно фундаментальної археографічної праці з історії однієї з найвеличніших подій у минулому нашого народу.

¹ Каманин И. Битва козаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 года. — К., 1910.

² Тис-Крохмалюк Ю. Бой Хмельницького. — Мюнхен, 1954.

³ Свешніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.

⁴ Каманин И. Назв. праця. — С. 20 — 21.

⁵ Тис-Крохмалюк Ю. Назв. праця. — С. 107 — 136.

⁶ Свешніков І. К. Назв. праця. — С. 271 — 272.

⁷ Vartoszewicz I. Bitwa pod Beresteczkiem 28 — 30 czerwca 1651 r. // Studia historyczne i literackie. — Kraków, 1881. — F. 3.

⁸ Oświecim S. Stanisława Oświęcimia dyariusz 1643 — 1651 // Scriptorum Rerum Polonicarum. — Kraków, 1907. F. 19; Дневник Станислава Освенцима. 1643 — 1651 гг. // Киевская старина. — 1882. — Т. I. (январь, февраль); Т. II (май, июнь); Т. III (сентябрь); Т. IV (ноябрь, декабрь).

⁹ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію. — К., 1960.

¹⁰ Дневник Станислава Освенцима. 1643 — 1651 гг. // Киевская старина. — 1882. — Т. I (январь, февраль).

¹¹ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1965.

¹² Там же. — Док. №№ 155, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 170 — 176, 178, 182 — 184, 186 — 187, 189, 190, 192, 194, 195, 198, 199, 200 — 203, 205, 209, 211, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222. — С. 403 — 404, 410 — 411, 412 — 414, 415 — 416, 417 — 424, 425 — 428, 429 — 432, 435 — 447, 451 — 453, 460 — 469, 470 — 477, 478 — 482, 483 — 484, 487 — 491, 495 — 510, 512 — 515, 526 — 528, 529 — 537, 539 — 548, 560 — 571.

¹³ Там же. — Док. №№ 185, 188, 191, 193, 196, 197, 210, 213, 218, 224. — С. 469, 477 — 478, 482 — 483, 484 — 487, 492 — 495, 529, 537 — 538, 559, 572 — 579.

¹⁴ Там же. — Док. № 217. — С. 549 — 559.

¹⁵ Там же. — С. 557 — 558; Oświecim S. Stanisława Oświęcimia dyariusz. — S. 338 — 339; Киевская старина, 1882. — Т. III (сентябрь). — С. 517 — 519; Шевальє П'єр. Назв. праця. — С. 122 — 125.

¹⁶ Документи об Освободительной войне украинского народа. — Док. №217. — С. 558 — 559; Oświecim S. — S. 358 — 360; Киевская старина, 1882. — Т. III (сентябрь). — С. 342 — 343; Шевальє П'єр. Назв. праця. — С. 139.

¹⁷ Fembertzki Stanisław — Roczniki, wydaw. W. Czermak. — Kraków, 1897.

- ¹⁸ Рудницький С. Нове джерело до історії Хмельниччини // Записки НТШ у Львові, 1898. — Т. XXIII — XXIV. — С. 14.
- ¹⁹ Pamiętnik A. Radziwiłła. Ft. I — II. — Poznań, 1861.
- ²⁰ Pamiętnik Mikołaja Lemiolowskiego. — Lwów, 1850.
- ²¹ Архив Юго-Западной России. — Ч. III. — Т. IV. — К., 1908. — С. 8 — 43.
- ²² Yakuba Michalowskiego. Xiega pamietniczka. — Krakow, 1864.
- ²³ Киевская старина, 1883. — Т. V (февраль). — С. 418 — 428.
- ²⁴ Жерела до історії України — Руси. — Т. XVI. Ватиканські матеріали до історії України. — Т. I. — Донесення римських нунційів про Україну 1648 — 1657 рр. — Львів, 1924.
- ²⁵ Grabowski A. Oczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Warszawa, 1845. — F. 2.
- ²⁶ Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. — Warszawa, 1977.
- ²⁷ Мыцык Ю. А. Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 1981.
- ²⁸ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. — Т. 2. — К., 1846. — Док. № XIII. — С. 105 — 117; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. I. — Отд. III. — Изд. 2-е. — К., 1914. — Док. №№ XIII, XV. — С. 590 — 598.
- ²⁹ Архив Юго-Западной России. — Ч. III. — Т. IV. — К., 1914. — Док. №№ 234, 237, 239, 244. — С. 587 — 619.
- ³⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — Док. № 322. — С. 457 — 458.
- ³¹ Там же. — Док. №№ 323, 324, 325. — С. 458 — 460.
- ³² Там же. — Док. № 326. — С. 459 — 460.
- ³³ Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 годов. — Днепропетровск, 1983; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 годов. — Днепропетровск, 1983.
- ³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — СПб, 1861. — Док. № 319. — С. 450 — 453.
- ³⁵ Там же. — Док. № 320. — С. 453 — 457.
- ³⁶ Там же. — Док. № 327. — С. 460 — 464; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1953. — Док. № 43. — С. 91 — 93; Док. № 47. — С. 96 — 97; № 51. — С. 102 — 106; Док. № 54. — С. 124 — 125.
- ³⁷ Воссоединение Украины с Россией // Документы и материалы. — Т. III. — Док. № 46. — С. 95 — 96.
- ³⁸ Там же. — С. 96.
- ³⁹ Там же. — Док. № 51. — С. 104.
- ⁴⁰ Там же. — С. 105.
- ⁴¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — Док. № 327, 328. — С. 460 — 476; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — Док. №№ 25, 52, 53. — С. 68. — 73; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Док. 167. — С. 219 — 222.
- ⁴² Прізвища полковників подано за матеріалами Ю. Тис-Крохмалока (Ю. Тис-Крохмалока Назв. праця. — С. 107 — 136). За І. Каманним, корсунським полком командував І. Гуляницький (І. Каманні Назв. праця. — С. 1 — 10).
- ⁴³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. — Док. № 328. — С. 471.
- ⁴⁴ Там же. — С. 470.
- ⁴⁵ Там же. — Док. № 329. — С. 476 — 479; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — Док. № 61. — С. 133 — 134.
- ⁴⁶ Акты... — Т. III. — С. 478; Воссоединение... — Т. III. — С. 134.
- ⁴⁷ Воссоединение... — Т. III. — С. 132.
- ⁴⁸ Акты... — Т. III. — Док. 329. — С. 478 — 479; Воссоединение... — Т. III. — Док. № 61. — С. 136.
- ⁴⁹ Воссоединение... — Т. III. — Док. № 37, 39. — С. 85 — 88.
- ⁵⁰ Документы Богдана Хмельницкого. — К., 1961. — Док. № 142. — С. 219 — 220.
- ⁵¹ Там же. — Док. № 143. — С. 220 — 222.
- ⁵² Там же. — С. 222.
- ⁵³ Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
- ⁵⁴ Там же. — С. 28.
- ⁵⁵ Там же. — С. 44, 230.
- ⁵⁶ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978; Сафонович Ф. Назв. праця. — С. 34.
- ⁵⁷ Южнорусские летописи. Изд. Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 6, 22, 63 — 64.
- ⁵⁸ Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 115, 531.

З історії релігії та церкви

В. М. Ричка (Київ)

Повсякденне життя монастирів Київської Русі*

Питання, пов'язані з організацією повсякденного життя окремих соціальних груп населення давньоруського суспільства, досі не стали предметом серйозних досліджень вітчизняної медієвістики. Не становить у цьому відношенні винятку і обрана нами тема¹.

Інститут чернецтва в Київській Русі склався в процесі християнізації країни, що розгорнулася тут з кінця X ст. Перші місцеві монастирі почали виникати, очевидно, за Ярослава Мудрого (1019 — 1054 рр.). Уславляючи будівничу діяльність останнього, давньоруський літописець зазначає, що «при семь нача вера хрестьянска плодитися и расширяти, и черноризьци почаша множитися, и манастыреве почынаху быти»². Ярослав, зокрема, був фундатором Георгієвського та Ірининського монастирів у Києві. Присвячені християнським патронам князя та його дружини, вони являли собою, власне, невеликі ктиторські церкви з чорним духовенством, що перебувало на утриманні великокнязівської родини³. Принагідно зауважимо, що більшість монастирів Київської Русі виникала при матеріальній підтримці світської влади.

Їх першими насельниками були переважно вихідці з Візантії та балканських провінцій імперії. Засновані ними так звані «місіонерські» монастирі XI — XII ст. на території Середнього Подніпров'я відомі у Києві, Чернігові та ще кількох населених пунктах⁴. Характерною їх ознакою було проживання чи поховання ченців у печерах. З огляду на специфічні кліматичні умови, середньовічні печерні монастирі, на відміну від візантійських, влаштувалися під землею. Однак археологами зафіксовано не так багато пам'яток візантійської (ортодоксальної) поховальної обрядовості у порівнянні з похованнями християнських некрополів X — XIII ст.⁵

Масовий чернецький рух у Київській Русі зароджувався, очевидно, стихійно. На ранній стадії його розвитку переважав тип мандрівного ченця, анахорета. Прикладом цьому може служити засновник Києво-Печерської обителі Антоній Любецький, який, повернувшись з Афону, довго ходив по монастирях і, зрештою, обрав для себе відлюдне місце над Дніпром, де усамітнівся в печері⁶. Місіонерські зусилля Церкви були спрямовані передусім на панівний вищий прошарок давньоруського суспільства. Мабуть, саме тому в ченці постригалися спочатку переважно вихідці із заможних родин. Так, Києво-Печерський патерик сповіщає про постриг за часів князя Ізяслава Ярославича знатних київських вельмож — боярського сина Варлаама та Єфрема — «от княжа дома»⁷. А в 1106 р. вдався до цього чернігівський князь Микола Давидович (Святоша). Щоправда, це чи не єдиний випадок, коли князь добровільно прийняв постриг. Здебільшого в такий спосіб досягалася політична ізоляція суперника. Були у Печерському монастирі й вихідці з купецького середовища, як, наприклад, Ісакій з міста Торопець на Смоленщині.

Велику роль у справі поширення чернецого руху на Русі, формування його культури відігравали монастирі Святої Гори Афонської. Ще наприкінці I тис. н. е. Афон став визначним осередком чернецтва, центром тяжіння для подвижників з багатьох країн тогочасної християнської ойкумени. Після за-

провадження християнства в Київській Русі на Афоні з'являються й перші руські поселенці. Близько 1030 р. вони заснували там монастир Успіння Богородиці — Ксілургу (тобто Теслі) ⁸. Виникнення цього монастиря нерідко пов'язується з діяльністю згаданого вже Антонія Любецького. З Афону походили також ченці, які до 1064 р. заснували Святогорський монастир поблизу Володимира на Волині ⁹. Афонський вплив позначився на розвитку чернецкого руху в Київській Русі і знаходив вияв у повсякденному житті її монастирів та церковному будівництві. Невипадково у пам'ятках писемності тієї епохи настійно проводиться думка про те, що чернецтво на Русі з'явилося «від благословення Святої Гори». А в одній з новел Києво-Печерського патерика знаходимо вельми симптоматичну оповідь про те, як заступниця Афону — Богоматір — плакала наміри переселитися звідти до Києва: «Хощу церковь възградити себѣ в Руси, в Києве. Прииду же и сама видѣте церкве и в неи хощу жити» ¹⁰. Київські книжники того часу, які були здебільшого людьми духовного сану, рішуче виступали за оновлення чернецого життя східної Церкви. Ось чому їм близькими були афонські взірці святості.

Норми повсякденного життя та правила поведінки ченців регулювалися монастирськими статутами. У Візантії значного поширення набули статuti Сави Освяченого (Єрусалимський), Федора Студита (Студійський, або Константинопольський) і Афонський (Статут Святої Гори). А в Київській Русі в основному застосовувався Студійський статут. Його грецький оригінал, укладений в другій чверті XI ст. константинопольським патріархом Олексієм (1025 — 1043 рр.), вважається втраченим і нині невідомий дослідникам. Найбільш давнім списком цього статуту, що зберігся до наших днів, є рукопис із зібрання Синодальної бібліотеки. Нині він зберігається у Московському державному історичному музеї. Ця унікальна пам'ятка, що датується фахівцями 70-ми рр. XII ст., опублікована тільки частково ¹¹. Між тим, це джерело містить цінні відомості щодо порядку монастирського богослужіння, організації управління ченцями, ведення господарства тощо. Студійський статут руське чернецтво цінувало за сувору дисциплінарну частину і вважало його «істинним». Ось чому його було запроваджено у більшості монастирів Київської Русі.

Чернецтво Київської Русі складалося з представників різних станових груп та соціальних верств давньоруського суспільства. Як сповіщається в «Житії» Феодосія Печерського, «всякому же хочащемо быти чръноризьцю и приходящу к нему (до Феодосія, ігумена Києво-Печерського монастиря — В.Р.), не отрѣваше ни убога, ни богата, но вся принимаше с всякым усрьдием» ¹². Перед постригом слід було повністю розпрощатися із світським життям: залишити за монастирськими мурами родину, статки і навіть своє ім'я. Тільки християнська аскеза у найвищій своїй формі — чернецтві — могла максимально наблизити людину до Бога: «І кожен, хто за Ймення Моє кине дім, чи братів, чи сестер, або батька, чи матір, чи діти, чи землі — той багатократно одержить і успадкує вічне життя» (Мт. XIX, 29).

Перед постригом прийнятого після співбесіди з ігуменом кандидата у ченці піддавали випробуванням: «Повелеваше ему в своєй одежди ходити, дондеже извыкнеше весь строй монастырскый, тожде по сих облечаше его въ мнишескую одежду и тако пакы въ всѣх службах искушаше его, и тогда остригъ, облачаше его въ мантию, дондеже пакы бываше чернець искусень житієм чистымъ, и тогда сподобляше его пріати великий аггельскый образъ, и тако полагаше на нь куколь» ¹³. Постриження відбувалося тільки у монастирі й супроводжувалося співом спеціальних псалмів ¹⁴. Канонам визначався й раціон харчування новопостриженого брата: «Черньца въ скимоу постригавъ, не дахъ ести скоромна до осмаго дни» ¹⁵. Ченцями ставали здебільшого люди освічені, проте, звісно, траплялися й винятки. На тих, хто не навчився грамоти, канонічними настановами накладалися покарання ¹⁶. За нашими спостереженнями, ясу здебільшого вдягали вихідці із заможних або середнього достатку родин. З огляду на звичай обрання єпископів з чор-

ного духовенства, перед ними відкривалися широкі можливості досягти найвищих щаблів духовної ієрархії.

Строкатим був і етнічний склад монастирської братії. Серед ченців Печерського монастиря, наприклад, джерела називають Петра «сирианина», Мойсея «угрина», Арефу «полочанина» тощо¹⁷. Київські монастирі були загальнооруськими святинями й тому їх насельники репрезентували різні області Київської держави й навіть деякі зарубіжні країни.

Кількість ченців у монастирі, очевидно, визначалася за візантійськими зразками — не більше 40 — 50 осіб¹⁸. Ймовірно, винятком з цього правила був Києво-Печерський монастир, де за ігуменства Феодосія налічувалося, згідно з даними патерика, 100 чол.¹⁹ Ця цифра не викликає подиву, якщо взяти до уваги кількість людей, які перебували під патронатом цього монастиря, і значні обсяги його господарства.

Джерела дають можливість охарактеризувати систему внутрішньої організації життя монастирів Київської Русі.

На чолі монастиря стояв ігумен чи архімандрит **, який, за канонічними правилами, обирався ченцями. Однак на практиці поставлення ігумена звичайно погоджувалося з князем. Наприклад, сповіщаючи під 1112 р. про обрання «Прохора попина» ігуменом Печерського монастиря, літописець зазначає, що ченці сповістили про це митрополита і київського князя Святополка, який, «и повеле... митрополиту поставити с радостью»²⁰. А ось інший володар київського престолу — князь Ізяслав Володимирович — не погодився з рішенням ради печерських ченців про обрання по смерті Феодосія ігуменом Стефана. Його «убо от игуменства отгнаша»²¹. Отже, світська влада пильно стежила за переміщенням духовенства по щаблях церковно-адміністративної ієрархічної драбини.

Господарчими справами в монастирі завідував економ. Келар стежив за постачанням і зберіганням продуктивних запасів і особисто видавав їх із складських приміщень ("сусеков"). Крім того, в монастирях були, за даними Києво-Печерського патерика, пекар, пономар, ключар, воротар, еклізіарх (головний доглядач храму), а також будівничий та деякі інші службовники. Призначені ігуменом ченці відали збиранням милостині, приймали гостей і паломників, опікувалися хворими, доглядали за порядком у бібліотеці.

Основний зміст повсякденного життя ченців визначався молитвою. Літургійний цикл монастирських обрядів обіймав половину дня ченця²². Принагідно зауважимо, що за середньовіччя були й такі монастирі, в яких служба правилася цілодобово. Система внутрішньої організації культової літургії, відбиваючи релігійну історію людства, співвідносить її з порами року і доби, а відтак й з істинами християнського віровчення²³. Богослужіння у монастирських храмах розпочиналося рано — приблизно з другої години ранку. Розповідаючи про розкопки останків ігумена Печерського монастиря Феодосія, його агіограф Нестор писав, що до цієї роботи ченці приступили пізно увечері й працювали до півночі, поки не зрозуміли, що копати треба з іншого боку. Однак подальші роботи вони невдовзі змушені були припинити через те, що «услыша било церковное заутреніи»²⁴. З цього випливає, що заутрення розпочиналася десь після опівночі. Такий само порядок початку літургійного циклу доби доводилося спостерігати автору цих рядків під час візуального знайомства з організацією повсякденного життя монастирів Афону, який є живим уламком Візантійської імперії.

Після заутрені труд духовний поступався місцем фізичній праці. Статутом передбачалася її обов'язковість для всіх без винятку ченців. Літургія і фізична праця становили для ченця дві невід'ємні складові частини «діла Божого». Повсякденна праця мала сакральний характер: працюючи фізично, чернець працює для вічності — збудовує мури Небесного Єрусалиму²⁵. Змальовуючи ідеальний образ «человека Божия», автор «Житія» Феодосія Печерського ставить йому в заслугу, що той «дѣлаа по вся дъни руками своими. Кше же и в пекленицю часто вхождаше и с пекущими работаше ... тесто мѣсяще и хлѣбы пека, ... воду носяща ... сещи дрова ... сѣдящю и прядущу вервие»²⁶. Приклад ігумена наслідувався братією, що також «дѣлаху

ручное свое дело». Частина ченців «в оградѣ копаху залеинного ради расте- ния». Інші тим часом «копытыца плетуше и клобуки, и инаа ручнаа дѣла строяще»²⁷. Між тим закінчувалося приготування їжі, про що сповіщалося троекратним ударом «била».

До трапезної ченці входили, співаючи псалом: «въ вѣходѣ же прѣдидеть прѣдъ всѣми слоуживымъ попъ близъ же его идеть игоумен, по томъ же всья прочая брата въслѣдоуютъ. Егда же приблизить с к степенемъ попъ к выш- нии трапезѣ възводящи стоить долѣ таковыхъ степении на деснѣи странѣ на вѣстокъ зря и сию молитву о себе глаголя»²⁸. Коли подавалася їжа, всі вставали з-за столу для молитви. Після цього знову сідали, «и на не же иго- умень брашно роуку наложитъ тѣгда и прочии вси ясти начьноут»²⁹. Мо- настирським статутом заборонялося ченцям брати залишки їжі до келії. На келаря покладався обов'язок дбайливо їх зібрати, щоб потім віддати жебра- кам. Після того, як поїли ченці, до столу сідав келар, запрошуючи до тра- пези «прочии слоужьбьници».

Раціон харчування монастирських ченців визначався на кожний день відповідно до статуту обителі та загальноцерковних канонічних правил. Продуктовий набір столу монастирських ченців становили, як правило, сир, яйця, риба, смажений горох, боби, сочевиця та інші стручкові, або «сочи- во»³⁰. Але найважливіше місце у раціоні харчування, звичайно, займав житній хліб. У святкові дні до столу подавався хліб вищої якості, нерідко з медом або маком. Звичайний обід складався з двох страв. На перше готува- лося «вариво з зелиєм», тобто овочевий суп або борщ, а на друге — «сочи- во», яке приправляли олією та оцтом. Під час посту споживали більше фруктів. Тоді ж годилося їсти квашену капусту. Масло заборонялося вжи- вати по середах і п'ятницях, а рибу — в день Хрестовоздвиження³¹. До сто- лу подавалося і вино. Монастирський статут, щоправда, приписував протя- гом першого тижня посту замість вина споживати юшку з гороха, приправ- лену кропом і перцем³². Як ченці дотримувалися цього правила на прак- тиці, можна тільки гадати.

На вечерю нічого спеціально не готувалося. До столу подавалося «от ос- тавляшагос сочива на обѣде вечеря бо ради ничьсо же варити подобаетъ, не стоудене же его ядеть нѣ тепло»³³. Продуктові запаси надходили до мона- стирів, як правило, із сіл, що їм належали. Нерідко їх надсилали в дарунок монастирським ченцям князі та бояри. Так, київський боярин Іван прислав якось до Печерського монастиря у Києві «три вѣзы брашна: хлѣбы и сырѣ и рыбу и сочиво же и пшено, еще же и мед»³⁴. Іншого разу до монастиря «привезоша три вѣзы корьчагѣ с вином, их же посла жена некаа, яже бѣ придръжащи вся в дому благовѣрнаго князя Всеволода»³⁵. Кухню печерсь- ких ченців дуже шанував київський князь Ізяслав, часто залишаючись на трапезу в монастирі.

По обіді ченці відпочивали. Як сповіщає Києво-Печерський патерик, на цей час воротар «не отврѣзаетъ врат никому же, и никто же пакы входитъ въ монастырь, дондеже будетъ вечерня, яко да полуднью сущю почивають братаи ношныхъ ради молитвъ и утренняго пѣнія»³⁶. Така практика післяобіднього відпочинку збереглася в монастирях Афону, де «тихий час» триває від 13-ї до 16-ї години. Після цього ченці знову збиралися у храмі для молитви, яка тривала до самої вечері. По її завершенні, впоравшись із гос- подарством, монастирські насельники повинні були знаходитись у своїх келіях. Ігумен Печерського монастиря у Києві Феодосій полюблив о цій порі спостерігати за поведінкою ченців. Одні з них «молитви творяще», а інші бувало «бѣсѣдующа, два или тріе съшедшеся въкупѣ», що викликало невдо- волення ігумена, який напучував братію «не бесѣдовати по навечернѣй мо- литвѣ и не преходити от келиа в келію, но в своєи келии молити Бога, яко же кто можетъ, и руками своими дѣлати по вся дни»³⁷.

Ченцям заборонялося тримати в келіях мирський одяг, з'являтися на лю- дях без головного убору і взагалі знімати із себе без потреби чернече вбран- ня³⁸. Монастирський статут вимагав, щоб «никто же оубо от мнихъ въ льня- ноу или въ какоу либо да облѣчеться одежю не тѣчию еже от роуна и то

же чърно или то само черньо или сѣро наричаемое да боудеть же имь всяко одьни е хоудо и чисто и никако же свѣгло»³⁹. Канонічними настановами визначалися навіть спеціальні дні для миття ченців.

Ченці могли вільно переходити з монастиря в монастир чи залишати його назавсім з власної волі. У Печерському монастирі, наприклад, у таких випадках посилали, «призывающе въ монастырь брата, дабы възратилъся, и егда прихожаше братъ, и шедше къ игумену, поклоняхуся за брата и умоляху игумена, абіе же приимаху брата с радостію въ монастырь»⁴⁰. Не таку ідилічну, як у Києво-Печерському патеріку, картину повернення ченця до залишеної ним обителі змальовують пам'ятки канонічного права. На такого відступника накладалася трирічна покута й підлягали конфіскації його гроші і коштовності, якщо, звичайно, вони були⁴¹. Та незважаючи на плинність у рядах чернецтва, то був досить численний прошарок духівництва. За підрахунками Б. В. Сапунова, у Київській державі існувало близько 300 монастирів⁴². Відповідним було і число їх насельників (близько 15000 осіб).

Монастирі, приблизно третина яких зосереджувалась у Середньому Подніпров'ї, були найбільшими землевласниками в системі давньоруської церковної організації. Під їхньою опікою перебувала велика група людей, позбавлених засобів виробництва, чи таких, що через різні обставини нездатні були самостійно підтримувати нормальний для тогочасного суспільства спосіб життя — так званих прощеників, прикладників, задушних людей тощо. «Прощениками» називалися люди, що в той чи інший спосіб одержали «прощу», чи «прощення» від церкви й опинилися під патронатом останньої. Це могло бути «чудесне» зцілення чи «прощення», дароване за скоєний злочин⁴³. Характерну в цьому відношенні оповідь містить Києво-Печерський патерік. В ньому йдеться про одного з монастирських ченців — «блаженого отца» Григорія, котрого якось надумали обікрасти «тати». Злодії були піймані і передані до рук «градського властелина». Однак стараннями Григорія крадіям було даровано «прощення» — в обмін на покарання, що мало на них покластися світському владою, злочинців було вирішено «в роботу предастъ монастыреви». Повідомлення патерика про подальшу долю спійманих лиходіїв, що «скончаше живот свой, и с чады своими работающие в Печерском монастыри»⁴⁴, дає підстави зробити висновок про довічне закріплення прощеників та їх сімей за монастирем.

З наведеною вище оповіддю перегукується також повідомлення «Житія» Феодосія Печерського про його піклування про в'язнів. Щосуботи Феодосій «посылаше възъ хлѣбов иже в темницах сущим и възъ узах»⁴⁵. В такий спосіб злочинці бралися під патронат монастиря, який домагався, щоб ув'язнення їм замінялося роботою в Печерській обителі. Церква стримувала свавілля світських правителів та суддів, виступаючи на захист знедолених і скривджених. Невипадково саме в игумена Печерського монастиря Феодосія шукала заступництва убога вдова, «яже бѣ от судии обидима». Подібно до інших церковних ієрархів, Феодосій Печерський «многим заступникъ бысть пред князи и судиями, избавляя тѣх, не можаху бо в чем преслушатися его, въздыща его праведна суше и свята»⁴⁶. У середньовічній Русі монастир був, говорячи словами визначного російського мислителя Георгія Федотова, «настільки ж домом молитви, настільки інститутом соціального забезпечення»⁴⁷. Він був притулком для страждальців і захищав їх від утисків та переслідувань гнобителів.

Церква також взяла під свою опіку людей, що мали фізичні вади, жебраків, юродивих, створюючи у своїх монастирях лікарні, богодільні тощо. Так, за игуменства Феодосія поблизу Печерського монастиря в Києві було збудовано «двор» і церкву св. Стефана, де він «повалѣ пребывати нищим, и слѣпым и хромым и трудоватым, и от монастыря подаваше имь еже на потребу, и от всего сушаго монастырскаго десятую часть даваше»⁴⁸. Ті ж за це виконували посильну роботу по господарству, прали ченцям білизну тощо. Як бачимо, у конкретно-історичних умовах життя давньоруського феодального суспільства сповідуване церквою милосердя до пригноблених і

злиднених поєднувалося з турботою про забезпечення своїх власних господарчих потреб.

Такий двоїстий характер внутрішнього змісту монастирських організацій визначав шляхи історичного розвитку майже усіх монастирів Сходу і Заходу за доби середньовіччя. «Виникаючи звичайно як творіння святого, аскета, — відзначав Г. Федотов, — монастир у першому поколінні живе виключно духовним життям, потім культурні інтереси починають переважати, поступаючись, у свою чергу, першості господарчим. З перебігом часу монастир перетворюється на звичайну культурно-господарчу організацію, доки подальше виродження чернечого життя не зруйнує і його матеріального добробуту... Монастир постійно потребує нових зарядів релігійної енергії, нових припливів святості, які час від часу, спрямовуючи і перетворюючи, рятують інститут від виродження»⁴⁹.

Монастирі Київської Русі не були, як це змальовується у тогочасній церковній літературі, тихим пристановищем серед бурхливого моря життя. Монастирські ченці своєю інтелектуальною працею живили духовність давньоруського суспільства. Саме їм воно зобов'язане виникненням писемної традиції відображення минулого, що знайшла своє втілення в такому яскравому і самобутньому жанрі, як літописання. Монастирі були визначними осередками освіти та культури — місцем, де зберігалися й примножувалися мистецько-художні цінності. Монастирський статут зобов'язував ченців дбати про їх збереження: «Да имѣта ж велико прилежаніе книжныхъ хранител и парамонар и книжныхъ хранител оубо да отрясаеть я и затворяет опасно и да отварають блюда, и да не оставяеть книжныхъ хранилы отворены яко да прахоу испълнышю с погубляют полагаемыя въ нихъ книги»⁵⁰. Монастирська книга була головним інструментом культури за середньовіччя й водночас святиною і справжнім скарбом у буквальному розумінні цього слова⁵¹. Статут забороняв, наприклад, брати книгу «нагими пѣрсты» й не дозволяв «никому ж хартии прикоснуутися и да не оскврѣнятъ ихъ да бывають же и чѣтния съ свѣщами чистыми и тѣньками и да блюдоут чѣтоущей ни капити ни слиною же из оуст ихъ окропит ни роуками окалят»⁵². У монастирях Афону й донині збереглося таке ставлення до книги, яку тамтешні ченці розглядають передусім як святину, а не джерело пізнання минулого.

Інтелектуальна чи, радше, ідеологічна діяльність монастирів Київської Русі тісно пов'язувалася з політичними акціями, спрямованими на підтримку князівських коаліцій чи протистояння їм. Невипадково саме монастирі найчастіше обиралися місцем для переговорів між ворогуючими кланами князів, а їх ігумени нерідко виступали в ролі третейського судді. Наприклад, печерський ігумен Феодосій разом з білгородським єпископом виконували посередницьку місію під час укладення угоди 1148 р. між великим князем київським і черніговськими князями⁵³. Ігумен Андріївського монастиря у Києві Григорій 1124 р. владнав конфлікт між Мстиславом та Всеволодом Ольговичем⁵⁴. І подібних прикладів можна наводити безліч.

Разом з тим, ченці не відчужувалися від принад та забав світського життя. Митрополит Іоанн наприкінці XI ст. вказував на те, що за монастирськими мурами нерідко відбувалися гучні учти: «Иже в монастирѣхъ часто пиры творять, съзываютъ мужа вкупѣ и жены, и в тѣхъ пирѣхъ другъ другу пресѣвають, кто лучши створишь пирь, си ревность не о Бозѣ, но от лукаваго бываеть ревность си, и десною лествю приходящи и образъ милости и духовное оутѣшенъе привидящимъ и творящимъ пагубу. Подобаеть сихъ всею силою възбраняти єпископомъ, наоучаючи яко пьянству злу царства Божия лишаться»⁵⁵. Ченці брали участь також у князівських бенкетах. Наприклад, князь Ростислав Мстиславич у 60-х рр. XII ст. під час великого посту в суботу та неділю запрошував до свого обіднього столу 12 ченців Києво-Печерського монастиря на чолі з ігуменом Полікарпом, а «в Лазореву суботу вси Печеряны взимаша, и по всимъ манастыремъ зваше, а во ины дни, въ среду и в пяток, утѣшиваше братью Печерскую»⁵⁶. Між тим, канонічні настанови забороняли ченцям пирувати з мирянами.

Вищі церковні ієрархи у своїх повчаннях та проповідях настійно наголошували на необхідності неухильного дотримання чернецтвом морально-етичних норм поведінки не тільки в монастирі, а й поза його межами. Найтяжчими з гріхів, учинених ченцями, давньоруські пенітенціалії називають розпусту, пияцтво та крадіжки. Важко сказати, настільки часто вони траплялися у повсякденному житті монастирів Київської Русі, проте відзначимо, що і покарання, які накладалися на ченців за їх проступки, були суворішими ніж за подібні вчинки білого духовенства. За канонічними поглядами, хтивість позбавляє ченця благодаті Святого Духа. Ось чому монастирські статuti та церковні пенітенціалії намагалися звести до мінімуму контакти з жінками. На ченця, який йшов разом з жінкою два поприща, накладалася епітимія⁵⁷. А якщо «чернець цѣлоуеть какоу любо женоу да ся постить 40 заутра, 40 вечерь. Недостоино бо черньцю цѣловати никого же, тѣкмо матерь на въскресиние»⁵⁸. Такі сурові заборони нерідко призводили до сексуальних збочень, які каралися найжорстокіше: «Черньц аще съ мѹжьскѣмъ полѣмъ безаконие твора ли съ отомъ облиуиться да иматъ епитѣмью 8 лѣт и да не прииметь камѣканиа от паскы до паскы и поклонение 12 заутра, 12 вечерь»⁵⁹. Ченці, як могли, противилися «брани плотскыя». Наприклад, Іоанн Затворник у Печерському монастирі пробував «брони тяжкы възложити на тѣло свое». Однак цей засіб виявився малоефективним. Тоді він «ину вещь створи х, ея ради пользу обрѣтох. Ископавъ убо яму, до раму досяжущу, приспѣвшим же днямъ святаго поста, и внидох въ яму и своими руками осыпався перьстїю, яко толико имѣти свободнѣ руцѣ и главу, и тако угнѣваем зло, пребыхъ весь постъ, не могѣи двинути ни единымъ съставомъ — но ни тако стремление плоти и ражженіе телеси переста»⁶⁰. Гомеопатичним, за влучним висловом Л. П. Карсавіна, засобом вгамування плоти була так звана волосяниця⁶¹. Виготовлена із смуху тварин, вона впивалася в шкіру, завдаючи подвижнику нестерпних страждань. Волосяницю одягали, як правило, під свиту або рясу. Ісакій Печерник, наприклад, для більшого ефекту, «повелѣ купити собѣ козлищъ и одрати его мѣхом, и возвлече на власяницю, и осьше около его кожа сыра»⁶². Та все ж найб'ятш результативним був засіб, що його застосував якомсь у Печерському монастирі преподобний Мойсей. Коли до нього прийшов один якийсь чернець, що «борим бывъ на блуд», той, «нимѣа жезлѣ в руцѣ своей... симѣ удари его в лоно, и абіе омертвѣша уды его, и оттоле не бысть пакости брату»⁶³. Аскетичні ідеали східного чернецтва високо цінувалися в Київській Русі, залишаючись зразком для наслідування.

Слід зазначити, що ставлення до чернецтва у давньоруському суспільстві не було однозначним. З одного боку, воно залишалось ідеалом досконалості для мирян, недосяжною в реальних, земних умовах формою людських взаємин. Цим, очевидно, зумовлювалося стійке прагнення багатьох давньоруських князів до передсмертного постригу. З іншого, ті ж князі нерідко виявляли відверту зневагу і навіть цинічну брутальність щодо чорного духовенства. Характерною в цьому відношенні є оповідь Києво-Печерського патерика про Варлаама — сина «первого у князя (Ізяслава — В.Р.) з болярех Іоана». Коли той надумав прийняти постриг у Печерському монастирі, його знавснійлий батько увірвався в обитель і забрав хлопця з монастиря, зірвавши з нього чернече вбрання. Розгніваним був і київський князь Ізяслав, що погрожував «розкопати» печеру і заточити ченців та ігумена. Варлаама, зрештою, батько погодився відпустити в монастир, однак, у домі ще довго стояв «плачь великъ, яко и по мертвѣмъ»⁶⁴. Іншого монастирського старця — ченця Георгія — воїни князя Ростислава Всеволодовича втопили в Дніпрі тільки за те, що той у відповідь на кпини та сороміцькі жарти дружинників напроорочив їм смерть від води: «Вси вы въ водѣ умрете и съ князем вашим». Звісно, це пророцтво було вкладено в уста Георгія печерськими книжниками пізніше, вже після трагічної загибелі Ростислава Всеволодовича та частини його воїнів у водах Стугни під час походу на половців у 1093 р. Однак достовірність насильницької смерті Георгія за велінням князя

(«связати ему руцѣ и нозѣ и камень на выи его объстити, и въврещи въ воду») не викликає сумнівів.

Коли 1106 р. у Печерському монастирі прийняв схиму чернігівський князь Микола Давидович (Святоша), то його найближчі родичі — брати Ізяслав і Володимир — «велику укоризну имѣта собѣ... како от таковыа славы и чести в послѣднее убожество прииде». Вчинок Святослава був незрозумілий чернігівському боярству. Безуспішно намагаючись напоумити свого князя, останні говорили між собою про те, що він «изумевышася»⁶⁵.

Своєрідним було і ставлення простолюдинів до ченців. Так, нарікаючи на прихильність своїх сучасників до язичницьких вірувань і звичаїв, літописець зазначав, що вони лише «словомъ нарицающеся хрестьяни, а поганскы живуще. Се бо не по погански ли живем, аще усрести верующе? Аще бо кто усрящеть черноризца то възращаетсѣ, ли единецъ, ли свинью, то не поганскы ли се естъ?»⁶⁶. Характерною є оповідь Києво-Печерського патерика про преподобного Феодосія, якого князь Ізяслав звелів допровадити на возі до монастиря. Візник, «возяй его видѣ въ таковыи суцѣ одежди и мнѣвъ, яко единъ от убогихъ естъ, и глагола блаженному: «черноризьче, се убо по вся дньи празднѣ еси, аз же труденъ сый и се не могу на конѣ ехати; но се да азъ почию на възѣ ты же, могои на кони ехати, всяди на конь»⁶⁷. Як бачимо, в уяві простолюдинів образ ченця пов'язувався з марнотратством, й випадкова зустріч з ним сприймалася, як погана прикмета. Невипадково у своїх проповідях та зверненнях до мирян церковні ієрархи особливу увагу приділяли роз'ясненню правил їх поведінки з ченцями у побуті, наголошуючи на необхідності шанобливого ставлення до останніх.

З іншого боку, людність давньоруського суспільства часто шукала у монастирях зцілення від недугів, захисту від свавілля можновладців та соціальних утисків. Така амбівалентність була органічною рисою релігійної свідомості середньовічної людини, яка «сприймала сакральну-величне в єдності з «низи́нним» і грубо матеріальним»⁶⁸.

* В основу статті покладено доповідь автора на Міжнародному науковому конгресі «Повсякденне життя у монастирях Європи за середньовіччя та нового часу (X — XVIII ст.)», який відбувся у польському місті Вроцлав у листопаді-грудні 1994 р.

¹ Єдиною працею, в якій порушувалося (хоч і побіжно) питання монастирського побуту в середньовічній Русі, залишається збірка історико-побутових нарисів, майстерно написаних майже три десятиліття тому російським істориком Б. О. Романовим. Див: Р о м а н о в Б. А. Люди и нравы Древней Руси: Историко-бытовые очерки XI — XIII вв. М.; Л., 1966. — 240 с.

² Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 102. (Далі-ПВЛ).

³ Щ а п о в Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 331.

⁴ Б о б р о в с к и й Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Чернигов и его округа в IX — XII вв.: Тезисы историко-археологического семинара. — Чернигов, 1990. — С. 72.

⁵ М о ц я А. П. Погребальные памятники южно-русских земель IX — XIII вв. — К., 1990. — С. 99 — 108.

⁶ Києво-Печерський патерик / Під ред. Д. І. Абрамовича. Репринтне видання. — К.: 1991. — С. 16; ПВЛ. — Ч. 1. — С. 105.

⁷ Києво-Печерський патерик. — С. 32 — 33.

⁸ S o l o v i e v A. Histoire du monastère russe au Mont-Athos // Byzantion, 1933. — N 8. — P. 217.

⁹ П о п п э А. Русско-византийские церковно-политические отношения в середине XI в. // История СССР, 1970, № 3. — С. 116. Дослідник не виключає факту можливого перебування на Афоні самого Іларіона — першого руського за походженням київського митрополита.

¹⁰ Києво-Печерський патерик. — С. 6.

¹¹ Див: «Устав Студийский» по списку XII в. Фрагменты / Подг. к печати Д. С. Ищенко // Источники по истории русского языка. — М., 1976. — С. 114 — 1130.

¹² Києво-Печерський патерик. — С. 39.

¹³ Там же.

¹⁴ Див: Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины / Изд. подг. С. И. Смирнов // Чтения в обществе истории и древностей российских. — СПб., 1912. — Кн. 3. — С. 304, 6-г.

¹⁵ Памятники древнерусского канонического права XI — XV вв. — СПб., 1908. — Ч. 1.: Русская историческая библиотека. — Т. 6, — № 2. — Стлб. 25 (Далі — РИБ).

¹⁶ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, III б, II — 12. — С. 38.

- ¹⁷ Києво-Печерський патерик. — С. 109, 117, 121, 132, 141 — 148.
- ¹⁸ Соколов И. И. Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до половины XIII в. — Казань, 1894. — С. 337 — 338.
- ¹⁹ У віданні архімандрита знаходилося кілька монастирів. Той монастир, де настоятелем був сам архімандрит, першинствував, як, наприклад, у Києві — Печерський, що здобув архімандрію у 1171 р. (Детальніше про виникнення інституту архімандрії у давньоруському місті, його еволюцію та функції див.: Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X — XIII вв. — М., 1989. — С. 157 — 163).
- ¹⁹ Див.: Києво-Печерський патерик. — С. 19.
- ²² ПВЛ. — Ч. I. — С. 195.
- ²¹ Києво-Печерський патерик. — С. 72, 73. Див.: Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X — XII вв. — СПб., 1913. — С. 216 — 221.
- ²² Meulenborg J. Teologia bizantynska: historia i doktryna. — Warszawa, 1984. — S. 86.
- ²³ Див.: Карсавин Л. П. Символизм мышления и идея миропорядка в средние века (XII — XIII века) // Карсавин Л. П. Монашество в средние века. — М., 1992. — С. 161 — 163.
- ²⁴ Києво-Печерський патерик. — С. 80.
- ²⁵ O. Augustyn Jankowski. Zycie mnisze. — Kraków, 1994. — S. 166 — 168.
- ²⁶ Києво-Печерський патерик. — С. 46.
- ²⁷ Там же. — С. 37.
- ²⁸ «Устав Студийский» по списку XII в. — С. 115. — (Л. 197 об. — 198).
- ²⁹ Там же. — С. 116 (198 об.).
- ³⁰ Ржигва В. Ф. Очерки из истории быта домонгольской Руси. — М., 1929. — С. 72.
- ³¹ РИБ. — Т. 6. — № 2. — Стлб. 25, 30.
- ³² Див.: Ржигва В. Ф. Указ соч. — С. 75.
- ³³ «Устав Студийский» по списку XII в. — С. 119. (Л. 202 об.).
- ³⁴ Києво-Печерський патерик. — С. 57.
- ³⁵ Там же. — С. 58.
- ³⁶ Там же. — С. 43.
- ³⁷ Там же. — С. 41.
- ³⁸ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, III а, 7 — 8. — С. 33.
- ³⁹ «Устав Студийский» по списку XII в. — С. 123. (л. 223).
- ⁴⁰ Києво-Печерський патерик. — С. 94 — 95; ПВЛ. — Ч. I. — С. 125.
- ⁴¹ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, III а, 46. — С. 36 — 37.
- ⁴² Сапунов Б. В. Книга в России в X — XIII вв. — Л., 1978. — С. 64.
- ⁴³ Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. — М., 1972. — С. 91.
- ⁴⁴ Києво-Печерський патерик. — С. 135 — 136.
- ⁴⁵ Там же. — С. 57.
- ⁴⁶ Там же. — С. 71.
- ⁴⁷ Федотов Г. П. Социальное значение христианства // Федотов Г. П. Полное собрание сочинений в четырех томах. — Paris, 1982. — Т. 3. — С. 41.
- ⁴⁸ Києво-Печерський патерик. — С. 57.
- ⁴⁹ Федотов Г. П. Указ соч. — С. 38.
- ⁵⁰ «Устав Студийский» по списку XII в. — С. 130. (л. 261 — 261 об.).
- ⁵¹ Див.: Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1992. — С. 321; За одну книгу в середньовіччі можна було придбати кілька сіл.
- ⁵² «Устав Студийский» по списку XII в. — С. 130. (Л. 261 — 261 об.).
- ⁵³ Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — Ипатьевская летопись, — СПб., 1908. — Стлб. 366 (Далі — ПСРЛ).
- ⁵⁴ Там же. — Стлб. 299.
- ⁵⁵ РИБ. — Т. 6. — № 1. — Стлб. 16 — 17.
- ⁵⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стлб. 530.
- ⁵⁷ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, III б, I. — С. 38.
- ⁵⁸ Там же, III а, 12. — С. 33.
- ⁵⁹ Там же, III а, 56. — С. 37.
- ⁶⁰ Києво-Печерський патерик. — С. 140.
- ⁶¹ Карсавин Л. П. Символизм мышления и идея миропорядка в средние века (XII — XIII века). — С. 165.
- ⁶² Києво-Печерський патерик. — С. 185; ПВЛ. — Ч. I. — С. 127.
- ⁶³ Києво-Печерський патерик. — С. 148.
- ⁶⁴ Там же. — С. 35.
- ⁶⁵ Там же. — С. 115.
- ⁶⁶ ПВЛ. — Ч. I. — С. 114.
- ⁶⁷ Києво-Печерський патерик. — С. 47.
- ⁶⁸ Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. — М., 1981. — С. 317.

* * *

М. В. Харинин (Київ)

Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)*

Хоча на політичних переговорах Богдана Хмельницького з урядом Росії питання про долю Київської митрополії не розглядалося, проте вони, за словами І. Власовського, «широ чи не широко, але велись найперше в ім'я православ'я, для спасіння його від гніту в Польщі». Для гетьмана ідея захисту православ'я була чи не найголовнішим аргументом на користь війни Росії проти Польщі. «Ми, — говорив гетьман, — ласки царської шукаємо і бажаємо, тому що від Володимирового святого хрещення одна наша благочестива віра з Московською державою і ми мали єдину владу, а роз'єднали нас неправдами своїми і насиллям лукаві ляхи»¹.

Інакше дивився на боротьбу українського народу царський уряд. Москва розцінювала її як силу, здатну підірвати могутність Речі Посполитої, і розраховувала на повернення Росії «спірних» територій України, Білорусі та Литви². Ось чому Москва намагалася заручитися насамперед підтримкою авторитетного духовенства Київської митрополії, влада якого поширювалася на ці території. Бажаючи зблизитися з українськими ієрархами, уряд Росії, з одного боку, без зволікань надавав матеріальну допомогу, різноманітні грамоти владикам, монастирям, а з другого, почав реформувати за допомогою фахівців з України російську церкву, що дало можливість привести її у відповідність з нормами вселенського православ'я.

Проте зусилля Москви були марними. Їй так і не вдалося перевести церковно-господарські зв'язки з Київською митрополією в політичну площину. Російський уряд у 1651 році, ще не впевнений у своїх силах, боявся відкрито подати військову допомогу Україні і, отже, опинитися в стані війни з Польщею. Виправдовуючись, цар та бояри посилалися на інертність у політичному відношенні українського духовенства, на відсутність такого роду прохань від ієрархів Київської митрополії, передусім митрополита. Гетьман, розуміючи, що Москва ніколи не дочекається таких прохань від українського єпископату, переконував російський уряд, що Сильвестр Косів «радий би поїхати до великого государя бити чолом про підданство Малої Росії, але боїться помсти від поляків, коли государ не згодиться прийняти (ї)»³.

Однак мовчав митрополит і після 1 жовтня 1653 року, коли Московський Собор у присутності царя постановив прийняти «гетьмана Богдана Хмельницького з військом Запорозьким під захист Російської держави», а польському королю Яну-Казимиру «за порушення ним мирних між державами угод» оголосив війну. Своє рішення Собор мотивував тим, що в Україні «пани Ради і вся Річ Посполита на православну віру і на святіі Божіі церкви повстали і хочуть їх знищити»⁴. Цікаво, що син антиохійського патріарха Макарія, архідиякон Павло Алепський вважав, що Олексій Михайлович погодився на цей акт лише після переговорів з константинопольським патріархом Афанасієм⁵. Стає зрозумілим, які «таємні доручення» мав владика від українського гетьмана.

Позиція київського митрополита викликала подив у московського уряду. Пам'ятаючи, як попередні українські владики Йов Борецький та Ісайя Копинський самі стали ініціаторами подібних переговорів, цар і його оточення були переконані, що Сильвестр Косів ще раніше від Богдана Хмельницького мав потурбуватися про «піддання Малоросії великому государю». Єпископам же належало переконати в цьому й паству⁶.

Особливо здивувало московський уряд мовчання митрополита у зв'язку з рішеннями Переяславської Ради 1654 року. Лише 16 січня, в день приїзду російського посольства до Києва на чолі з Василем Бутурліним, Сильвестр Косів висловив своє ставлення до цієї події. Того дня митрополит відправив у Софійському соборі молебень та виголосив промову, від якої «плакало ду-

ховенство». А коли посол запитав владика, чому той у Москву ніколи «не писав і його царської милості до себе не шукав», Сильвестр Косів ухилився від прямої відповіді. Він заявив, що не знав про те, що гетьман з військом «били чолом під государеву високу руку», але тепер уже «буде молитися Богові й за царя»⁷.

Проте наступного дня, коли Василь Бутурлін почав приводити до приєднання поселенців Печерського монастиря — шляхту, міщан, дворових слуг, митрополит разом з лаврським архімандритом Йосипом Тризною заборонили їм робити це. Владика мотивував своє рішення тим, що довідавшись про присягу, польський король звелить «тих єпископів і духовенство, що по литовських містах перебувають, порубати, я буду перед Богом відповідати за всі ті душі». Крім того, «шляхта його та дворові люди маєностей не мають, служать за наймом і тому присягати їм не годиться». Лише через два дні після вмовлянь та погроз Сильвестр Косів дав на це свій дозвіл⁸.

У лютому того ж року київський митрополит відмовив царським воєводам надати землі Софійського митрополичого монастиря під Києвом для будівництва нової фортеці. Він пояснив це тим, що хоч «Хмельницький і піддався під високу государеву руку, тільки він, митрополит, і весь собор про то бити чолом не посилав і живе з духовними людьми сам по собі, ні під чиєю владою». Владика попередив, що коли бояри та воєводи розпочнуть «на тому місці ставити город, то він буде з ними битися». Сильвестр Косів, як і раніше, твердо оберігав власність Української православної церкви, її права та привілеї.

Про конфлікт стало відомо гетьману і царю. Олексій Михайлович 30 березня змушений був розпорядитися змінити місцезнаходження майбутньої фортеці. При цьому цар просив гетьмана, щоб митрополит не ображався, бо землі ніхто не збирався відбирати, а «готові ще прибавити»⁹.

Відомо, що постанови Московського Собору, а згодом і Переяславської Ради викликали неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Зокрема, в Переяславі, за підрахунками Д. Дорошенка, присягу царю склали близько 200 чол.: гетьман, генеральна старшина, майже всі полковники, приблизно сто сотників і кілька десятків делегатів від різних полків. Міщан же змусили присягати під страхом смерті. Не бажали присягати й у Чорнобилі. В Полтавському і Кропив'янському полках московських урядовців навіть побили киями. Відмовилися скласти присягу відомий полковник Іван Богун та Іван Сірко, а також Уманський і Брацлавський полки¹⁰.

Ставлення дрібного духовенства до Переяславської Ради у більшості було прихильним, про що, зокрема, свідчать промови ніжинського протопопа Максима Филімоновича. 23 січня 1654 року він привітав царського воєводу Василя Бутурліна і у своїй промові порівняв визволення українського народу з-під польської влади з визволенням євреїв з єгипетської неволі¹¹. Згодом, 27 вересня 1654 року, протопоп, зустрівшись з Олексієм Михайловичем у ставці під Смоленськом, висловив надію, що під крилами московського царя будуть зібрані не лише Київ та Чернігів, але й Львівщина, Поділля, Покуття, Підгір'я, Полісся й Білорусь, розпорочені «злохитрієм польським»¹². Це була загальна думка простих людей. Не знаючи дійсних намірів російського уряду щодо України, вони щиро вірили, що одновірний, православний цар допоможе їм та їхнім побратимам остаточно звільнитися від польських панів і католицьких утисків, захистить православну віру від «латинян».

Позицію ієрархів Київської митрополії, яких лякала перспектива втрати церковну, економічну і навіть особисту незалежність, найкраще висловив відомий богослов, черкаський протопоп Федір Гурський. У 1654 році на Чигиринській Раді, де остаточно мала вирішитися доля України, він порівняв свою вітчизну з новонародженим Христом Спасителем, якому від трьох царів піднесли дари, що провіщали майбутнє Ісуса. «Так і сії дари, — казав Федір Гурський, показуючи на гостинці послів від Росії, Туреччини та Польщі, — піднесені трьома царями дитинчатому народові, знаменують долю його: чим покриті чи одіяні дари сії, тим покритється і народ, ними спо-

кусившись. Дари польські покриті килимом, то й народ з поляками буде мати килими; дари турецькі покриті шовковою тканиною, то й народ окутається в шовк; дари московські покриті рогожами, то і народ, з'єднавшись з московитянами, одягнеться в рогожки і під рогожки. І сії віщування вірніші та вагоміші за всі оракулів на світі»¹³.

Слова отця Федора справили більше враження, ніж аргументи гетьмана на користь укладення союзу з Росією. На Раді знявся галас. Богдана Хмельницького назвали «запроданцем та зрадником вітчизни», який хоче продати Україну «народові, котрий не подав їм жодної допомоги в найлихішу їхню годину, не подав навіть води промити кривавих уст». Козаки разом з генеральним осавулом Богуном заявили, що краще бути «у безперервних війнах за свободу, ніж накладати на себе нові кайдани рабства та неволі. Та і кому із сусідніх народів можна віддатись без жаху і трепету?»¹⁴.

Однак Богдан Хмельницький, тверезо оцінюючи обстановку, що склалася навколо України, змушений був прийняти протекцію російського царя, до котрої його «просто пхали» грабіжництво Орди та непримиренність Польщі щодо української державності навіть на обмеженій козацькій території. Сучасні українські дослідники епохи Хмельниччини сходяться в тому, що угода, підписана гетьманом у Переяславі, зовсім не передбачала входження України до складу Російської держави. Створювалася лише своєрідна конфедерація під егідою московського царя, метою якої був розгром Речі Посполитої та протистояння агресії Кримського ханства. За Українською державою зберігалися витворена форма правління та існуючі інституції політичної влади. Її суверенітет лише частково обмежувався у сфері зовнішньополітичної діяльності, а також вона зобов'язувалася виплачувати певну данину до московської скарбниці¹⁵.

Отже, союз із Москвою гетьман намагався використати насамперед для зміцнення незалежності України, її державності, складовою й невід'ємною частиною якої, на наш погляд, мала виступати національна (православна) українська церква.

І дійсно, по від'їзді Василя Бутурліна козацька старшина разом з гетьманом розпочала вироблення умов договору, які б мали регулювати відносини України з Росією. Відбулися наради в Чигирині і Корсуні. В результаті з'явився проект петиції до царя з 23 пунктів. У березні 1654 року спеціальні послы — військовий суддя Самійло Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря — привезли документ у Москву. Два тижні йшли переговори між українською делегацією та московськими боярами і, нарешті, поданий проект був прийнятий у формі II-ти «Статей».

У проекті, запропонованому українською стороною, обумовлювалися й права людей «духовного чину», надані ще князями руськими та королями польськими. Крім того, Богдан Хмельницький від свого імені просив особисто Олексія Михайловича окремо надати жалувану грамоту на маєтності київському митрополитові Сильвестру Косову. Цим гетьман хотів назавжди покласти край спробам російських воєвод використовувати для своїх цілей землі української церкви та дещо пом'якшити радикалізм київського митрополита.

Розглянувши документ, цар та бояри постановили пожалувати гетьмана і все військо запорозьке, і звеліли «їм бути під нашою царською величності високою рукою за давніми їх правами і привілеями, наданими їм від королів польських і великих князів литовських і тих їх прав та вольностей порушувати нічим не веліли». Також було вирішено «митрополиту і всім духовного чину людям на маєтності їх» видати «государську жаловану грамоту». Одночасно вказувалося на те, що український пастир і духовенство повинні прийняти благословення московського патріарха¹⁶. Отже, статті, якими повністю підтверджувалися права та привілеї Київської митрополії, включаючи й церковно-канонічні, московським урядом були опущені.

Позиція Москви непокоїла гетьмана. Невдоволений березневими рішеннями, він видає ряд універсалів, які гарантували недоторканість монастирських володінь Української православної церкви. «Хто порушить

універсал і буде чинити кривду, — попередив Богдан Хмельницький, — (то-го) суворо карати»¹⁷.

У травні 1654 року гетьман знову порушив питання щодо прав та привілеїв Київської митрополії. З Чигирина в Москву на ім'я патріарха Никона надійшов лист, в якому гетьман просив владу поклопотатися перед царем у справі затвердження прав українського духовенства. Тоді ж він звернувся з проханням підтвердити земельні володіння київських Богоявленського Братського, Пустинно-Микільського монастирів та Печерської Лаври¹⁸.

Треба віддати належне Богдану Хмельницькому, який, знаючи про взаємну неприязнь між київським митрополитом та російським царем, що відчутно давала про себе знати після Переяславської Ради, постійно захищав українського владу. «А что твое великое святительство опалился бил на преосвященного пастыря нашего, — писав гетьман московському патріарху Никону, — яко би он православия святого российского соединение благодарственное портил і великому государю нашему его царскому величеству спротивлялся: сему не вірте всячески і прочіим по сих клеветам. Колико бо пострадал он по вірі православної от многих літ»¹⁹. Характерно, що Богдан Хмельницький звернувся до Никона як до «патріарха Московського і всея Русі», хоча в Росії його уже відкрито титулували «патріархом Московським і всієї Великої і Малої і Білої Росії».

Тісні зв'язки гетьмана з Никоном, що підтримувалися протягом усього періоду зносин з Москвою, дали підстави дослідникам зробити висновок про намагання українського гетьмана підпорядкувати Київську митрополію московській духовній владі. Як правило, аргументом для них служила форма звертання Богдана Хмельницького до московського патріарха, а саме: «милостивий заступник», «ходотай», «зверхній пастир», а іноді й «великий государ, патріарх московський і всієї великої і малої і білої Росії»²⁰.

Наведені вище документи, на наш погляд, досить легко спростовують такий погляд, бо, як бачимо, коли конкретно поставало питання щодо прав та привілеїв Української православної церкви, то гетьман вважав за потрібне називати речі своїми іменами.

Незважаючи на постійні домагання Богдана Хмельницького затвердити канонічний статус Київської митрополії, в Москві не поспішали з вирішенням цього питання. Воеводи з Києва повідомляли московський уряд, що митрополит погрожував їм — мовляв, «не чекайте початку, чекайте кінця, побачите самі, що з вами незабаром буде». Грек Іван Тафларі інформував Москву, що Сильвестр Косів та Йосип Тризна «прислалі на сейм до короля польського двох ченців з об'явою, що їм з московськими людьми бути в союзі неможливо і вони цього ніколи не бажали». Посланцям доручалося передати, що «Москва їх хоче перехрещувати; так щоб король, зібравши війско, визволив їх, а вони з Києва московських людей виб'ють і будуть під королівською рукою, як раніше». З цього приводу чернець Макарій Криницький від імені київського митрополита і печерського архімандрита вніс протестацію до луцьких гродських книг. «Ми з костьолом римським унію прийняти не хотіли для того, — заявляли українські владки, — щоби пастырю нашому старійшому (константинопольському патріарху), якого Бог нам дав, не противитися»²¹.

Для такого занепокоєння у вищій православній ієрархії Київської митрополії дійсно були підстави. На відміну від Богдана Хмельницького та його уряду, царизм розглядав Переяславську угоду як омріяне повернення «відрізаної гілки до материнського пня». Звідси Москва й визначала своє ставлення до України та її Церкви. Московські воеводи без відома митрополита втручалися у справи київських монастирів, затримали на деякий час у Києві та піддали допиту случького настоятеля Феодосія²².

Взагалі поведінка царських послів, воевод та й самого царя по відношенню до українського духовенства, і особливо до митрополита, була далеко не дипломатичною. Боярин Василь Бутурлін, наприклад, прибувши до Києва для приведення присяги, замість того, щоб розпитати владу про

його здоров'я, «спасеніє», як це було тоді прийнято за етикетом, відразу накинувся на нього: чому і «з якою метою» він ніколи царю «чолом не бив». Думний дяк Лопухін, знаючи про зволікання митрополита з присягою монастирських підданих, «вичитував йому з великим докором». «Ти, митрополит, — погрожував дяк, — більше б відказів та розмовлень ніяких не чинив і за то на себе государевого гніву не накликав»²³. Після Переяславської Раді на ім'я Сильвестра Косова не надійшло жодної царської грамоти чи листа, навіть з приводу народження 5 лютого 1654 року царевича. Грамоту одержав лише гетьман. На випадок запиту митрополита київському стольнику Полтеву доручалося відповісти, що він, владика, «нашої милості не шукав і нам не писав, і тому до нього нашої грамоти не надіслано». 27 березня 1654 року з Москви до Богдана Хмельницького надійшов царський указ, де Олексій Михайлович грубо розпорядився «того київського митрополита Сильвестра» прислати до великого государя в Москву, щоб «виправлення дав», тобто виявив покірність²⁴.

Однак невдовзі виникли обставини, які змусили українське православне духовенство забути про свої образи та серйозно потурбуватися про долю Київської митрополії. Успіхи російських військ у війсьній кампанії проти Речі Посполитої в 1654 році дали змогу Московському патріархату фактично взяти під своє безпосереднє управління Смоленську, Мстиславсько-Могилівську та Полоцьку єпархії, незважаючи на те, що це була область київського митрополита в юрисдикції константинопольського патріарха. Були грубо порушені канони Вселенської православної церкви, але навіть формально, з етичних міркувань, ніяких сигналів з боку Москви до митрополита не надійшло.

Необхідно вказати на ще один, на наш погляд, немаловажний фактор. Усюди, де ступала нога російського солдата, на місцеве населення чекали розорення, поневіряння, страшна смерть. Ось як описує взяття Смоленська архідиякон Павло Алепський: «Смоленськ царські війська майже без всякого опору взяли завдяки добровільній здачі, причому всюди знищили, один тільки Бог знає, яку кількість євреїв, вірменів та поляків, кидаючи дітей їх, заточених в діжки, у Дніпро без всякого жалю та співчуття, бо ніщо не може перевершити ненависть московитян. Всіх чоловіків вони порубали на шматки, не милуючи нікого; жінок же та дітей після розорення та спустошення їхнього житла забирали у рабство». «Так, — з жалем у серці підсумував архідиякон, — країна поляків, перед тим казково багата, яку можна було порівняти з найкращими областями Греції, тепер перетворилася на грудю розвалин, де не зустрінеш ні села, ні жителя на просторі п'ятнадцяти днів дороги вздовж та впоперек»²⁵.

Дісталось від «московитян» і православним. Брацлавський підкормій князь Стефан Святополк-Четвертинський свідчив, що після «вторгнення у край польські» війська «різних містечок та сіл вогнем й мечем» знищили, «двори albo замки, гумна панські як і хлопські, вівець обернули, знесли й здезоловали, та хлопів, як і ксьондзів, попів та шляхту не мало одних визабияли, а інших в неволю поганським звичаєм забрали»²⁶⁻²⁷. Власне цим, на наш погляд, пояснюється відновлення політичних контактів вищого православного духовенства митрополії з польськими урядовими колами. Проте Річ Посполита, яка сама опинилася на грані розвалу, ніякої допомоги подати не могла. Українській церковній еліті не потрібно було багато часу, щоб це зрозуміти.

Єрархи Української православної церкви усвідомлювали, що відсутність з боку Москви гарантійних документів на права та привілеї Київської митрополії зробить можливим втручання царських чиновників і воєвод у її справи й на території власне козацької України. Втративши надію на допомогу з боку польського короля та наочно переконавшись у послідовності й рішучості гетьмана Богдана Хмельницького зберегти канонічний статус-кво Київської митрополії, її владика йдуть на зближення з українським урядом.

У ставку царя під Смоленськом направилось посольство, до складу якого, крім гетьманських посланців, увійшли представники Софійського митро-

поличого, Печерського, Золотоверхого Михайлівського, Видубицького та інших київських монастирів. Очолив посольство ігумен київського Пустинно-Микільського монастиря Інокентій Гізель. 28 липня 1654 року цар прийняв українську делегацію.

В одній з грамот, вручених Олексію Михайловичу, вимагалось:

1. Ствердити всі права та привілеї Київської митрополії, здавна надані їй великими князями руськими та королями польськими.

2. Залишити її під послушенством константинопольського патріарха.

3. Визнати право митрополита, єпископів та ігуменів перебувати на своїх посадах до смерті. Через вільне обрання духовенство та миряни визначають їхніх наступників. Втручання духовних осіб Московського патріархату не допускається.

4. Найвищою інстанцією українських церковних судів є суд митрополита. Засуджені духовні відбувають покарання на батьківщині.

5. Визнати канонічну підлеглість православних Литви (тут маються на увазі й білоруські землі) та Волині київському митрополитові, як це було здавна. Гарантувати їм вільні зносини з митрополитом.

6. Надати монастирям маєтки поблизу Києва, замість тих, що залишилися під Польщею. Відібрати землі, незаконно зайняті шляхтою.

7. Нікого з українського духовенства «до Великої Росії» не затягувати. Коли у когось виникне необхідність побувати в Росії у справах, то нікого силою там не затримувати.

Подаючи ці статті, Інокентій Гізель від імені митрополита та «всього освяченого собору» наголосив, що головною вимогою є залишення Київської митрополії «при найзверхнішому пастирі Царегородському, до котрого нас і право Боже через св. Апостола Андрія Первозваного та канони святих отців прилучили й совокупили». Цар надав жалувані грамоти на маєтності зазначених монастирів, а щодо головної вимоги, то обіцяв «указ учинити» після повернення до Москви. Однак сподівання духовенства були марними — московський уряд визнав за непотрібне залишити Київську митрополію в юрисдикції константинопольського патріарха²⁸⁻²⁹.

Щоб дещо зменшити невдоволення українських ієрархів, цар спеціальною грамотою заборонив київським воєводам князям Ф. Куракіну й Ф. Волконському та дяку А. Немирову втручатися в духовні справи Київської митрополії³⁰.

Отже, посольство до царя Олексія Михайловича фактично явилось безрезультатним. Тому не дивно, що вже у 1665 році київський воєвода Ф. Волконський скаржився Богдану Хмельницькому, що «показується явна зрада багатьох духовних», а царя повідомляв про ворожі задуми самого митрополита Сильвестра Косова. Відчуження київського владики від Москви дійшло до того, що на початку лютого 1656 року він відмовив навіть царю, який просив направити до нього на деякий час «свого співака Ваську Пикулинського»³¹.

У березні 1657 року Богдан Хмельницький, можливо, востаннє спробував добитися гарантійних документів для української православної церкви. В листі до московського патріарха Никона він відверто писав, що «весь собор священний і весь чин духовний зажадав пожалувати і утвердити государськими грамотами їхні права, привілеї, свободи і добра по чину і звичаю давньому на віки». Гетьман заявив, що він і все Військо Запорозьке підтримують українських духівників та просять «великого святителя» Никона якнайшвидше виконати їхню волю³². Проте в Москві промовчали і на цей раз.

Та інакше й бути не могло. Московські політики чудово розуміли, що лише зброєю не втримати підневільні народи в одній державі. Щоб «відрізані гілки» не змогли прорости та самостійно розвиватися, необхідно було знайти таку основу, яка б навіки об'єднала їх в одне ціле. Такою основою могла стати православна церква. Видатний російський дипломат того часу А. Ордин-Нащокін, аналізуючи перспективу відносин українського та російського народів, прямо заявляв, що «Мала Росія війнами й незгодами

відпала від Великої», тому «єдність народів може наступити тільки через згоду у вірі й церковному управлінні з Москвою»³³. Під єдністю народів розумівся «єдиний руский народ», отже єдина православна церква з центром у Москві мала виконувати чи не найважливішу функцію колоніально-русіфікаторської політики царської Росії.

Ці положення реалізувалися на практиці, і особливо жорстоко — на території Литовського князівства, захопленого російськими військами. Зокрема, в Смоленську євреїв, які відмовлялися прийняти хрещення, за наказом царя заточували у дерев'яні зруби та спалювали. Всі польські костьоли були зруйновані, а на їхніх фундаментах планувалося закласти православні церкви³⁴. У 1656 році цар наказав з Вільна та Віленського воеводства «уніатів вислати, а їхні церкви та половину костьолів римських перетворити у грецькі церкви»³⁵. Разом з місцевим православним населенням уніати вольовим рішенням підпорядковувалися безпосередньо владі московського патріарха. Для порівняння, мабуть, доречно обмовитися, що за рік до того польський король Ян-Казимир підтвердив привілей Сигизмунда III від 1595 року про зрівняння прав православного духовенства з католицьким по всій території Речі Посполитої³⁶.

З Україною, яка залишалася сильною у військовому відношенні державою і в будь-який момент могла розірвати політичну угоду з Росією, поступити так, як з Білоруссю та Литвою практично було неможливо. Бажання ж російського уряду підпорядкувати українську церкву було настільки великим, що у московському «Прологові» надрукували навіть молитву царя та його родини, де, зокрема, були такі слова: «О еже престолу Київському соединитися з богопоставленим престолом Московським, і княженію Малоросійському совокупитися з бохранимим Великоросійським царством». Лише у XVIII ст. Синод скасував її, бо «Мала Росія, також Київська та інші тієї країни єпархії з Великою Росією поєднані, і маються в одній Велико-російській єпархії»³⁷.

Москва, не маючи підтримки з боку вищої ієрархії Київської митрополії і все ж не втрачаючи надії схилити її до себе, зробила ставку на дрібне духовенство. З перших же днів свого перебування в Україні московські посланці відзначили, що між козацтвом та міщанством існує певний антагонізм, що міщани подскуди невдоволені козацькою адміністрацією, й збагнули, що від цього може бути користь для російських інтересів. Задовольняючи прохання міщан, цар та його урядовці поступово добивалися їхньої прихильності, привчали звертатися до Москви мимо гетьманського уряду. Міщан підтримувало дрібне духовенство, яке теж нерідко ставало жертвою свавілля козацької старшини, не кажучи вже про сільських священників та їхніх парафіян. Вміло оперуючи суперечностями в українському суспільстві, московські політики добивалися бажаних результатів. Надійною опорою російських впливів в Україні ще за життя Богдана Хмельницького стало місто Ніжин та його духовенство, представлене протопопом Максимом Филімоновичем.

Так, у жовтні 1657 року (через кілька місяців по смерті гетьмана і митрополита) протопоп писав у Москву, що багато людей, але «ж найпаче на нашому Сівері» бажать, щоб цар володів ними. Хоча старшина, як зазначає він, «для свого пожитку, і посольство лякає, мовляв, коли цар та Москва візьмуть в свої руки (владу), то невільно буде селянам в чоботах і сукняних жупанах ходити, та в Сибір чи на Москву будуть загнані; для того й попів своїх надішлють, а наших туди ж поженуть», Максим Филімонович від імені «посольства» все ж просить, аби цар «звелів, щоб митрополит московський в Києві був»³⁸. Немає сумніву в тому, що погляди ніжинського протопопу не були поодинокими в Україні.

Способи, якими царизм намагався поширити свій вплив у Україні, дуже скоро розчарували гетьманський уряд. Богдан Хмельницький, розуміючи, до чого хилиться з «протекцією» царя, не забарився поставити заборчим тенденціям московського уряду певні межі, не зв'язуючись із Росією більше ніякими угодами. Одночасно йшов пошук нових союзників. Відновлюються

стосунки з Швецією; від короля Карла-Густава очікувалося посольство, навіть військова допомога³⁹. Дотримуючись у зносинах з Олексієм Михайловичем один раз прийнятої форми етикету, гетьман водночас міцно утримував владу над Україною у своїх руках, не дозволяв нікому втручатися в її внутрішні справи.

13 жовтня 1657 року помер київський митрополит Сильвестр Косів, людина, яка все своє життя присвятила збереженню незалежності, самобутності Української православної церкви. Богдан Хмельницький, вважаючи вибори нового владики виключно українською справою, визнав за непотрібне навіть повідомити Москву про смерть митрополита. Без відома Москви гетьман своєю владою затвердив місцєблюстителем Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича, а день виборів призначив на 15 серпня 1657 року. Від свого імені Богдан Хмельницький відправив універсали-запрошення до єпископів «у Львів і Перемишль і в Луцьк, щоб вони приїхали на обрання митрополита за стародавнім правом, як перед тим споконвіку бувало»⁴⁰.

Позиція гетьмана викликала обурення у царських урядовців. Проте цього, як і виборів нового глави Української православної церкви, Богдану Хмельницькому вже не судилося побачити. 6 серпня (27 липня ст.ст.) 1657 року серце великого гетьмана України, який все своє життя бажав розквіту батьківщини, перестало битися.

Таким чином, Визвольна війна українського народу, розпочата під гаслом боротьби «за віру», була неоднозначно сприйнята православним духовенством Київської митрополії. Дрібне духовенство, невдоволене постійними утисками католицької шляхти, претензіями греко-католицької церкви на храми і церковні володіння православних, влилося в ряди повсталого народу, сподіваючись здобути нарешті бажану свободу.

Гетьман Богдан Хмельницький, розуміючи значення, яке мало духовенство у становленні нової влади в Україні, із самого початку намагався заручитися його надійною підтримкою. Протягом усього свого гетьманування він видавав універсали, спрямовані на збереження та розширення володінь Київської митрополії. Під час переговорів з урядом Речі Посполитої постійно фігурувало питання про зрівняння Української православної церкви в правах з католицькою, скасування церковної унії та повернення митрополії всіх її храмів і маєтностей.

Позиція гетьмана відповідала інтересам вищої ієрархії української церкви. Не розриваючи відносин з польським урядом, єпископат митрополії підтримав заходи Богдана Хмельницького, які стосувалися охорони прав Української православної церкви, зміцнювали її позиції в Речі Посполитій. Наслідком їхньої співпраці протягом 1649 — 1650 років стало нове юридичне підтвердження давніх прав та привілеїв Київської митрополії польськими властями.

Однак затяжна війна, часта зміна влади, селянські погроми, що не обминули володінь Київської митрополії, неспроможність гетьманського уряду завжди вчасно зброєю захистити власність Української православної церкви змусили її ієрархів відійти від політичної діяльності. Це дало їм можливість протягом 1651 — 1653 років успішно розвивати церковно-господарські зв'язки з гетьманським урядом, польськими властями, Російською державою, східним православним духовенством, управляти єпархіями, піклуватися про належний професійний рівень українських служителів церкви.

Після Переяславської Ради (1654 р.) з'явилися обставини, які змусили українських духівників знову потурбуватися про юридичний статус Київської митрополії. Справа в тому, що царизм розцінював рішення Ради виключно як повернення Росії раніше втрачених нею земель. Таке трактування поширювалося і на Київську митрополію, якій у складі Московського патріархату відводилася чи не найголовніша роль провідника російської політики в Україні. Виходячи з цього, царські урядники спрямували зусилля на підлив автокефальних засад Української православної церкви, дезорганізацію її роботи, розчленування території. Російські вояводи грубо втручалися в справи

київського митрополита, затримували та піддавали допитам священнослужителів, будували на церковних землях оборонні споруди і, нарешті, три єпархії Київської митрополії, розташовані поза межами України, фактично підпорядкували владі московського патріарха.

Богдан Хмельницький, розбудовуючи Українську державу, необхідним атрибутом якої виступала національна церква, відразу ж після Переяславської Ради порушив питання про підтвердження канонічного статусу Київської митрополії та збереження за нею її обширних володінь. Послідовність гетьмана знову зблизила з ним вище духовенство Української православної церкви. До царя направлялися грамоти, листи, спільні посольства з вимогою затвердити давні права і привілеї української церкви. Однак російський уряд, підтверджуючи володіння окремих монастирів та духівників, від головної вимоги — залишити Київську митрополію у юрисдикції константинопольського патріарха — ухилився.

Царизм, не маючи змоги силовими методами канонічно підпорядкувати собі митрополію і не знайшовши підтримки з боку її ієрархів, спробував зміцнити свій вплив серед дрібного духовенства. Вміло використовуючи труднощі, з якими стикалося українське суспільство, Москві вдалося закріпити свої позиції на Сіверщині, де частина священників погодилася мати митрополита-росіянина на Київській митрополічій кафедрі.

Богдан Хмельницький, зрозумівши, що означає насправді «протекція» російського царя, намагався огордити Україну та її церкву від будь-якого втручання в їхні внутрішні справи. Гетьман своєю владою затверджував єпископів на кафедри, видавав охоронні грамоти, допомагав вирішити нагальні проблеми церкви, а після смерті С. Косова сам призначив місцезблудителя митрополічій кафедри. Вибори нового глави Української православної церкви Б. Хмельницький вважав компетенцією виключно України та її духовенства.

Отже, помилковими, на наш погляд, є твердження, що Богдан Хмельницький намагався підпорядкувати Українську православну церкву московській духовній владі. Вивчення документів і праць аналітичного характеру дає підставу стверджувати, що гетьман розглядав українську церкву як необхідний інститут Української держави. Тому всі його заходи були спрямовані на зміцнення автокефальних засад Київської митрополії, гарантом яких й надалі мав виступати константинопольський патріарх.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. № 4, 1995.

¹ В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 299.

² Історія народів Росії: Від найдавніших часів до середини XVIII століття. — К., 1992. — С. 206 — 210.

³ А Ю и З Р. — Т. 3. — № 327. — С. 462.

⁴ П С З - 1. — Т. 1. — № 104. — С. 297.

⁵ А б о л е н с к и й І. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидиакона Павла Алепского // Труды Киевской Духовной Академии. — 1876. — № 12. — С. 647.

⁶ А Ю и З Р. — СПб., 1878. — Т. 10. — № 4. — С. 253; Э й н г о р н В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — Т. 1. — С. 50.

⁷ Т а р н а в с к и й С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху. — С. 40 — 41.

⁸ А Ю и З Р. — Т. 10. — № 4. II. — С. 255 — 259.

⁹ А Ю и З Р. — Т. 10. — № 8. XXIII. — С. 505; № 7. VII. — С. 391; № 10. III. — С. 546.

¹⁰ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 34 — 35.

¹¹ А Ю и З Р. — Т. 10. — С. 265 — 167.

¹² В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 311.

¹³ К о н и с с к и й Г. История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 98.

¹⁴ Там же. — С. 98, 99.

¹⁵ С м о л і й В., Р и ч к а В. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654 — 1764) очима правознавця // Укр. істор. журн. — № 4 — 6. — С. 93 — 96; С м о л і й В., С т е п а н к о в В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 21 — 22.

¹⁶ А Ю и З Р. — Т. 10. — № 8. — С. 491; ІУДМ. — Т. 3. — № 196. — С. 260; № 197. — С. 262; Э й н г о р н В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — Т. 1. — С. 64.

- ¹⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 1, спр. 63, арк. 1 — 2; спр. 64, арк. 1.
¹⁸ ДБХ. — № 255. — С. 353 — 354; № 256 — 258. — С. 354 — 358.
¹⁹ АЗР. — Т. 5. — № 48. — С. 98.
²⁰ Макарий. История Русской Церкви. — Т. 12. — С. 77; Эйнгорн В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — Т. 1. — С. 100; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — 307.
²¹ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 8.XXIII. — С. 505; № II.VI. — С. 557; № 17.III. — С. 773.
²² АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 7.VII. — С. 393 — 394.
²³ Тарнавский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху. — С. 41.
²⁴ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 6.VI. — С. 315 — 318; № 8. XXIII. — С. 506.
²⁵ Аболенский И. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидиакона Павла Алепского. — С. 648 — 649.
²⁶ — ²⁷ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 287. — С. 823 — 824.
²⁸ — ²⁹ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 16. XVII. — С. 762; ИУДМ. — Т. 3. — № 200. — С. 264 — 265.
³⁰ АЮ и ЗР. — Т. 10. № 16. XVIII — XIX. — С. 762 — 764.
³¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 304; Харламович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — С. 172.
³² АЗР. — Т. 5. — № 48. — С. 98.
³³ Харламович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — С. 207; Власовский И. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 343.
³⁴ Аболенский И. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидиакона Павла Алепского. — С. 647.
³⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 2227, оп. 1, спр. 194, арк. 1.
³⁶ Там же, спр. 193, арк. 1 — 3.
³⁷ Огієнко І. Українська Церква. — К., 1993. — С. 170.
³⁸ АЮ и ЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 41 — 42.
³⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 237, оп. 1, спр. 23, арк. 1 — 3.
⁴⁰ Огієнко І. Українська Церква. — С. 171; АЮ и ЗР. — Т. 4. — № 6. — С. 5; № 7.III. — С. 8.

В. О. Щербак (Київ)

Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст.

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Питання про час і місце її виникнення внаслідок відсутності прямих свідчень залишається дискусійним. Однак саме від його вирішення значною мірою залежить підхід до оцінки становлення козацтва як суспільної верстви.

Історики доклали чимало зусиль для пошуку документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами. На думку І. М. Каманіна та М. К. Любавського¹, заснування козацької общини на Запорозжжі слід відносити до часу виникнення козацтва. Визнаним осередком і репрезентантом низового лицарства, за твердженням М. С. Грушевського², Запорозька Січ стала у 80-х роках³, а В. О. Голобуцький датував її виникнення 30 — 50-ми роками XVI ст.

Серед найважливіших причин появи Запорозької Січі, на нашу думку, слід виділити, насамперед, потребу організації козацтва в зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалося потребою захисту українських земель від дедалі зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність їх об'єднання у згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Формування козацької общини в умовах безпосередніх контактів з кочовиками вплинуло на її військову організацію і виявилось в мові, одязі та зовнішньому вигляді запорозців.

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою в уходах на терені південноукраїнського степу тимчасових сторожових постів, або ж засік, для зберігання продукції промислів та оборони від ординців. Очевидно, вони існували вже на початку XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку (1552 р.) досить чітко вказуються межі уходів. До останнього, зокрема, належали «уходи або ж станы по реце Днепру, по речках Ворскле, Ореле, Тясмени, по оbeh Ингулах, на Самаре, озера Уступный и Западный затоны, Засякли — ловенья рыбы и бобровые гоны. Найпервей по Днепру, зверху почонши от Мошон, уход и став на имя Дубостей, так озера»⁴.

Козаки-уходники, як правило, промишляли на певній території і тому добре знали особливості даної місцевості. З іншого боку, частина їх через посилення контролю з боку замкової влади і збільшення старостинських поборів не поверталася у волості, залишаючись в уходах, про що красномовно свідчать записи люстраторів. Так, канівський боярин Чайка скаржився властям, що зібрав минулої осені «з уходов тих Сиверских меду от половинников девяною кадей, окроме бобров, рыб, мяса и иных пожитков, а пан староста теперишний поведил иж далеско вжо того не приходит, а иже сей осени только под 4 кади меду досталось ему з уходов оных»⁵. Очевидно, для одержання постійних прибутків адміністрація прикордонних старост заборонила будівництво сторожових постів у південних степах. Зокрема, про заборону зведення «городців» для черкашан «по Дніпру і по ріках на Орелі і обох Тясминах» йдеться у судовому рішенні короля Жигмонта-Августа від 6 травня 1546 р. з приводу позову міщан щодо старости Оніки Горностая⁶. Проте із зростанням кількості козаків на берегах Дніпра та його притоків на південь від Самари аж до татарського прикордоння з'являються нові «городки», які створювали цілу систему укріплених осередків.

Значна віддаленість від волості зумовлювала своєрідну сферу життя та діяльності козацтва. Потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва спричинила пошук адекватних товарів для обміну. В зв'язку з цим важливим аспектом дій козаків ставали походи за здобиччю на татарські улуси. Захоплені коні та вівці згодом продавалися у волостях. Здобуття так званого «козацького хліба» супроводжувалося звільненням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську агресію в Україну. Одночасно південноукраїнські старости запозичували практику козаків, залучаючи їх до здійснення спільних походів. Вищенаведені міркування безпосередньо стосуються генези Запорозької Січі.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає в 20 — 30-х роках XVI ст. у зв'язку із спробами литовського уряду взяти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише князю Дмитру Вишневецькому. Важливою підставою для втілення в життя цього проєкту послуговув розвій козащини на південному порубіжжі. Зокрема, свідчення про призначення Хортицького замку містяться в грамоті Жигмонта-Августа, наданій Вишневецькому (1557 р.). В ній король висловлює подяку за спорудження фортеці, стійкість і мужність, виявлені під час її оборони від перекопських татар, обіцяє в майбутньому не забувати подвигів князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приемна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших україн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя з огляду на багато причин, на угоду

і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем»⁷. Прагнення монарха мати постійну залогу на Хортиці для запобігання сутичок козаків з татарами було б незрозумілим, якщо б фортеця призначалася лише для запорожців. Отже, її зведення переслідувало двоюку мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козацтва.

Не одне покоління істориків вирішувало питання про правомірність отожднення Хортицького замку із першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові відкриття, і сьогодні воно залишається дискусійним. Безперечно, фортеця Вишневецького значно відрізнялася за зовнішніми ознаками від відомих пізніше архітектурних комплексів козацьких твердинь за дніпровськими порогами. До складу гарнізону, очевидно, входили, крім козаків, представники військово-службової верстви — бояри, слуги. Проте проживання єдиною общиною в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної моделі суспільно-політичної організації запорозького товариства. Зважаючи на вказані обставини, найбільш слушним видається твердження М. Грушевського щодо даної проблеми. У статті, присвяченій історичним заслугам Д. Вишневецького, вчений назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки»⁸. Таким чином, Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60 — 70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Незважаючи на досить короткий час існування (1556 — 1557 рр.), Хортицька фортеця справила помітний вплив на еволюцію українського козацтва, зростання його лав. У листі, датованому 20 листопада 1568 р., Жигмонт-Август вперше звертається до козаків як до окремої категорії української людності, що «з замков и мест наших Украинных, без розказаня и ведомости нашей господарской и старост наших Украинных, зъехавши на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают: маем того ведомость, иж вы на местцах помежных, у входах розных свавольне живучи, подданных царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небезпеченство приводите»⁹.

Більш конкретні свідчення про чисельність і побут запорожців у Томаківській Січі за 1575 р. подає польський шляхтич М. Бельський. «Козаки, — писав він, — це посполиті люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там декілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони і власні гармати, які здобули у турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла в останній час і неодноразово туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці»¹⁰. Отже, у Томаківці існував кіш як військово-політична форма об'єднання запорожців.

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, брати участь в якій мали право всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж винятково старшинські. Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалося чернецькою радою. До компетенції загальної ради входило обговорення всіх найважливіших справ життєдіяльності козацького товариства: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питань війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн. Нерідко козацька рада виступала і як вища судова інстанція. За традицією козацькі ради збиралися щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. Нерідко в разі потреби позачергово скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра питань або одне, але важливе для запорожців.

Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою орган військової влади, то важливою, насамперед, була присутність на ній війська, а прив'язаність до даного пункту не абсолютизувалась¹¹. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу чи на волості — в Сухій Діброві, Масловому Ставу.

Перша коротка згадка про козацьку раду 1581 р. міститься у творі Бартоша Папроцького¹², де описується подорож на Запорозжя польського шляхтича Самуеля Зборовського. З прибуттям на Січ останній був проголошений на раді гетьманом, а потім організував козацький загін для походу проти Московської держави. Грунтовніші відомості подано у щоденнику посла німецького імператора Рудольфа II в Україні Еріха Лясоти. Він звертає увагу на порядок голосування на козацькій раді. Після оголошення пропозиції імператора запорожці «розділилися на два кола. В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною *acclamation* податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилась»¹³. Після досягнення домовленостей гриміли литаври і пролунало десяток гарматних пострілів.

Виконавча влада належала кошовому отаману. Про значення цієї посади в козацькому товаристві і характер виборів яскраво свідчать спостереження французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана: «Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них відає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеше в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому»¹⁴. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від його діяльності значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини — суддя, осавул та писар — не відігравали такої ролі, як кошовий.

Разом з тим у житті запорозької общини особливе місце відводилося курінному отаману — безпосередньому начальнику куреня, своєрідного козацького земляцтва. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки. Михайло Слабченко налічував у XVI ст. на Січі 7 куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський¹⁵. Курінний отаман обирався на курінній раді, і його кандидатура не потребувала затвердження на загальному зібранні козацького товариства. Він приймав до куреня нових козаків, розпоряджався куреневим майном. У спогадах одного із запорожців зазначалося, що «козаки куренные его (отамана. — В. Ш.) так слушают, как своего отца...»¹⁶. За традицією лише той, хто обіймав певний час посаду курінного, міг реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорозької Січі.

Специфічне самоуправління з притаманними йому демократичними рисами сприяло консолідації козацтва. Не завадив цьому навіть перехід частини козаків, які до 1625 р. перебували переважно на Запорозжі, на державну службу. Слід зауважити, що внаслідок ігнорування останнього фактору багато дослідників ототожнювали кошовий устрій з реєстровим. В офіційних актах польської адміністрації керівник реєстрових козаків називається «старшим», «поручником» або ж гетьманом у розумінні керівника

військового підрозділу¹⁷. Там же йдеться і про поділ реєстрових на полки, сотні і десятки. Водночас на Січі залишався курінний устрій, при якому верховна влада належала кошовому отаману. З кінця 20-х років XVII ст. мало місце обрання старшого серед нереєстрових — «гетьмана запорозького»¹⁸. Але в даному випадку йшлося, очевидно, про вибори козацького ватажка лише для проведення чергової експедиції.

Велике значення для консолідації козацтва мала боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії. Січ стала своєрідною військовою базою, звідки здійснювалися морські та сухопутні походи, а козацтво — могутньою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки провели десятки експедицій до Очакова, Кілії, Ізмаїла, Акермана, Гезлева, інших турецьких фортець на Північному Причорномор'ї. Згодом козацькі чайки досягли берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Синопа і Трапезунда, навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом самий Царгород»¹⁹.

Аткові матеріали містять велику кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржаться польському уряду на запорожців, намагаються використати походи останніх як привід для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої²⁰. У відповідь власті заявляли, що вони не можуть покарати козаків, оскільки запорожці їм не підпорядковуються. «Якщо ви їх самі знищите, — писав король Речі Посполитої Жигмонт III до турецького султана Ахмеда I, — то з нашого боку не зустрінете ніякого спротиву»²¹. Лише коли виникла загроза турецької агресії, в 1590 р. сейм прийняв постанову «Порядок щодо низовців і України»²². Нею передбачалося, зокрема, виведення «людей свавільних» із Січі і зміцнення там реєстрової залоги за рахунок шляхтичів. Однак аналогічні постанови викликали зворотню реакцію і не перешкоджали зростанню запорозького товариства. Один із сучасників зазначав: «Напрасно поверялось панам и их дозорцам ловить и заковывать бродяг (гультяев), бегавших из королевских и дедичных имений, и возвращать их в места прежнего жительства, где их могли тотчас же казнить жестокою смертью. Пока Запорожье со всеми днепровскими островами и приднепровскими трущобами не будет во власти панов — нельзя задушить козачество»²³.

Наступні події, пов'язані з козацькими повстаннями, перекреслили плани уряду Речі Посполитої. Дедалі зростаюча козацька енергія на Січі змусила його відмовитися від тиску на запорожців і перейти до пошуків компромісів з ними. За участь у війні проти турків та їх васалів (1600 р.) козаки висунули такі вимоги; скасування баніції, повернення вольностей, наданих Стефаном Баторієм, заборонити старостам кривдити козаків²⁴. Початок XVII ст. ознаменувався серією успішних походів на Чорне море під керівництвом Петра Конашевича-Сагайдачного. На час його гетьманування припадає масовий прихід на Січ показаних селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них сурових заходів, щоб «лише б хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали»²⁵. То ж, очевидно, на Січі не було проблем з організацією 40-тисячного війська для походу проти полчищ султана Османа II. Хотинська війна (1621 р.) стала апогеєм боротьби козацтва проти турецько-татарської армії. Зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла також їх участь у Тридцятирічній війні (1618 — 1648 рр.). Про це яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава-Адольфа від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем. «Благородні і вільні лицарі, — зазначалося у зверненні короля до запорожців, — мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці...»²⁶. А далі містилася пропозиція перейти їм на службу до шведського монарха.

Одним з найважливіших факторів консолідації козацтва на Січі стало перетворення її в першій половині XVII ст. у своєрідний центр визвольного руху українського народу. Січ виступає основним осередком організації повстанських загонів для боротьби проти коронного війська. Саме там з'явля-

ються письмові звернення козацьких ватажків, зміст яких відображав прагнення широких суспільних верств. На Січі конкретизувалися методи і завдання визвольного руху. Недаремно у листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорозжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку»²⁷.

Відбудова Кодацького замку в 1639 р. здійснювалася з метою запобігти вільному сполученню між волостю і Січчю, де постійно перебувала залога реєстрового війська. Однак наступне десятиріччя, трактоване польською історіографією як «період золотого спокою», стало часом консолідації українського народу проти іноземного гноблення. Виступ повстанської армії на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким з Січі навесні 1648 р. знаменував початок Визвольної війни, основним результатом якої було створення козацької держави.

Отже, виникнення Запорозької Січі в другій половині XVI ст. зумовлювалося як внутрішніми потребами козаків, що перебували на південному порубожжі, так і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини справили безпосередній вплив на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків — коша. Утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру визвольного руху в Україні стало важливим фактором консолідації українського козацтва.

¹ Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1894. — Кн. 8. — С. 71; Любавский М. К. Начальная история малорусского козачества // Журнал министерства народного просвещения. — 1895. — Кн. 8. — С. 242.

² Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ; Львів, 1909. — Т. 7. — С. 139.

³ Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 124.

⁴ Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. - С. 84.

⁵ Там же. - С. 103.

⁶ Там же. - К., 1890. — Ч. 7. - Т. 2. — С. 372.

⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т. 2. - С. 19 - 20.

⁸ Грушевський М. Байда Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства в Києві. — К., 1909. — С. 139.

⁹ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. - С. 4 - 5.

¹⁰ Kroniczka Polska Martina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 3. — S. 1358.

¹¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 330.

¹² Bartosz Paragocki Herby guscerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 158.

¹³ Asclatillon — досягнення згоди без голосування.

¹⁴ Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып. I. — С. 168.

¹⁵ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990. — С. 69.

¹⁶ Слабченко М. Назв. праця. — С. 222.

¹⁷ История о козаках запорожских // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — 1847. — № 6. — С. 20.

¹⁸ Akta historica res gestas Poloniae illustrantia. — Krakow, 1887. — Т. II. — S. 71.

¹⁹ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII — XVIII вв. — К., 1884. — С. 8.

²⁰ Мыцык Ю. А. Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI — первой половине XVII в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 126 — 127.

²¹ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 40 — 43, 47 — 48.

²² Там же. - С. 119.

²³ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т.2. — S. 310.

²⁴ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - СПб., 1904. — Кн. 4. - Т. 9. - С. 41.

²⁵ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. - С. 98.

²⁶ Там же. — С. 110.

²⁷ Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620 — 1630 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1914. — Т. 117 — 118. — С. 65.

²⁸ ЦНБ НАН України, ВР, ф. 2, спр. 13402, арк. 85.

С. Г. Федуняк (Чернівці)

Концепція «середньої держави» у зовнішній політиці Канади

За довгі роки своєї діяльності на благо миру й міжнародної безпеки Організація Об'єднаних Націй досягла незаперечних успіхів. Попри всі обмеження у використанні статутних норм, вона виконала своє основне завдання — не допустила глобальної війни. Значна заслуга в цьому не лише великих держав — постійних членів Ради Безпеки (можливості яких, до того ж, блокувалися конфронтацією Сходу і Заходу), а й групи так званих «middle powers» («середніх країн»), котрі намагалися виступати своєрідним буфером між угрупованнями, що протистояли. Так, Канада за короткий строк зуміла стати загальноновизнаним лідером «середніх держав», а згодом і подолати цей статус, ставши членом «сімки» найбільш розвинутих країн світу.

Діяльність Канади як «середньої держави» спиралася на досить розроблену концепцію¹. Тому звернення до цієї проблематики має не лише академічний інтерес (через її недослідженість вітчизняною наукою), а й практичне значення у зв'язку з пошуком прийнятних теоретичних підходів при виробленні зовнішньої політики молоді Української держави. В даному повідомленні досліджується історія формування концепції «середньої держави», її еволюція під впливом змін у системі міжнародних відносин та вплив на зовнішню політику Канади.

Протягом першої половини своєї історії країна фактично не мала власної зовнішньої політики, і лише після прийняття у травні 1931 р. Вестмінстерського статуту Великобританія визнала її суб'єктом міжнародного права. У 30-ті рр. Канада не змогла повною мірою скористатися можливостями, що їй надавала угода з британською короною, оскільки в умовах наростання загрози війни і посиленої активності дипломатії великих держав змушена була йти у фарватері британо-американської політики.

Під час другої світової війни відбулося значне піднесення канадської економіки, чому сприяли віддаленість від театру бойових дій і кредити союзників². Дедалі помітнішою ставала невідповідність між створеним господарським потенціалом і пасивною ізоляціоністською зовнішньою політикою. Тому не дивно, що у першій половині 40-х рр. йшов активний пошук підходів до повоєнної міжнародної діяльності Канади. При цьому, на нашу думку, враховувався ряд обставин.

По-перше, Канада не могла претендувати на місце серед великих держав, але її розміри, економічний потенціал, а також вагомий внесок у спільну перемогу над фашизмом виділяли країну серед їй подібних і дозволяли вимагати помітного статусу в новостворюваній системі міжнародних відносин. По-друге, роль Великобританії як світової держави знизилася, і лідерство у західному світі фактично перейшло до США. Спільний кордон і тісні економічні зв'язки робили неминучим посилення американського чинника як у зовнішній, так і у внутрішній політиці Канади. Це спричинило пошук відповідних форм і механізмів запобігання залежності від південного сусіда. З вищеназваними обставинами пов'язувалася і третя: створення міжнародної організації, ідея якої активно обговорювалася союзниками, змогло б полегшити зусилля Канади в справі пошуку власного місця у світовому співтоваристві, зменшуючи при цьому потенційну загрозу підпорядкування своєї зовнішньої політики інтересам будь-якої держави чи групи держав.

Отже, приблизно з 1943 р. Канада бере активну участь у створенні Організації Об'єднаних Націй. Для прем'єр-міністра В. Л. Макензі Кінга це було засобом відходу від довоєнної ізоляціоністської політики. Він розумів, що для підвищення авторитету і ролі Канади у світі необхідно взяти на себе певні зобов'язання і відповідальність³.

Така потреба існувала ще й тому, що під час війни спостерігалися тенденції до різкого посилення ролі великих держав і певного витіснення всіх інших на периферію світової політики. Канада не могла вступити до клубу наддержав, але і не бажала миритися із зведенням власної ролі до рівня малопомітних суб'єктів міжнародних відносин.

За таких обставин в першій половині 40-х рр. у середовищі наукової і політичної еліти поступово сформувалася і зміцніла ідея про Канаду як «середню державу» (middle power). Як писав у 1944 р. канадський історик і дипломат Л. Гелбер, з огляду на порівняно невелике населення і відсутність колоній, Канада не є великою державою, але за природними багатствами і людським потенціалом вона не належить і до малих націй (подібно Мексиці чи Швеції), а знаходиться посередині як «британська нація середнього рівня». Тому у світовій політиці Канада відіграє роль середньої держави⁴. Виходячи із своєї «серединності», вона могла б виконувати місію посередництва та арбітражу при врегулюванні суперечок і конфліктів.

Ідея «середньої держави» оволоділа і найвищим керівництвом країни. Прем'єр Кінг сформулював принцип функціонального представництва у міжнародних організаціях, який виклав на засіданні Палати громад парламенту 9 червня 1943 р. Його головний зміст полягає в тому, що країни, які не належать до розряду великих, можуть займати провідні позиції в галузях, де мають особливі успіхи або специфічні інтереси⁵. «Функціоналізм» Кінгом був визначений як «ключ впливу Канади на повоєнний лад»⁶.

Функціональний підхід певним чином знайшов своє відображення в Статуті ООН. Завдяки наполегливості канадської делегації на установчій конференції Організації Об'єднаних Націй (25 квітня — 26 червня 1945 р., Сан-Франциско) до статуту вдалося включити кілька положень стосовно розширення прав країн, які не входили до складу Ради Безпеки. Так, згідно з однією з поправок, країни, які не є членами Ради, можуть брати участь у засіданні цього органу тоді, коли обговорюється питання про надання ними збройних сил у розпорядження ООН (стаття 44)⁷. Інша поправка стосувалася інституту непостійних членів Ради Безпеки, основними критеріями обрання до якого були вклад держави у справу збереження миру і активна участь в діяльності Організації (стаття 23). Метою запровадженого не без впливу Канади інституту непостійних членів було обмеження гегемонії великих держав і посилення ролі середніх.

У цілому при створенні ООН інтереси середніх країн повною мірою відстояти не вдалося, але Канада добилася помітного впливу в деяких сферах діяльності (атомній енергетиці, цивільній авіації тощо). Тут функціональний підхід себе значною мірою виправдав і виявився досить ефективним засобом проголошення і утвердження власного статусу в міжнародних організаціях, виходячи з реальних можливостей країни.

У перші повоєнні роки практичне втілення ідей «середньої держави» могло відбуватися переважно через діяльність в ООН, оскільки союзники по військово-політичних структурах Заходу не дуже зважали на декларований Канадою статус, до того ж, загострення «холодної війни» вимагало тісної консолідації на основі спільних підходів. Проте навіть в якості «молодшого партнера» країна намагалася виступати посередником у деяких галузях англо-американських відносин⁸. Слід також відзначити, що прем'єр Кінг не бажав повністю відмовлятися й від ізоляціонізму, тому його розуміння ролі Канади як середньої держави було певним компромісом між намаганням знайти помітне місце в системі міжнародних відносин і небажанням при цьому брати на себе підвищену відповідальність⁹. Дані обставини неминуче обмежували зміст поняття «середня держава». Як відзначав відомий канадський дипломат і політолог Дж. Холмс, на першому етапі участі Канади в

ООН термін «middle power» мав звужене значення: ним позначали середні країни, які виступали за обмеження використання права «вето» великими державами¹⁰.

Остаточне оформлення концепції «середньої держави» щодо Канади відбулося наприкінці 40-х рр. після зміни поколінь у політичній еліті Канади. У 1948 р. В. Л. Макензі Кінг залишив політичну арену, що знаменувало завершення періоду ізоляціонізму в зовнішній політиці країни. Нове керівництво на чолі з Л. Сен-Лораном і Л. Пірсоном змогло подолати вузькість старого трактування поняття «середня держава», претендуючи на особливу роль у міжнародних відносинах.

Оскільки діяльність як середньої держави у рамках НАТО була утрудненою (хоча зовсім не виключалася)¹¹, Канада зосередилася на країнах «третього світу» і Організації Об'єднаних Націй. Вона ніколи не мала інтересів у колоніальних регіонах і це викликало до неї довіру з боку молодих країн і, отже, відкривало широкі можливості для виконання посередницьких і примиренських функцій. Однак посередницька діяльність могла здійснюватися майже виключно в рамках ООН, де Канаді вдавалося дещо абстрагуватися від узгоджених позицій і союзницької солідарності військово-політичних структур Заходу.

З 1948 до 1954 р. особливих успіхів у посередництві при вирішенні міжнародних конфліктів Канада не мала, і у цьому відношенні її потенціал як середньої держави залишався невикористаним. Участь у двох місіях ООН по спостереженню за припиненням вогню (Палестина і Кашмір) далеко не вичерпувала всіх її можливостей¹². А корейська операція навіть дещо зіпсувала імідж Канади як неупередженого посередника, засвідчивши тісну прив'язку її зовнішньої політики до США і НАТО. Першою ж дійсно посередницькою акцією миротворчого характеру можна вважати роботу в міжнародних комісіях по спостереженню за виконанням Паризьких угод щодо Індокитаю в 1954 р. Основне завдання спостерігачів полягало у контролі за припиненням вогню, розведенням ворогуючих сторін у В'єтнамі, виведенні французьких військ і в'єтнамських добровольців з Лаосу і Камбоджі тощо. Наявність в комісіях канадського громадянина поряд з представниками Індії та Польщі свідчила про довіру до Країни кленового листа з боку держав «третього світу» і членів Варшавського договору.

Лише з 1956 р. Канада зайняла гідне і, на думку її керівництва, адекватне своїм можливостям місце у світі як середня держава, виступивши ініціатором створення Надзвичайних сил ООН по підтриманню миру¹³. Зусилля Канади під час близькосхідної кризи допомогли частково подолати заблокованість механізму колективної безпеки ООН і разом з тим відвернути ймовірне збройне зіткнення постійних членів Ради Безпеки (СРСР з Великобританією і Францією). Припинення конфлікту також дало можливість позбутися гострих розбіжностей всередині НАТО і Британської співдружності націй щодо правомірності використання сили з боку Великобританії та Франції¹⁴. Успішність зусиль Канади виводила середні держави на найвищий рівень світової політики. Досягнення дипломатії Оттави показали можливість країни опосередковано впливати і на взаємовідносини світових гігантів¹⁵.

Після початку миротворчих операцій концепція «середньої держави» набула відносно завершеного вигляду. Її основними характеристиками були:

- 1) Дистанціювання від малих і великих держав.
- 2) Пріоритетність багатосторонньої дипломатії в рамках міжнародних організацій (ООН).
- 3) Акцентування зусиль на військово-політичних аспектах миротворчої діяльності ("peacekeeping").
- 4) Можливість виконання посередницьких функцій у відносинах Заходу і країн «третього світу».

Протягом першої половини 60-х рр., на перший погляд, струнка теоретична конструкція дедалі більше суперечила реаліям життя. Успіхи перших миротворчих операцій породжували ілюзії, що дана сфера діяльності зможе

підвищити роль середніх держав у світі і, зокрема, сприяти ослабленню залежності Канади від США. Деякі політологи (наприклад, Г. Кінлісайд) поспішили заявити, що Канада не є сателітом якої-небудь великої держави, а має зовнішню політику, що базується на власних концепціях¹⁶. На нашу думку, подібні твердження не зовсім відповідали дійсності, оскільки країна продовжувала бути молодшим союзником Сполучених Штатів. З початку 60-х рр. відбувалося навіть посилення впливу американського і західноєвропейського чинників на зовнішню політику Канади. Тісне військово-співробітництво із США (зокрема, створення системи проти-повітряної оборони Північної Америки (НОРАД) у 1957 р. і розміщення американської ядерної зброї на канадській території) ускладнювало виконання країною функцій середньої держави. Як писав Дж. Холмс, занадто тісне співробітництво із США могло позначитися на репутації країни як посередника¹⁷.

Високий рівень конфронтації, викликаний «холодною війною», не сприяв виробленню ефективного механізму миротворчих операцій. Канадські ініціативи з цих питань, як правило, натикалися на глуху стіну нерозуміння не лише з боку країн Варшавського блоку, а й союзників по НАТО. До того ж, у практиці проведення миротворчих операцій нагромаджувалося дедалі більше проблем. Контингенти ООН в Конго і на Кіпрі при значних матеріальних витратах фактично не виконали покладених на них завдань. Апогеєм кризи миротворчих зусиль ООН стало вигнання Надзвичайних сил із Синайського півострова в 1967 р. Односторонні дії Єгипту проти Об'єднаних Націй бумерангом ударили і по авторитету Канади як ініціатора подібних операцій.

Невдачі в галузі миротворчості були одним з чинників, що змушували переглянути міжнародні пріоритети Канади. Після приходу до влади у 1968 р. новий уряд П. Трюдо дедалі більше схилявся до істотних змін у зовнішній політиці з метою пристосування її до внутрішніх потреб країни, що означало згортання деяких міжнародних зобов'язань Канади. 23 травня 1968 р. у своєму виступі у парламенті прем'єр П. Трюдо відзначив, що «після війни ми були самою великою серед малих націй», додавши, що у майбутньому «Канада займатиме значно скромніше місце, ніж після війни»¹⁸.

Зміни зовнішньополітичних пріоритетів знайшли відображення у Білій книзі «Зовнішня політика для канадців», представленій до парламенту 25 червня 1970 р. Уряд прагнув позбавитися політичних зобов'язань, що виходили за межі можливостей країни. У зв'язку з цим відзначалося, що зовнішня політика Канади повинна бути продовженням національної, а не зосереджуватися на урегулюванні міжнародних конфліктів¹⁹. Декларації кабінету П. Трюдо щодо згортання посередницьких зусиль неоднозначно сприймалися канадською громадськістю. Так, тодішній керівник парламентського центру з питань зовнішньої політики і торгівлі, відомий політолог і дипломат П. Добелл висловлював сумнів щодо доцільності відмови від цих традицій і вважав, що уряд недостатньо оцінює потенціальні можливості країни для її самоутвердження, які відкриваються завдяки посередницькій ролі²⁰.

В 70-ті рр. ситуація у світі, порівняно з попередніми десятиліттями, помітно змінилася. Різке зростання кількості членів ООН та її бюрократизація призвели до ослаблення зусиль і значимості Канади, зменшивши її посередницький потенціал в рамках багатосторонньої дипломатії при налагодженні взаємовідносин Заходу і Півдня. Діяльність же як середньої держави поза рамками Об'єднаних Націй продовжувала залишатися проблематичною, оскільки союзницькі зобов'язання зберігалися. Проте уряд П. Трюдо прагнув добитися лідерства Канади в діалозі індустріальних держав і країн, що розвиваються. При цьому пріоритет надавався економічним формам перед політичними, оскільки прем'єр вважав, що врегулювання конфліктів у «третьому світі» може бути здійсненим лише державами з більш могутнім, ніж у Канаді, військово-політичним потенціалом. До того ж, країну могли б звинуватити у причетності до придушення національно-визвольних рухів²¹.

Щодо економічної взаємодії з країнами, що розвиваються, то канадське керівництво виходило з відсутності колоніальних традицій, а також спільності деяких рис у господарстві, зокрема, залежності від експорту сировини та імпорту іноземного капіталу, зацікавленості у зовнішніх ринках збуту продукції. Уряд П. Трюдо усвідомлював загрозу соціально-економічних проблем «третього світу». Як відзначав спеціальний помічник прем'єр-міністра Канади А. Хед у своєму виступі в інституті США і Канади АН СРСР, «у міру того, як руйнуються політичні режими, невдоволення нових незалежних держав концентрується дедалі більше на їх загальному жалюгідному економічному становищі»²². Для пом'якшення ситуації Канада протягом 70-х рр. подала (як по лінії ООН, так і на двосторонньому рівні) допомогу країнам, що розвиваються, на суму близько 8 млрд. канадських доларів, що в середньому становило 0,5 % ВВП щорічно²³. Це виводило країну на рівень найбільших світових фінансових донорів.

Можливість Канади подавати суттєву економічну підтримку молодим країнам засвідчила глибинні зміни, що відбулися в її економічному становищі та ролі в системі міжнародних відносин. У 70-ті рр. Канада фактично перестала бути середньою державою, увійшовши до клубу найбільших індустріальних країн. Її керівництво намагалося не вживати визначення «середня держава» при характеристиці власної країни. Це не могло не вплинути на статус концепції як однієї з підвалин зовнішньої політики: почалася її повільна ерозія, що знайшло вияв у відмові від окремих елементів. Наприклад, Дж. Холмс відзначав, що саме поняття «середня держава» відносно тому, що деякі країни такого рангу виконують посередницькі функції нерегулярно²⁴.

Зростання міжнародної напруженості і криза розрядки на початку 80-х рр. висунули на порядок денний питання про адекватність концепції реаліям життя. В ряді публікацій і виступів говорилося про її застарілість і невідповідність дійсному статусові країни. Зокрема, на думку відомого політолога Дж. Іерса, термін «середня держава» вже не відображав канадської ролі у світових справах, оскільки країна стала «foremost power» (передовою країною), тобто наблизилася до великих держав²⁵.

У січні 1981 р., виступаючи в Торонто, міністр закордонних справ Канади М. Мак-Гіган висловив ідею так званої «двосторонності», суть якої полягала у проведенні політики з врахуванням власних національних інтересів, цілей і завдань²⁶. Перехід до цієї політики завдавав би удару по одній з найважливіших ознак (атрибутів) середньої держави — багатосторонній дипломатії в рамках міжнародних організацій.

Враховуючи трансформацію Канади з молодшого партнера США в помітного і впливового члена світового співтовариства, політологи Д. Дьюїт та Дж. Кертон запропонували ідею «principal power». До того ж, до 80-х рр. помітно змінилося значення цього терміну. Різниця в рівні економічного розвитку і впливі на світові процеси між постійними членами Ради Безпеки і такими гігантами, як Німеччина чи Японія, фактично зникла, а головна відмінність між ними полягала лише у володінні ядерною зброєю. Роль військово-політичних чинників при вирішенні світових справ знизилася, а економічних — зросла.

До основних характеристик провідної держави Д. Дьюїт і Дж. Кертон відносили: 1) високе місце у міжнародній ієрархії, наявність вирішальних можливостей і відмежування від інтересів нижчерангових країн; 2) міжнародну діяльність на основі власних інтересів, а не як сателіта великої держави; 3) наявність можливостей впливати на встановлення світового порядку і управління ним²⁷. При аналізі запропонованих положень впадає в око їх близькість до визначення «велика держава», хоча відголос попереднього статусу в них відчувається.

Нова концепція ролі Канади у світі викликала широкий резонанс серед наукової громадськості та політичних кіл країни і багатьма розглядалася як адекватна відповідь на виклик часу. Проте не всі погоджувалися з повною відмовою від ідеї середньої держави. На думку відомого дипломата і

спеціаліста з багатосторонньої дипломатії Д. Роуча, як середня держава Канада здійснювала значний вплив у світі і одержала унікальну можливість зайняти провідне місце у системі міжнародних відносин, оскільки саме ініціативи середніх держав сприяли початку переговорів між Сходом і Заходом і тим самим значною мірою відродили розрядку. Тому в подальшому, вважав Д. Роуч, Канада може очолити групу миролюбних, досвідчених у галузі миротворчості країн²⁸. Свідченням інтересу громадськості до ідеї «середньої держави» може служити також висока оцінка ролі Канади впливовою консультативною групою по роззброєнню і контролю над озброєнням²⁹.

До початку 90-х рр. концепція «середньої держави» фактично себе вичерпала. Протягом кількох десятиліть вона була скоріше ідеальною моделлю політики на міжнародній арені, яку намагалось утердити канадське керівництво, ніж реальним засобом конкретних зовнішньополітичних акцій. Жодна з характеристик середньої держави не була повністю притаманною Канаді. Так, країні не вдалося вийти з-під впливу США і військово-політичних структур Заходу. Багатостороння дипломатія в рамках міжнародних організацій себе не зовсім виправдала, тому на початку 80-х рр. Канада перейшла до двосторонніх відносин. Миротворча діяльність, на яку покладалися великі надії у справі утвердження помітного впливу в ООН, стала обтяжливою і неефективною справою. Посередницькі можливості в «третьому світі» були звужені взаємним суперництвом Радянського Союзу і США, а поодинокі участі Канади у відповідних органах (маються на увазі комісії по спостереженню за припиненням вогню в Індокитаї в 50-ті та 70-ті рр.) була або малопомітною, або завдавала шкоди авторитету Канади. Головною причиною неможливості Канади відповідати статусові середньої держави були, на наш погляд, зовнішні чинники, і особливо всеохоплюючий вплив Сполучених Штатів на різноманітні сторони канадського життя.

Разом з тим дана концепція позначилася на повоєнній канадській дипломатії. Під її переважаючим впливом формувалася позиція Канади щодо діяльності у міжнародних організаціях (принципи і методи багатосторонньої дипломатії). Країна кленового листа здобула величезний, а багато в чому і унікальний, досвід участі в миротворчих операціях, що в сучасних умовах є цінним надбанням. Концепція «середньої держави» сприяла формуванню і кристалізації менталітету канадської нації, утверджуючи в громадській свідомості переконання в особливій ролі їх країни в світі.

Тому розглядувана концепція становить, на наш погляд, значний інтерес для політиків і вчених, які виробляють принципи української зовнішньої політики. Україна, як і Канада, принципово дотримується без'ядерного статусу, в українській економіці й політиці непропорційно велике місце займає російський чинник, як у канадській — американський. Основну цінність для нас становить досвід Канади, що, як і Україна, мала колоніальний статус, по створенню підвалин незалежної зовнішньої політики. Не перебільшуючи значення концепції «середньої держави», можна з упевненістю стверджувати, що уважне вивчення її елементів відіграло б позитивну роль у пошуках України власного місця в системі міжнародних відносин.

¹ У канадській історіографії існує значний масив літератури, присвяченої проблематиці «середньої держави». Зокрема, варто виділити: Canada's Role as a Middle Power/ Ed. by J. King Gordon and oth. — Toronto, 1966; Holmes J. The Better Part of Valour. Essays on Canadian Diplomacy. — Toronto, 1970; Holmes J. Canada. A Middle Aged Power. — Toronto, 1976; The Growth of Canadian Policies in External Affairs/ Ed. by H. L. Keenleyside. — Durham, 1960.

² Який індекс промислового виробництва Канади в 1939 р. прийняти за 100%, то в 1945 р. він становив 217%. По окремих галузях індекс зріс ще більше: наприклад, в обробній промисловості він дорівнював 240%, а у чорній металургії — 465% (Див.: Канада. 1918 — 1945: Исторический очерк. — М., 1976. — С. 379).

³ Пізніше, в 1944 р. В. Л. Макензі Кінг заявив В. Черчілью, що «канадський уряд бажає приєднатися до ООН як одна із середніх держав, яка спробує своїм вступом довести, що сила і відповідальність — єдині» (Цит. за: Fabian L. Soldiers Without Enemies. Preparing the United Nations for Peacekeeping. — Washington, 1971. — P. 88.)

- ⁴ Див.: Canadian Foreign Policy Since 1945: Middle Power or a Satellite?/ Ed. by J. Granaistein. — Toronto, 1973. — P. 12.
- ⁵ Див.: Statements to the House of Commons. 9.07.1943 // Canadian Foreign Policy: Historical Readings. — Toronto, 1986. — P. 21.
- ⁶ Ibidem.
- ⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 — 1945: Сборник документов. — М., 1980. — Т. 5. — С. 27 — 28.
- ⁸ Сороко-Шюпа О. С. История Канады. — М., 1985. — С. 250.
- ⁹ Nossal K. R. The Politics of Canadian Foreign Policy. — Scarborough, 1985. — P. 10.
- ¹⁰ Holmes J. Canada. — P. 36.
- ¹¹ Так, на думку Дж. Холмса, участь Канади в НАТО є проявом політики середньої держави, яка певною мірою допомагає гасити гегемонізм великих держав (Див.: Holmes J. Better Part of Valour. — P. 7).
- ¹² До участі в роботі місії військових спостерігачів, що були розгорнуті в Палестині і Кашмірі (Індія) з 1948 р., Канада приєдналася в 1954 році (Див.: The Blue Helmets. A Review of U. N. Peace-keeping. — N. Y., 1990. — P. 420, 430).
- ¹³ Це сприяло зміцненню домінуючої тоді в канадській зовнішній політиці тенденції т. зв. «ліберального інтернаціоналізму», основними провідниками якої були Л. Сен-Лоран і Л. Пірсон. Її прихильники вважали, що миротворча діяльність є однією з найважливіших характеристик середньої держави і що саме завдяки цьому статусові Канада має вплив на світові справи. Докладніше див.: Dewitt D., Kirton J. Canada as a Principal Power. A Study in Foreign Policy and International Relations. — Toronto, 1983. — P. 17 — 28; Mott M. A. Where Do We, Should We, or Can We Sit? A Review of Canadian Foreign Policy Literature// International Journal Studies. — 1990. — Spring-Fall. — P. 79 — 81; Nossal K. R. Op. cit., P. 53 — 60.
- ¹⁴ Докладніше див.: Федуняк С. Г. Роль Канади у створенні Надзвичайних сил ООН по підтриманню миру в 1956 році // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Збірник наукових статей: Вип. 2. — Чернівці, 1993. — С. 186 — 195.
- ¹⁵ Там же. — С. 187 — 190.
- ¹⁶ The Crowth of Canadian Policies. — P. 147.
- ¹⁷ Holmes J. Is There a Future for Middlepowermanship?// Canada's Role as a Middle Power. — P. 191.
- ¹⁸ Цит. за: Eyrss J. Defending a New Place for Canada in the Hierarchy of World Power// International Perspectives. — 1981. — November-December. — P. 7.
- ¹⁹ Foreign Policy for Canadians. — Ottawa, 1970. — P. 2 — 3.
- ²⁰ Dobell P. Canada's Search for New Roles. Foreign Policy in the Trudeau Era. — Toronto, 1972. — P. 153.
- ²¹ Thomson D. C., Swanson R. F. Canadian Foreign Policy: Options and Perspectives. — Toronto, 1971. — P. 89.
- ²² Представлення о будущем (выдержки из лекции А. Хэда в Институте США и Канады АН СССР)// США: экономика, политика, идеология. — 1977. — № 10. — С. 89.
- ²³ Васькова Н. Канада и развивающиеся страны// Мировая экономика и международные отношения. — 1983. — № 7. — С. 134.
- ²⁴ Holmes J. The Better Part of Valour. — P. 17.
- ²⁵ Eyrss J. Op. cit., P. 3.
- ²⁶ Statements and Speeches. — 1981. — № 3.
- ²⁷ Dewitt D., Kirton J. Canada as a Principal Power. — P. 32 — 33.
- ²⁸ Roche D. Building Global Security: Agenda for the 1990's. — Toronto, 1989. — P. 94.
- ²⁹ Ibidem.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. Ф. Версток (Київ)

Українська революція: доба Центральної Ради*

Телеграфні повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити у Київ 25 жовтня з другої половини дня. Але спроби київських більшовиків закликати до повстання з метою захоплення влади на спільному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів успіху не мали.

Того ж дня на вечірньому засіданні Малої ради з участю представників різних політичних і громадських організацій було створено Крайовий комітет по охороні революції на Україні, відповідальний перед Центральною Радою. Комітету підпорядковувалися «в порядку охорони революції всі органи влади означеної території»¹ і всі сили революційної демократії. Запорукою цього мав бути сам склад комітету, до якого поряд з представниками УЦР, українських політичних партій увійшли також і представники російської та єврейської політичної демократії, в тому числі і більшовики: Г. П'ятаков, Й. Крейсберг, В. Затонський.

В наступні два дні події у Петрограді і місцеві проблеми, з ними пов'язані, стали центральними в київському політичному житті. З боку української більшості УЦР не було висловлено жодного слова співчуття Тимчасовому уряду, хоч і не виправдовувалися й дії більшовиків. Позиція Центральної Ради полягала в тому, що, на її думку, відповідальність за події у Петрограді порівну несуть і уряд, і більшовики.

Звичайно, така позиція не могла поділятися проурядовими колами Києва, зокрема командуванням штабу КВО. В його діях простежувалася неприхована ворожість до українців. В штабі негативно поставилися до створення Крайового комітету по охороні революції. Присутність в ньому більшовиків була використана як формальна причина для невизнання чинності комітету. 27 жовтня стало зрозумілим, що у місті відбувається поляризація сил між штабом і УЦР.

Для того, щоб не розпалювати конфлікт, зробити свою платформу якомога ширшою, а отже, залучити на свій бік найбільше демократичних організацій, УЦР 27 жовтня винесла резолюцію про владу в країні. В ній говорилося про необхідність переходу влади «до рук всієї революційної демократії», але ніяк не до рад робітничих і солдатських депутатів, які «становлять тільки частину революційної демократії». В зв'язку з цим робився висновок: «Українська Ц. Р. висловлюється проти повстання у Петрограді і буде енергійно боротись з усіма спробами піддержати бунти на Україні»². Додатково було включено до Крайового комітету двох представників козачого з'їзду, двох — від міської думи і представника військового округу.

Проте результат виявився не зовсім таким, яким його очікували. Штаб округу, незважаючи на резолюцію, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом, а більшовики заявили про свій вихід з Малої ради. В ніч на 28 жовтня Крайовий комітет по охороні революції вирішив винести на засідання Малої ради пропозицію про саморозпуск. Це дивне і малозрозуміле в тих екстремальних умовах рішення аргументувалося небажанням комітету нести відповідальність за можливий розвиток подій. 28 жовтня на надзвичайному засіданні Малої ради обговорювалося рішення Крайового комітету, велися пошуки виходу із становища.

28 жовтня до Києва на підтримку штабу КВО прибула з фронту козака дивізія та чехословацькі загони, що здалося командуванню округом цілком

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1995. — № 2.

достатнім для перехоплення ініціативи і удару по найбільш радикально настроєних елементах — більшовиках. О шостій годині вечора частини штабу КВО оточили Маріїнський палац, де арештували утворений 27 жовтня більшовицький ревком.

З цього моменту і на наступні два дні контроль над ситуацією у місті був втрачений, що і привело до збройних інцидентів на Печерську. В радянській літературі вони зображалися героїчним збройним повстанням робітників і солдатів за Радянську владу, перемогою якого «підступно скористалася Центральна рада»³. Думається, що жовтневі події у Києві вимагають спеціального неупередженого дослідження.

Аналізуючи хід повстання, можна зробити висновок, що воно було абсолютно непередбаченим, не мало ні оперативного плану, ні чітко визначеної мети. Події відбувалися спонтанно, мали локальний характер, точилися в основному на Печерську, навколо заводу «Арсенал». В неділю на заводі перебувало 200 — 250 бійців, з яких робітники становили лише частину, в понеділок їх кількість зросла до 700 чоловік. Дивує і та мізерна кількість військ, яка діяла проти повсталих, і швидка капітуляція штабу КВО.

Загалом події у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства і його політичної верхівки подіями у Петрограді. За сотні років провінція звикла жити за імперативами центру, і, коли вони несподівано зникли, з'явилася спочатку повна розгубленість і лише потім постала проблема вибору.

28 жовтня Генеральному секретаріату, який декілька днів перебував у тіні, були передоручені функції ліквідованого Крайового комітету по охороні революції. 29 жовтня В. Винниченко інформував сьомі загальні збори УЦР про те, що зважаючи на політичні події в Росії, Генеральний секретаріат вирішив розширити свою компетенцію на справи військові, продовольчі, шляхи сполучення. 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М. Грушевського про проект конституції України. В доповіді говорилося про українську республіку, яка повинна стати складовою частиною федеративної російської держави. Наступного дня загальні збори УЦР вирішили поширити владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську і частково Курську і Воронежську губернії. Тоді ж розпочала роботу узгоджувальна комісія по виробленню умов припинення воєнних дій у Києві, до складу якої увійшли всі більш-менш впливові політичні сили міста, в тому числі і більшовики. На її засіданні було вирішено повернути місто до мирного становища, вивести з Києва викликані штабом війська, розформувати офіцерські, добровольчі загони, реорганізувати і демократизувати штаб КВО. Рішення засідання повністю спростовує тезу про захоплення влади у місті Центральною Радою. В ньому говорилося: «Повнота влади по охороні міста покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом з органами міського самоврядування і радами с. і р. д.»⁴.

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командуючого КВО підполковника Павленка. Того ж дня припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів вільного козацтва. Цікаво, що більшовицький ВПК продовжував існувати ще певний час, але не висловлював на початку листопада до УЦР ніяких претензій щодо влади. 1 листопада Л. П'ятаков надіслав на адресу Ради народних комісарів телеграму, в якій повідомляв: «Дружними зусиллями більшовицьких та українських солдат і озброєних червоногвардійців — штаб змушений здатися»⁵.

3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів м. Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою України.

Можна сказати, що на початку листопада 1917 р. в Україні не виявилось альтернативних Центральній Раді політичних сил, які б претендували на владу у краї. Але питання влади на місцях в цей період вимагає скрупульозного і конкретного вивчення, по-перше, тому, що радянською

історіографією воно або затушовувалося, або відверто фальсифікувалося, по-друге, тому, що в кожному конкретному випадку це питання вирішувалося з певними відмінностями. Наприклад, у Харкові після отримання повідомлення про повстання у Петрограді було створено Військово-революційний комітет, а рада робітничих і солдатських депутатів проголосувала за утворення с'єднаного демократичного уряду країни. Декількома днями пізніше вона схвалила проголошення Центральною Радою Української народної республіки. У повітовому Павлограді влада розподілилася між радою робітничих депутатів, повітовою українською радою та міською думою.

Але, повторимо, у загальноукраїнському масштабі альтернативи УЦР не виявилось. Це свідчило про поступове перетворення Києва в загальноукраїнський політичний центр. Навколо УЦР об'єдналися не лише українські політичні сили, до неї почали тяжіти в силу реально діючих, об'єктивних обставин організації російських та єврейських революційно-демократичних партій України. Звичайно, тут варто говорити скоріше про тенденцію, а не закінчений процес. Але цю тенденцію не можна було не помітити, скажімо, у виступі М. Рафеса 26 жовтня на засіданні київської міської думи. Під впливом більшовицького перевороту він заявив: «Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна рада, до голосу якої прислуховується все населення»⁶.

Падіння Тимчасового уряду прискорило політичну дезінтеграцію Росії, привело до появи там регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандуючого. Тоді ж «Союз об'єднаних горців Кавказу» проголосив спочатку уряд Гірської республіки, а у грудні — Тимчасовий Гірсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські Національні збори заявили про створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську прийняв рішення про автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримсько-татарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами.

Не залишилася осторонь і Україна. 7 листопада Центральною Радою був схвалений III Універсал, яким проголошувалося створення Української народної республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Універсал визначав територією УНР «землі, заселені у більшості українцями», тобто ті, на які декількома днями раніше була поширена юрисдикція Генерального секретаріату. Окрім того, Універсалом декларувалася програма соціально-економічних і політичних реформ і націоналізація землі, запровадження восьмигодинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи і мешкання.

Проголошення Української народної республіки — видатна подія в історії України. Вона знаменувала відродження української державності у XX ст., однак сьогодні у історика III Універсал не може не викликати критичних зауважень. Варто уважно прочитати текст цього документа, як стає зрозумілим, що УЦР проголосила створення Української народної республіки не тільки засобом захисту власного народу від петроградських заколотників, а й чинником «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучність»⁷. Проголосивши автономію України, Центральна Рада взяла на свої плечі тягар перетворення Росії у федеративну республіку. Вона добровільно зобов'язувалася «силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»⁸. Д. Дорошенко відзначив, що «це було явно непосильне й непотрібне для України завдання». На його думку, «Україні треба було зовсім відділитися від Росії,

стати самостійною й незалежною державою»⁹, тоді б вдалося уникнути багатьох негативних проблем, які постали перед нею у найближчому майбутньому.

Знаючи наступний перебіг подій, можна згодитися з Д. Дорошенком, але, прагнучи об'єктивності, слід відзначити, що причиною драми УЦР, яка розігралася в кінці 1917 — на початку 1918 р., була не помилка з проголошенням III Універсалу, а політична природа Центральної Ради, в основі якої лежали ідеї автономії і федералізму. Ці ідеї окреслювали коло політичної діяльності, за межі якого УЦР навіть не намагалася вийти. В її стінах ніколи не обговорювалася можливість силової боротьби за владу, а окремі спроби почати розмову про самостійну Україну придушувалися в корені. Згадаємо, як був відсторонений від активної діяльності в Центральній Раді лідер українських самостійників М. Міхновський. Навіть пізніше у своїх спогадах М. Грушевський називав його не інакше як діячем фашистського напрямку.

Отже, у листопаді 1917 р. Центральна Рада діяла відповідно до власної ідеології. Більше того, навіть III Універсал дався їй не просто. До прийняття цього акту УЦР підштовхнули події у Петрограді, перехід влади до рук більшовиків, тобто причина зовнішня. Не вірячи у вірогідність остаточної перемоги більшовиків, Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію. М. Грушевський у «Народній волі» в листопаді закликав рятувати російську федерацію: «Висловивши в своїм універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в ділі (...) Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіми силами».

Далі нам доведеться пересвідчитись, як багато сил і часу Центральна Рада затратила, намагаючись відтворити демократичну, федеративну Росію. Її спроби виявилися марними, більше того, вона втягнулася в конфлікт з більшовиками, згаявши час, потрібний на консолідацію українських сил.

* * *

Ліквідувавши Тимчасовий уряд у Петрограді, більшовики не змогли до кінця року поширити свій вплив за межі Центральної Росії. Їх бажання якомога швидше зосередити владу на місцях у руках рад не завжди вдавалося здійснити. Ради не були готові до виконання функцій державних органів, не мали для цього ні відповідних структур, ні досвіду. Значна частина їх відверто висловлювалася за формування однорідного демократичного уряду Росії. За утворення такого уряду висловлювалася більшість з регіональних урядів Росії. Великі надії покладалися на Всеросійські установчі збори, вибори до яких відбулися у листопаді — грудні 1917 р. Вони показали, що за більшовиками йде менше 25 % виборців, тоді як за партією есерів — понад 40 %. В Україні результат був ще разючішим: за більшовиків голосувало менше 10 % виборців, за українські партії — понад 75 %.

Політична ситуація в Росії, країні, яка звикла до централізованих форм управління, нагадувала хаос, але справа демократії не здавалася, у всякому разі самим демократам, безнадійно програною. І все ж Росії піти шляхом демократії не вдалося, а для України він виявився вимощеним грізними випробуваннями.

Захопивши владу у Петрограді, Ленін точно спрогнозував, що для її збереження не так важливі результати виборів до Установчих зборів, як контроль над армією. Протягом 1917 р. більшовики майже розклали російську армію, але не настільки, щоб її можна було повністю скинути з політичних рахунків. Кожен день збереження старої армії, її генералітету, відверто ворожого до більшовиків, міг стати останнім в історії їх перебування біля влади. Ленін це чудово розумів.

9 листопада Раднарком видав наказ про заміщення верховного головнокомандуючого генерала Духоніна, який відмовився підкорятися

більшовикам, прапорщиком Криленком. Одночасно полковим і дивізійним комітетам було надано право вести переговори з ворогом про перемир'я на своїх ділянках фронту. «Братання» з ворогом негайно почало поширюватися по лінії Східного фронту. Ленінському удару не бракувало точності. «З моменту надання цього права полкам і дивізіям, — писав М. Криленко про звернення Леніна до солдатів і моряків, — і наказу розправлятися з всіляким, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно»¹⁰.

Отже, боротьба за мир у тій формі, яку надав їй Ленін, була насамперед безпрограшним засобом боротьби за владу. І Ленін цю владу зберіг у своїх руках. Але варто задуматися над ціною, яку довелося за це заплатити країні. Повалення Тимчасового уряду, розвал старої армії, вихід з світової війни шляхом братання остаточно підірвали соціальні та економічні підвалини, на яких трималася країна, почалася ланцюгова руйніницька реакція у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Майже одночасно вона була посилена червоногвардійською атакою на капітал. За лічені місяці Росія перетворилася у країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу, неперсобижаєних відповідальністю перед законом і моральними нормами. Саме такими стали мільйони безробітних та демобілізованих. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. На декілька років основною формою політичного діалогу в країні стала збройна боротьба. Незавершена світова війна перетворилася в значно жакливішу громадянську. Це була реальна ціна, яку довелося сплатити сповна за встромлені у землю багнети у листопаді 1917 р.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, застуджувала деструктивну руйніницьку політику більшовиків. Останні у заяві Генерального секретаріату 30 листопада були визначені як «безвідповідальні люди, які розуміють революцію, як долання всякого організованого життя»¹¹. УЦР добре розуміла необхідність припинення війни, але намагалася зробити це правовими засобами. В III Універсалі говорилося про необхідність «примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори»¹², що не залишало сумніву: українці і більшовики бачать по-різному механізм завершення війни. Універсал наголошував на тому, що оминув декрет про мир, а саме: до підписання «миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу»¹³. Була ще одна суттєва деталь: повноважним суб'єктом ведення переговорів від імені Росії Центральна Рада бачила не Раду народних комісарів, а створений за згодою всіх соціалістичних політичних сил країни центральний уряд. 9 листопада Генеральний секретаріат ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Повторюючи і деталізуючи думки III Універсалу, постанова різко негативно відреагувала на заклик Леніна до солдатів самочинно оголошувати перемир'я. На думку Генерального секретаріату, ведення неорганізованих переговорів самими солдатами неминуче відстрочило б початок організованих переговорів. До того ж цей заклик, відзначалося у постанові, неминуче дезорганізує армію, що, як і все населення, прагнула миру, і в такий спосіб відкриве ворогові доступ в Росію, а також може спричинитися до окупації України.

Центральна Рада і Генеральний секретаріат намагалися докласти максимум зусиль, щоб стабілізувати ситуацію в країні і не допустити поширення анархії в армії. З великої кількості проведених ними заходів виділимо декілька звернень до регіональних урядів з метою створити однорідний соціалістичний уряд, рішення Генерального секретаріату від 17 листопада про необхідність взяти ініціативу у справі формування такого уряду у свої руки, рішення від 23 листопада про об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів в один Український фронт. Не можна сказати, що всі ці заходи були ефективними, скажімо, справа створення федерального уряду

далі розмов і намірів не просунулася. А це додавало впевненості більшовикам.

Після оволодіння ставкою верховного головнокомандуючого більшовики побачили в Центральній Раді одного з реальних суперників у боротьбі за владу. Проти неї була спрямована серія політичних і військових ударів. По-перше, була проведена пропагандистська кампанія, яка мала довести масам, що Центральна Рада — контрреволюційна, буржуазно-націоналістична організація, яка веде таємні переговори з генералом Каледіним з метою придушення революції. По-друге, через вплив на ліві елементи у фракціях українських соціал-демократів та есерів робилися спроби підірвати єдність Центральної Ради. По-третє, через більшовицькі організації України проводилася ідея переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад. Розрахунок був на те, що більшовикам вдасться забезпечити на такому з'їзді необхідний їм склад делегатів, а отже, і взяти УЦР під свій контроль. По-четверте, робилися спроби військового тиску. 27 листопада в Могилеві при ставці більшовиками був створений Революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради, які оголошувалися контрреволюційними.

Генеральний секретаріат намагався, в свою чергу, реагувати на дії червоного Петрограда. Він віддав розрізненим українізованим частинам, які знаходилися за межами України, наказ перебазуватися в УНР. 31 листопада були розброєні і вислані з Києва пробільшовицьки настроєні частини міського гарнізону. 23 листопада на Українському фронті було укладене перемир'я. Врешті решт Центральна Рада дала згоду на проведення у Києві Всеукраїнського з'їзду представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнського з'їзду Рад).

Історик не може не помітити, що дії УЦР і Генерального секретаріату стосовно Петрограда мали оборонний характер, більшовики випереджали лідерів УНР на крок чи два в своїй політичній грі, нав'язували їм вигідні для себе умови. Так, звинувачуючи УЦР у розброєнні пробільшовицьких частин у Києві, більшовики розбрюювали українізовані частини на Північному та Західному фронтах, блокували їх передислокацію в Україну. Криленко чинив всілякі перепони на шляху створення Українського фронту.

Яскравим свідченням агресивності Петрограда щодо України став ультиматум РНК до УЦР від 3 грудня. Це був класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент до розпалювання конфлікту. Власне, цей документ вартий того, щоб на ньому детальніше зупинити увагу. Так в чому ж звинувачувалася Центральна Рада? По-перше, в тому, що «вона веде двозначну буржуазну політику»¹⁴. Далі ця туманна думка розшифровувалася як небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд рад і виставлялася головною причиною, що не дозволяла РНК визнати УЦР за повноважного представника трудящих мас України. Звинувачення було явно надумане, адже зазначений з'їзд 4 грудня мав відкритися у Києві, і у Петрограді про це не могли не знати. Але не з'ясування об'єктивних обставин конфлікту було завданням ультиматуму. В документі йшла мова про «кроки» Ради, які знищили всяку можливість угоди. Малася на увазі найперше дезорганізація фронту, начебто здійснена наказами Генерального секретаріату про передислокацію українізованих частин з-за меж України на її територію. Розмежування між фронтами, говорилося в ультиматумі, могло бути здійснене «лише шляхом організованої угоди урядів обох республік»¹⁵. Вище нам вже довелося говорити про те, що ніхто не зробив більше для розвалу старої армії, ніж більшовики, але в ультиматумі винуватцями цього розвалу чомусь була оголошена Центральна Рада. І лише після такої преамбули називалися речі, які, очевидно, серйозно турбували Смольний. Рада розброїла пробільшовицькі частини і пропустила на Дон козачі частини. Але, якщо на початку ультиматуму РНК визнавала Українську народну республіку і навіть її право повністю відокремитися від Росії, то останні висунені до ради претензії виглядали як втручання у внутрішні справи УНР. Не залишала сумніву у безцеремонності такого втручання завершальна частина

ультиматуму, де були знову повторені ті ж звинувачення в поєднанні з вимогою не лише їх припинити, але й взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням»¹⁶. В разі неприйняття останньої вимоги протягом 48 годин РНК оголошувала Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»¹⁷.

Принизлива і неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму була очевидною і на цьому будувався розрахунок Раднаркому. Адже військове втручання у справи України було вирішене за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ (...) ультиматум»¹⁸.

4 грудня у Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд рад), в роботі якого брало участь понад дві з половиною тисячі делегатів. На ньому більшовики виявилися в значній меншості. Уже з самого початку з'їзду стало зрозумілим, що їм не вдасться не тільки переобрати склад Центральної Ради, але навіть внести суттєвий розкол у національний рух. Не сприяв акції більшовиків ультиматум РНК, який був делегатами розцінений як замах на УНР: «Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною та Україною, загрожують дорешти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія»¹⁹. З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді, визнавав, що у зв'язку з близьким проведенням Всеукраїнських Установчих зборів (9 січня 1918 р.), яким згідно з законом УЦР повинна була передати владу, недоцільним проводити переобрання Ради. Більшовики, делегати з'їзду, не могли дати будь-яких об'єктивних пояснень проголошення ультиматуму. Для них він був цілковитою несподіванкою. Це показало обговорення ультиматуму і ситуації, ним викликаной, на обласному з'їзді РСДРП(б), що проходив у Києві 3 — 5 грудня. Ось деякі найхарактерніші моменти з протоколу з'їзду. В. Затонський: «Якби справа стосувалася пропуску тільки військ на Дон, я б нічого не мав проти ультиматуму, але там є посилення на те, що Рада не збирає з'їзду рад (...) поки ще серед українців розколу нема і він не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка (...). Я вважаю ультиматум результатом поганої інформації в Петері. Деякі пункти невдалі і були розраховані на ефект, але його якраз і не було».

І. Кулик: «Ясно, що тут виявилася неспроможність нашого погляду на національне питання».

Олександров: «Ультиматум несвоєчасний (...) Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради». Дещо по-іншому оцінював ситуацію Ю. П'ятаков: «Даний момент нагадує мені те становище на фронті, коли один з полків розбитий і, здається, що все закінчено і загинуло. Ми в Києві розбиті, але це ще не означає, що вся справа програна. (...) Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна безумовно важка, але відтягувати її не можна. Якби в Росії не було революції, то тут ще можна б було займатись агітацією, але тепер час дій і зволікати не можна»²⁰.

В складній ситуації виявилися українські більшовики. 5 грудня вони і їх прибічники (всього 124 делегати) залишили зал Всеукраїнського з'їзду рад у Києві, мотивуючи своє рішення неправочинністю з'їзду. Того ж дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркому на його ультиматум. В ній справедливо говорилося, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася». Генеральний секретаріат рішуче відкинув спроби Раднаркому втрутитися в державне і політичне життя УНР. «Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть

мати яке-небудь виправдання, — наголошувалося у відповіді на ультиматум, — що ті форми політичного правління, які накладають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Поки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які оджовувала у царизма революція, — Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу»²¹. Як бачимо, у відповіді Генерального секретаріату не було спроб шукати компромісу з Петроградом.

В той же час УЦР явно недооцінювала більшовиків, не розуміла повною мірою небезпеку, яка виходила від них. Симптоматичним в цьому відношенні був виступ В. Винниченка 13 грудня на загальних зборах УЦР: «Ці комісари — люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінити, як той панич, що не працював тяжко, не вміє цінити кришки хліба. Від своєї програми ми ні на крок не відступимо. Можна сподіватись, що прийде ще і такий час, коли нам прийдеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правительство народних комісарів. Тоді в Росії знову може запанувати Микола Другий, і він не схоче терпіти у себе під боком вільного народу. Через те Генеральний секретаріат весь час готується до боротьби з цією небезпекою»²².

Всупереч думкам Винниченка більшовики виявили себе непоганими практиками і знавцями життя. До того ж вони цілком відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркому направити в Україну свої військові формування. Перші ешелони під командуванням Хавріна і Сіверса прибули у Харків 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини «від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців». З останніми, читаємо у Антонова-Овсієнка, «місцеві більшовики об'єднано працювали у «Ревштабі» і не знаходили можливим стати у конфлікт з Центральною радою»²³. Однак це не зупинило Сіверса і за його наказом в ніч на 10 грудня був роззброєний українізований бронедивізіон. 11 грудня до міста прибув В. Антонов-Овсієнко. Харків був обраний форпостом російських військ. Перед ними стояло завдання — встановити жорсткий порядок у місті. Штаб загону Сіверса перетворився в судилище. В. Антонов-Овсієнко згадує члена революційного суду матроса Грушина, який «вважав всякого білоручку вартим знищення»²⁴. Однак сам командуючий писав, що «обивательська фантазія» до надзвичайного перебільшувала розстріли, які відбувалися на 7 версті за Харковом.

В цей же час з Києва до Харкова прибула група делегатів, що залишила київський з'їзд Рад. Під охороною радянських військ тут нашвидкоруч 11 — 12 грудня був інсценізований альтернативний з'їзд Рад. На ньому 200 делегатів представляли 89 Рад і військово-революційних комітетів. Незважаючи на те, що лише Рад на той час на Україні було понад 300, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. З'їзд був цілком у руках більшовиків. Тож він вітав повстання у Петрограді, політику Раднаркому, проголосив встановлення Радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет Рад України. Останній, в свою чергу, створив Народний секретаріат — радянський уряд України. І ЦВК Рад України, і Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда і навіть у Харкові серед більшовиків не здобули особливого авторитету, але виявилися вдалою знахідкою для Раднаркому. Завдяки ним Петрограду вдалося формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скликання Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією. В цей час ра-

дянські частини під командуванням Єгорова, Сіверса, Сабліна, які прибули з Росії, наступали на Донбас і південь України.

Не можна сказати, що Центральна Рада і Генеральний секретаріат зовсім нічого не зробили для припинення агресії. 15 грудня Генеральний секретаріат утворив Особливий комітет по обороні України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко), 18 грудня він призначив полковника Капкана командувати всім українським військом по боротьбі з більшовиками. 26 грудня Генеральний секретаріат прийняв постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Однак цих заходів виявилось явно недостатньо. Не ліквідувавши харківський «уряд», не заборонивши більшовицьку партію, яка діяла цілком легально і відігравала роль п'ятої колони, УЦР поставила себе й Українську державу у надзвичайно складне становище.

25 грудня Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ радянських військ проти УНР. Першим від удару більшовиків впав Катеринослав, в якому заздалегідь було підготовлено повстання робітників. За Катеринославом настала черга Олександрівська (2 січня), потім Полтави (6 січня).

Центральна Рада виявилася явно не готовою до такого повороту справ. Дві відозви Генерального секретаріату до громадян України та солдатів від 2 січня явно не могли зарадити справі, хоч в них і йшлося про те, що «Центральна рада не допустить, щоб всякі поприхачі імперіалістичної великоруської буржуазії зруйнували владу відродженої великої Народної Республіки Української»²⁵. 6 січня на засіданні Малої ради бурхливо обговорювалася ситуація, яка виникла в результаті наступу більшовицьких військ. Представник Одеси в своїй промові відзначив, що «більшовизм росте, як пошесть»²⁶ і для успішної боротьби з ним запропонував оголосити самостійність України. Ця думка була підтримана декількома промовцями. Власне, з аналогічною пропозицією ще 20 грудня 1917 р. виступив на засіданні Генерального секретаріату М. Шаповал, 26 грудня її знову висував М. Ковалевський. З 9 по 11 січня Мала рада обговорювала проблему незалежності і 11 січня схвалила ІV Універсал, яким проголошувалася самостійність УНР.

В короткому виступі в Малій раді, що передував читанню ІV Універсалу, М. Грушевський відзначив два мотиви прийнятого рішення: «Дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»²⁷.

Історичне значення ІV Універсалу загальновідоме. Він проголошував Україну незалежною суверенною державою, завершував процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який врешті решт вирвався з тенет ідей автономії та федералізму. Але, знову ж таки, історик не може не побачити, що цей найвищий момент в історії державотворення України не збігається з моментом найвищого піднесення українського національного руху, більше того, він відбувся в один з кризових моментів. Характеризуючи стан українського суспільства в той період, М. Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не проходила без сліду. В війську і в тилу розграбовували і розкрадували військове майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи часом і те, що стрічалось на дорозі. В селах все більше напливало елементу анархічного, що поривав за собою частини селянства й тероризував навіть і найбільш відпорні. Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підгинались його продуктивні сили»²⁸.

14 січня спалахнули підготовлені більшовиками збройні виступи проти влади УЦР у Миколаєві та Одесі. Того ж дня у Києві був запроваджений стан облоги. 16 січня в столиці почався збройний виступ окремих частин міського гарнізону і робітників заводу «Арсенал», спрямований проти Центральної Ради. Та й у самій Раді виявилася група лівих українських есерів, яка намагалася підірвати діяльність УЦР зсередини, але була вчасно арештована. На цьому фоні гідним пошани і пам'яті прийдешніх поколінь постав подвиг декількасот київських студентів та гімназистів, які 16 січня неподалік

від станції Крути вступили в нерівний бій з переважаючими силами ворога і героїчно загинули за українську ідею.

Вірус деморалізації проник в Україну і оволодів її суспільством. З останнім відбувалися дивні і стрімкі метаморфози. Наче й не було кілька місяців тому велелюдних маніфестацій та з'їздів, не кипіли політичні пристрасті, виливаючись у численні декларації та резолюції. Все це здавалося напівзабутим як нашвидку засвоєний урок. «Ще так недавно українські воюючи декларували й маніфестували свою готовність «душі й тіло положити за свою свободу», але коли прийшов час доказати це на ділі, то виявилось, що є дуже мало нащадків «козацького роду», які стояли до розпорядимості Центральної ради»²⁹, — згадував М. Галаган.

22 січня війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили повстання у Києві, але ця перемога на стратегічну ситуацію вплинути не змогла. Наступ більшовицьких військ тривав. 25 січня члени Малої ради та Ради народних міністрів (таку назву дістав Генеральний секретаріат після проголошення IV Універсалу) залишили Київ. Спочатку вони перебралися до Житомира, потім — до Сарн. Ситуація склалася так, що врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому могла лише допомога країн Четверного союзу.

(Далі буде)

¹ Робітничая газета. — 1917, 27 жовтня.

² Нова рада. — 1917, 28 жовтня.

³ Історія Української РСР у 8-ми т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 5. — С. 183.

⁴ 1917 год на Киевщине. — С. 523.

⁵ Там же. — С. 354.

⁶ Там же. — С. 317.

⁷ Великий українець. — С. 187.

⁸ Там же. — С. 185.

⁹ Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — С. 184 — 185.

¹⁰ К р ы л е н к о Н. Смерть старой армии // Военно-исторический журнал. — 1964. —

№ 11. — С. 58.

¹¹ Робітничая газета. — 1917, 5 грудня.

¹² Великий українець. — С. 186.

¹³ Там же.

¹⁴ Ленін В. Повне зібрання творів. — Т. 35. — С. 138.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ А н т о н о в-О в с е е н к о В. Записки о гражданской войне. — Т. 1. — М., 1924. —

С. 48.

¹⁹ Робітничая газета. — 1917, 9 грудня.

²⁰ Областной съезд РСДРП(б-ков): первое всеукраинское совещание большевиков // Летопись революции. 1926. — № 5. — С. 83 — 84.

²¹ Вісник Генерального секретаріату Української народної республіки. — 1917, 9 грудня.

²² Народна воля. — 1917, 14 грудня.

²³ А н т о н о в-О в с е е н к о В. Указ. соч. — С. 54.

²⁴ Там же. — С. 55.

²⁵ Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. — 1918, 5 січня.

²⁶ Нова рада. — 1918, 9 січня.

²⁷ Нова рада. — 1918, 13 січня.

²⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. — К., 1994. — С. 510 — 511.

²⁹ Г а л а г а н М. З моїх споминів. — Львів, 1930. — Т. 3. — С. 131.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

І. В. Верба (Київ)

О. П. Оглоблин *

Нині, у період відродження української державності і культури, вертаються досі знані в Україні лише з критичної сторони імена українських еміграційних науковців. Докотилася ця хвиля і до неординарної постаті Олександра Петровича Оглоблина (1899 — 1992) — людини і дослідника складної й дещо трагічної долі. В українській діаспорі про вченого, який виховав цілу плеяду істориків, створив наукову школу як в Україні, так і в Європі та Америці, існує досить значна кількість наукової та популярної літератури ¹, складена й бібліографія ², тоді як на Батьківщині, на жаль, його особа ще не стала предметом серйозних досліджень. Це й зрозуміло, оскільки О. П. Оглоблин був звинувачений свого часу в зраді інтересів українського народу й протягом довгих років над ним тяжів ярлик «українського буржуазного націоналіста».

В сім'ї міщан Оглоблиних, крім Олександра, росло ще двоє дітей. Народився він 24 листопада (за ст. ст.) 1899 р. у Києві ³. Пізніше в одній з автобіографій, написаній у 1942 р., Олександр Петрович зазначав, що батько його походив з козаків Новгород-Сіверського повіту на Чернігівщині, а мати — із старої чернігівської шляхетської родини Лашкевичів ⁴. Цей факт проливає світло на досить затемнене походження вченого. Як вдалося з'ясувати, батьком О. П. Оглоблина був вихованець Київського університету св. Володимира М. М. Мезько (1870 — 1938). Проте шлюб з матір'ю вченого К. П. Лашкевич тоді не був оформлений. Незабаром вона одружилася з П. І. Оглоблиним, який після народження хлопчика записав його як свого сина. Сашко і далі виховувався в цій сім'ї ⁵. Нерідний дід хлопця по батьківській лінії І. І. Оглоблин (1838 — 1897) виявив себе спритним ділком і частково розбагатів на різних промислах, головним чином соляних. Згодом він побудував великий будинок у Києві, який здавав у оренду, що становило основну статтю прибутку сім'ї. Бабка О. П. Оглоблина — Олександра Петрівна (1844 — 1921) також допомагала чоловіку у цій справі. Збереглися будинкові книги, що протягом багатьох років вона заповнювала, скрупульозно фіксуючи всі прибутково-видаткові дані ⁶. Олександра Петрівна славилася меценатством та набожністю й часто жертвувала гроші на церковні справи.

Гілка Оглоблиних (власне, гілка роду Лашкевичів) по лінії матері має давню історію, сягаючи коріннями глибокої минувшини України. О. П. Оглоблин пишався своїми родичами і навіть присвятив їм невелику розвідку. За його версією, Лашкевичі — козацький рід білорусько-українського походження, що осів у XVII ст. на Стародубщині, був споріднений і посвоячений із знатними українськими прізвищами: Скоропадських, Полуботок, Апостолів, Розумовських, Галаганів. Серед найвідоміших представників цієї родини назвемо стародубського війта С. Т. Тищенко-Лашкевича (бл. 1639 — 1719), історика стародубських розкольникських слобід С. І. Лашкевича (1809 — 1872), письменника й громадського діяча, мецената української культури, першого редактора часопису «Киевская Старина» О. С. Лашкевича (1842 — 1889) ⁷.

Чимало про знатних предків малий хлопчина довідався від своєї бабки Ганни Йосипівни Лашкевич (1842 — 1910), яка на все життя прищепила майбутньому історику любов і повагу до прашчурів та Новгород-Сіверщини. Дворянка за походженням, вона прагнула виховати з онука справжнього аристократа. Гадаємо, що з часом елітні манери та риси характеру, успадковані

* Закінчення. Початок див.: УІЖ. — 1995. — № 4.

від Ганни Лашкевич, цілком могли трансформуватись у Олександра Петровича в гостре відчуття своєї інтелектуальної зверхності, яке постійно межувало з принципом егоїстичної розумності, а іноді й відвертим барством⁸.

Батьки О. П. Оглоблина — Петро Іванович (1865 — 1919) (вітчим) та Катерина Платонівна (1867 — 1932) у свій час закінчили Санкт-Петербурзьке училище для глухонімих⁹, де, ймовірно, і познайомилися. Такий фізичний недуг важко позначився на житті молодшої сім'ї. Довгий час Петро Оглоблин не міг влаштуватися на роботу. Врешті-решт, перепробувавши різні професії (столяра, палітурника), він почав працювати в жандармському управлінні м. Києва експертом по вбивствах і звалтуваннях¹⁰. Про матір історика нам відомо, що вона, як і Олександра Петрівна Оглоблина, також активно займалась справами здавання будинку в оренду¹¹.

Чи мали вихователі вплив на Олександра в силу своєї глухонімоти, нам встановити не вдалося. Але достовірно відомо, що вчений взагалі протягом довгих років не підтримував зв'язків з матір'ю, не згадував він і про вітчима. Однак слід зазначити, що батьки О. П. Оглоблина прагнули дати своєму синові всебічну освіту і доклали до цього максимум зусиль. Коли хлопчику виповнилося 8 років, вони віддали його до підготовчого класу III-ї Київської чоловічої гімназії (1908/1909 уч. рік). Цей середньоосвітній осередок розміщувався на Подолі, й відвідували його переважно діти міщан, духовенства та купецтва. Однак не були виключенням і представники дворянства, селянства й козацтва. За релігійним складом гімназії увібрала весь спектр тогочасного віросповідання, яке існувало у Києві. Навчалися тут діти православних батьків, старообрядців, католиків, лютеран, іудеїв та караїмів¹².

Саме в гімназії відбулося інтелектуальне формування майбутнього історика. Сашко багато читав, посилено займався самоосвітою, тому не дивно, що книжки на довгі роки стали його основними порадиниками у житті. О. П. Оглоблин вчився сумлінно і майже щороку отримував нагороди¹³. Під час навчання у гімназії у нього зародилась і любов до історії, особливо періоду гетьманування І. Мазепи. Як згадував науковець пізніше, «Мазепинська доба вабила мене віддавна. З дитячих літ я був оточений мазепинськими пам'ятками у Києві, зокрема на моєму Подолі, де був Братський монастир і та скарбниця української культури — Могилянська Академія, що колись пишалась також іменням Мазепи... Вага мазепинського ренесансу була для мене ясна»¹⁴. Зазначимо, що великий вплив на формування його свідомості мав викладач гімназії, відомий український учений В. Г. Ляскоронський¹⁵.

У 1917 р. О. П. Оглоблин закінчив із золотою медаллю гімназію і восени того ж року поступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Він слухав лекції і працював на семінарах таких відомих науковців, як професори М. В. Довнар-Запольський (історія Литовсько-Руської держави), Ю. А. Кулаковський (історія Візантії), С. Т. Голубев (історія церкви), Г. Г. Павлуцький (історія мистецтва), М. М. Бубнов (історія середніх віків і методологія історії), А. М. Лобода (давня російська література) та інших. В університеті відбувся і науковий дебют молодого дослідника. Під керівництвом проф. М. В. Довнар-Запольського здібний студент підготував працю на тему: «Спірні питання історії східнослов'янського розселення», яку апробував 5 травня 1919 р. на засіданні історико-етнографічного гуртка при Київському університеті¹⁶. Вже в стінах цього навчального закладу О. П. Оглоблин розпочав жваве листування з багатьма корифеями історичної науки, зокрема, з професорами О. Є. Пресняковим та С. Ф. Платоновим, які надовго стали його науковими вчителями¹⁷.

Навчаючись на історико-філологічному факультеті, О. П. Оглоблин мав змогу спілкуватися з такими відомими в майбутньому дослідниками, як приват-доцент Н. Д. Полонська, І. І. Огієнко, професорські стипендіати В. М. Базилевич, В. М. Зуммер, В. П. Петров, М. О. Драй-Хмара, Ф. Л. Ернст, П. П. Филипович, студент Б. Д. Крупницький¹⁸. Творчі шляхи Олександра Петровича неодноразово пересікалися з названими особами як в Україні, так і в еміграції. Прослухавши скорочений курс (у зв'язку з громадянською війною)

в 6 семестрів, О. П. Оглоблин у 1919 р. закінчив університет¹⁹ і влаштувався на педагогічну роботу в гімназію товариства по благоустрою дачних поселень у Пуші-Водиці під Києвом як вчитель української мови та українознавства, де ще з 1917 р. він частково підробляв²⁰.

З 20 березня 1921 р. перейшов працювати викладачем історії в Київський робітничо-селянський університет (РСУ)²¹. Це були складні часи, і молодому історичу часто-густо доводилось їздити у відрядження до Черкас, Остра, Золотоноші у справах організації місцевих філіалів РСУ²². Проте ця робота, незважаючи на все, не задовольняла його. Олександр Петрович весь час прагнув повернутися до Київського університету (з 1920 р. — Київський Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова (ВІНО)). І його мрія незабаром здійснилася. В 1921 р. ректором в університеті був давній знайомий і приятель ученого літературознавець М. І. Лобода (1921 — 1924), який і запросив О. П. Оглоблина викладати там (27 березня 1921 р.). Робота в цьому закладі — це ціла віха в житті дослідника. Саме тут розкрився його талант як здібного педагога та вдумливого й ерудованого дослідника. Майже 20 років (з перервою) учений віддав ВІНО.

М. І. Лобода, який був палким прихильником відновлення університетської системи викладання і рішучим противником педагогізації вузу, знайшов в особі Олександра Петровича приборчаника. Вже в травні 1921 р. О. П. Оглоблин очолив комісію по виробленню нового статуту університету, де рішуче ставив питання українізації²³. Проте, як зазначав пізніше науковець, ця боротьба закінчилася перемогою педагогічної групи, за якою стояв Народний комісаріат освіти УСРР²⁴. Згодом до цих адміністративних доручень Олександра Петровича додалося ще й деканство на факультеті профосвіти та соцвиховання, головним завданням якого було готувати студентів для основних факультетів ВІНО. Все ж головна робота О. П. Оглоблина як викладача зосереджувалася на факультеті профосвіти, що об'єднував два факультети — історико-філологічний та фізико-математичний.

27 квітня 1922 р. його було обрано професором по кафедрі нової історії України, яку він і очолив. На той час молодому професору виповнилося тільки 22 роки (!), він став наймолодшим викладачем ВІНО²⁵. Читав науковець і курс історії України другої половини XVII — початку XX ст., вів спецсеминари з історії класової боротьби в Україні та історії українського господарства. Це були нові курси, які вимагали опрацювання значної кількості марксистської літератури й відповідних архівних джерел. Тому О. П. Оглоблин кілька разів їздив до Харкова, Москви, Петрограда, де збирав матеріали для своєї праці, пов'язаної з історією кріпацької фабрики.

Одночасно з викладацькою роботою вчений очолював комісію по заснуванню музею М. П. Драгоманова у ВІНО (1921 р.). В архіві історика залишилися докладні матеріали з цього питання, які показують етапи підготовки до відкриття названого осередку²⁶. Протягом 1921 — 1926 рр. Олександр Петрович завідував й історичною бібліотекою ім. О. М. Лазаревського, де налічувалося майже 450 тис. томів рідкісних книжок, фоліантів та раритетів²⁷. Проте найбільшим успіхом молодого вченого й викладача став заснований ним при Інституті народної освіти Історичний семінар вищого типу (ІСВТ) (1923 — 1928), який готував спеціалістів для вищої школи й науково-дослідної роботи²⁸.

До ведення семінару О. П. Оглоблин запросив відомих науковців і педагогів. Так, секцією загальної історії керував проф. Л. М. Беркут, давньої та середньовічної історії України — проф. О. С. Грушевський, історії українського мистецтва — проф. Г. Г. Павлуцький. Сам дослідник очолював секцію нової історії України й економічного побуту. В роботі семінару брали участь й інші спеціалісти, зокрема, професори І. В. Моргілевський, Б. Г. Курц, В. О. Пархоменко. Відвідувачі ІСВТ, які працювали під керівництвом О. П. Оглоблина, вивчали актуальні для тогочасної історіографії проблеми з історії України, штудіювали джерела, головним чином Рум'янцевський опис та архів Києво-Межигірської фабрики²⁹. Через семінар О. П. Оглоблина

пройшло чимало відомих у майбутньому дослідників. Серед них назвемо істориків К. Є. Антиповича, І. І. Кравченка, філолога й етнографа М. З. Левченка. Цікаво, що сам керівник ІСВТ ненабагато був старший за своїх слухачів. Діяльність названого осередку мала гучний резонанс як у наукових колах Києва, так і далеко за його межами, навіть за кордоном.

Апогеєм наукової діяльності О. П. Оглоблина тих років став захист ним дисертації на тему: «Предкапіталістична фабрика на Україні» на ступінь доктора історії української культури, що відбувся 10 червня 1926 р. в Одесі. Комісія під головуванням представника Укрголовнауки Д. К. Третьякова, заслухавши відгуки професорів М. Є. Слабченка, К. П. Добровольського, Є. О. Загоровського й О. Л. Ванштейна, одностайно визнала проф. О. П. Оглоблина достойним наукового звання доктора історії української культури³⁰. Проте справа із затвердженням затяглася більше, ніж на рік, і тільки 24 грудня 1927 р. Укрголовнаука затвердила йому докторат³¹. Така затримка з докторством, гадаємо, мала під собою певне підґрунтя. Слава й авторитет О. П. Оглоблина як молодого новатора, що працював на ґрунті марксизму, в колах істориків Києва, які знаходилися під значним впливом наукових теорій адепта української історіографії академіка М. С. Грушевського, викликали з боку останнього відверту опозицію. Історія конфлікту між проф. О. П. Оглоблиним та акад. М. С. Грушевським бере свій початок ще з 1925 р. Непорозуміння це, як нам здається, певною мірою віддзеркалювало ті напружені відносини, що існували в тогочасному академічному середовищі між окремими групами науковців, очолюваних, з одного боку, тандемом А. Ю. Кримський — С. О. Єфремов, а з іншого — М. С. Грушевським. Крім того, Олександр Петрович, якому сприяли акад. Д. І. Багалій та проф. М. Є. Слабченко, творив нову, революційну школу історії на противагу неонародницькій М. С. Грушевського. О. П. Оглоблин пишався цією працею і завжди підкреслював свій «марксизм». Це була не данина часові, а глибоке переконання, що він розробляє справді нову за методикою та методологією революційну науку³². Тому не дивно, що в науковому й громадсько-політичному плані авангардистські починання молодого дослідника, який все відвертіше тіснив Михайла Сергійовича з наукового Олімпу, розглядалися М. С. Грушевським як відверта спроба підірвати його позиції.

Як свідчить сучасний біограф О. П. Оглоблина Л. Винар, на напруження взаємин вплинув і рідний брат М. С. Грушевського — Олександр Сергійович³³. У 1925 р. проректор ВІНО, послідовник школи М. С. Грушевського відомий історик О. Ю. Гермайзе зробив спробу відібрати в О. П. Оглоблина історичний семінар. Хоч справа й не мала продовження і все залишилося на своїх місцях, цей конфлікт висвітлив багато питань, і насамперед показав М. С. Грушевському, хто стоїть за спиною О. П. Оглоблина.

Нових обертів названі події набрали після захисту останнім докторської дисертації й затвердження О. П. Оглоблина (18 жовтня 1926 р.) дійсним членом науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові, що працювала під керівництвом Д. І. Багалія³⁴. Цей новий науково-правовий статус давав праву Олександру Петровичу відкрити у Києві осередок названої кафедри під своїм керівництвом, а також навчати аспірантів. «Фактично це було утворення автономної філії кафедри в Києві під моїм керуванням», — нотував учений у напівзнищеному в 30-х роках щоденнику³⁵. Вже 17 грудня 1926 р. Укрголовнаука затвердила досліднику 3-х аспірантів від харківської кафедри, а 22 грудня того ж року було відкрито її інституцію в Києві. Все це страшенно обурило М. С. Грушевського, який і почав вести проти нього відверту боротьбу. За словами проф. М. Є. Слабченка, проти О. П. Оглоблина були пущені плітки в його російському походженні та у відсутності вищої освіти³⁶. Узагальнюючи, Михайло Єлисейович зробив такий висновок у листі до Олександра Петровича: «Вас вони теж не люблять і не за те, що Ви мені друг, а за те, що Ви вчений з божої ласки, а не з рекомендації сильних вченого мира сего»³⁷.

Проте не це містило небезпеку. М. С. Грушевський, за словами акад. Д. І. Багалія, домігся від Укрголовнауки перевідрядження трьох оглоблин-

ських аспірантів (М. З. Левченка, П. М. Логвина й М. З. Грицяя) йому³⁸. В цій ситуації навіть акад. Д. І. Багалій нічого не міг вдіяти і радив О. П. Оглоблину підкоритися вимозі вищої інстанції. Та незначною відрадою для Олександра Петровича в ті дні стало обрання його дійсним членом Одеської науково-дослідної кафедри³⁹. Зазначимо, однак, що, незважаючи на прикру поразку, О. П. Оглоблін на все життя зберіг пошану до визначного українського історика й організатора наукового процесу акад. М. С. Грушевського.

Говорячи про 20-ті роки, не можна обійти увагою діяльність О. П. Оглоблина і в інших науково-педагогічних осередках Києва. Так, історик плідно й натхненно працював у Київському археологічному інституті (1921 — 1922), Київському інституті народного господарства (1928 — 1930), Київському інституті шкіряної промисловості (1930), де викладав історію народного господарства України⁴⁰, співпрацював з Центральним архівним управлінням, за дорученням якого в квітні 1929 р. їздив до м. Миколаєва з метою створення Центрального історичного архіву Південної України⁴¹. В цій інтенсивній організаторській і науково-педагогічній роботі втілюючи для дослідників були відрадження в різні міста колишнього Радянського Союзу для збирання архівного матеріалу. Так, влітку 1929 р. О. П. Оглоблін здійснив вдалу поїздку до Москви⁴². Як він повідомляв акад. Д. І. Багалія, ним були віднайдені невідомі документи про зв'язки гетьмана ханської України Петрика (Петра Іваненка) з керівними колами української старшини, зокрема, з І. Мазепою⁴³. Цінний і малодосліджений матеріал чекав на дослідника і в архівосховищах Ленінграда й Чернігова.

Важливою ланкою роботи вченого стала його діяльність на терені Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), з якою він був зв'язаний ще з 1926 р. 1 січня 1930 р. науковця за згодою акад. Д. І. Багалія було призначено виконуючим обов'язки керівника Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII — XIX ст. в зв'язку з історією революційної боротьби (КВСЕІУ)⁴⁴. Дмитро Іванович, репрезентуючи нового керівника Комісії перед Президією ВУАН, характеризував його як «одного з найвидатніших істориків нашого часу»⁴⁵. Така оцінка з вуст відомого академіка говорить сама за себе.

Головою КВСЕІУ був призначений акад. Д. І. Багалій, а після смерті останнього (1932 р.) його обов'язки виконував О. П. Оглоблін. У складі Комісії були два штатні працівники — керівник О. П. Оглоблін та вчений секретар Н. Д. Полонська-Василенко й чимало нештатних співробітників. У різні роки у Комісії працювали талановиті й працелюбні історики, такі, як К. Е. Антипович, О. Д. Багалій-Татарінова, О. І. Баранович, Д. Є. Бованенко, Т. М. Гавриленко, Г. Є. Жураківський, П. В. Клименко, В. Я. Камінський, І. І. Кравченко, К. І. Кушнірчук, Л. О. Окиншевич, В. О. Романовський, О. М. Степанишина, М. М. Ткаченко, М. Ф. Тищенко, П. К. Федоренко, В. О. Фесенко, В. Д. Юркевич⁴⁶. У ній мали працювати також академіки М. Є. Слабченко та М. І. Яворський, але не встигли цього зробити⁴⁷. КВСЕІУ прагнула розгорнути свою роботу і в інших містах, насамперед у тих, де знаходилась архівна база для досліджень з її проблематики. Зокрема, протягом 1932 — 1933 рр. у Луганську та Чернігові були відкриті її філіали⁴⁸.

Основна робота О. П. Оглоблина як керівника зводилася до організаторських функцій: він заміщав акад. Д. І. Багалія під час його відсутності, організовував засідання, редагував наукові праці. За рік учений виконав і значну науково-академічну роботу: зібрав матеріал для своїх основних праць з історії повстання Петрика та з історії заводів України й здав до друку монографічне дослідження «Кріпацька фабрика на Україні» (20 друк. арк.), а також статті «Закавказький транзит на Україні в першій половині XIX ст.» (1 друк. арк.) та «З історії парцелярної промисловості на Україні» (1 друк. арк.), виголосив дві доповіді: «Архів Шосткинського порохового заводу» та «Закавказький транзит на Україні в першій половині XIX ст.»⁴⁹.

Та наприкінці 1930 р. його плідна робота була раптово перервана. Репресивні органи, що давно вже стежили за О. П. Оглоблиним, заарештували вченого. Безперечно, ці тоталітарно-репресивні акції проти науковця треба розглядати в більш широкому ланцюгу подібних сталінських дій, які кривавим смерчем прокотилися по ВУАН⁵⁰. У нас немає докладних даних, що інкримінувалося вченому органами НКВС. Про це не згадують науковці, які близько знали Олександра Петровича⁵¹, не торкався цього питання і він сам⁵². Відомо тільки, що вже на початку 1931 р. вченого звільнили з роботи. Після арешту значно посилювався його громадсько-політичний і науковий дискомфорт. Дослідник змушений був наукові задуми підпорядковувати вимогам компартійної влади, виступати із самокритичними доповідями, паплюжачи себе і весь свій творчий доробок. Так, 16 травня 1931 р. О. П. Оглоблин на засіданні КВСЕІУ засудив свої праці періоду 1920 — 1925 рр., зазначивши, що на них в значній мірі позначилися теорії економізму, в зв'язку з чим виникла недооцінка класової боротьби в Україні. Щоб виправити цю ситуацію, він пообіцяв написати розвідку на тему: «Методологія історії фабрики на Україні»⁵³.

Самобичував він себе і на сесії ВУАН, де зробив заяву про визнання своїх попередніх помилок (пріоритетність наукової концепції акад. М. С. Грушевського, дружба з акад. М. Є. Слабченком, вплив школи М. В. Довнар-Запольського тощо)⁵⁴. Він зобов'язався все це докладно проаналізувати в статті «Буржуазні концепції історії українського господарства»⁵⁵.

Фарс із судилищем наукових праць і концепцій історика на цьому не скінчився. Дослідника неодноразово викликали в компетентні органи для чергової проробки. Вінцем цієї кампанії цькування стали події 27 — 28 травня 1931 р. у Києві, коли відбулася дискусія, за докладом Т. Т. Скубицького, з приводу, будімо, буржуазної оглоблинської концепції українського історичного процесу. З вуст партократів від ВУАН, науковців різних гатунків, колег і учнів О. П. Оглоблина на нього вилився цілий потік брутальної риторики культівських часів. Закиди в основному зводилися до таких невітшних чинників: у своїх працях (2 монографії, численні статті, курс лекцій з історії України) О. П. Оглоблин, мовляв, репродукував схему історії України, побудовану на засадах економічного матеріалізму, де відсутні згадки про форми класової боротьби як селянства, так і пролетаріату, а весь національно-демократичний процес показував як боротьбу українського національного капіталу проти російського й польського. Висновок, який робився з дискусії, приголомшував: Олександр Петрович за своїми методологічними засадами визнавався типовим буржуазним істориком, якому не місце серед учених України⁵⁶. Фактично, цей присуд у сталінські часи означав цілковиту катастрофу всіх наукових задумів і сподівань, відлучення від улюбленої справи з подальшим етапуванням у небуття.

Дослідниця історії ВУАН, відомий еміграційний історик Н. Д. Полонська-Василенко — живий свідок тих подій — згадувала, що це було «тяжкою життєвою катастрофою для Оглоблина: він втратив всі катедри, деякі його вже видрукувані праці не вийшли, а серед них — «Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика». Залишилася невідомою дійсна причина арешту О. П. Оглоблина та тяжкі обвинувачення під час «диспуту». Одне безспірно: наслідком цих репресій на кілька років був загальмований у праці талановитий історик, професор високих шкіл, що мав багато учнів»⁵⁷. Крім названої праці, надовго залишились у шухляді дослідника і не дійшли до читачів інші праці Олександра Петровича, насамперед «Історія металургії Правобережного Полісся XVI — XVIII ст.», перероблені і доповнені О. П. Оглоблиним монографії акад. Д. І. Багалія «Історія України» (т. 1) та «Українська історіографія XIX — XX ст.», збірка праць Поліської історично-економічної експедиції, редагована вченим, прокоментовані та здані до друку деякі праці акад. Д. І. Багалія⁵⁸.

Хоч це була наукова і життєва катастрофа для нього, однак Олександр Петрович не втрачав надії, що його талановите перо й значний науково-педагогічний досвід ще стануть в пригоді українській науці. На щастя, події

1930 — 1931 рр. не викреслили О. П. Оглоблина повністю з наукового процесу. В цей час заслуговує на увагу його копійка архівна робота в Археографічній комісії ВУАН, членом якої він був обраний ще 8 травня 1930 р.⁵⁹ Археографічні студії Олександра Петровича були пов'язані головним чином з виданням «Архіву Коша Запорозької Січі», редагуванням праць акад. Д. І. Багалія, виданням архівних матеріалів з історії української промисловості. Дослідник разом з істориками М. Ф. Тищенком та М. М. Ткаченком входив до бригади на чолі з Н. Д. Полонською-Василенко по підготовці запорізької спадщини до друку. Ці науковці розробили проект видання, що мав включати 9 томів за проблемно-хронологічним принципом. О. П. Оглоблину доручалося редагування 7-го тому під назвою «Міжнародна політика Запоріжжя». Працював він і над складанням збірок документів «Матеріали до історії фабрично-заводської промисловості XVIII — XIX ст.» та «Рудні на Правобережжі»⁶⁰.

Багато праці та зусиль Олександр Петрович віддавав і на редагування науково-літературних творів акад. Д. І. Багалія, ініціатором видання яких він виступив разом з Н. Д. Полонською-Василенко⁶¹. До цієї справи науковцям вдалося запросити відомих літературознавців, істориків, митців і серед них В. П. Петрова, О. К. Дорошкевича, В. О. Романовського та інших. Наскільки це була важлива для О. П. Оглоблина робота, свідчить його листування з Н. Д. Полонською-Василенко. Майже в кожному листі до Наталії Дмитрівни історик цікавився цим питанням, підкреслював його велике науково-громадське й літературно-історичне значення⁶².

Археографічні студії він продовжував уже в Історико-археографічному інституті, куди був переведений Президією ВУАН 13 лютого 1934 р. після скасування соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії наук⁶³. За рік роботи в інституті О. П. Оглоблин підготував збірку документів з історії бахмутських і торських заводів⁶⁴.

Говорячи про початок 1930-х років, треба відмітити широту наукових задумів дослідника, його велике бажання реалізувати свій творчий потенціал. Навіть лише назви його монографій наочно засвідчують обізнаність й ерудованість дослідника в царині історії України, а масштабність праць і нині викликає подив тут і «Організація дореволюційної фабрики на Україні» (25 арк.), і «Нариси з історії казенної фабрики на Україні» (15 арк.), і «Києво-Межигірська фабрика в зв'язку з історією парцелярно-фаянсової промисловості на Україні» (3 арк.), і «Матеріали до історії української фабрики XVIII ст.» (10 арк.)⁶⁵.

Паралельно з цією роботою О. П. Оглоблин з 14 березня 1932 р. по 3 лютого 1934 р. виконував обов'язки директора Київського архіву стародавніх актів. Під його керівництвом архівісти описали 330 книг XVI — першої половини XVIII ст. та упорядкували 459 979 справ⁶⁶. Вів Олександр Петрович і семінари для аспірантів⁶⁷. У зазначений час учений працював також у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка, де очолював відділ феодалізму (з 1 вересня 1931 р.). Для останнього він готував монографічне дослідження «Рудництво на Правобережному Поліссі в кінці XVIII ст.». Ця робота була тісно пов'язана з очолюваною ним експедицією по вивченню промислових запасів та сировинної бази для соціалістичної промисловості на Україні, що працювала на Поліссі протягом 4-х років, починаючи з 28 червня 1932 р. Крім основного завдання, експедиція проводила й історико-етнографічні розшуки національних багатств, дослідивши майже 40 районів Правобережної України⁶⁸. Зібраний цінний науковий матеріал згодом був ілюстрований етнографом Б. К. Пилипенком. Головна мета, поставлена перед експедицією, була досягнута, а узагальнений і опрацьований матеріал дав можливість О. П. Оглоблину зробити висновок про доцільність побудови залізорудної металургійної бази в Київській області⁶⁹.

Торкаючись висвітлення дослідницької роботи Олександра Петровича на терені української науки, привертає до себе увагу й діяльність ученого в Інституті історії матеріальної культури АН УСРР (ІМК), де він працював старшим науковим співробітником з 1 липня 1935 р. по 11 липня 1937 р.⁷⁰ До питань археології вчений підійшов з широким науковим розмахом, з влас-

ним планом розвитку археологічних досліджень. За його пропозицією керівництво інституту визначило як пріоритетні такі завдання: а) розробка методологічних перспектив з археології; б) підготовка синтетичної праці з історії археологічної науки в Україні; в) встановлення зв'язків з археологічними закладами РСФФР; г) створення аспірантури при ІМК; д) організація при Київському університеті відділу історії техніки як частини факультету ІМК тощо⁷¹. Звичайно, не всі пропозиції О. П. Оглоблина вдалося реалізувати на практиці, але сама постановка питань у такому ракурсі показує, яке велике значення надавав науковець цій дисципліні.

Основна робота вченого як голови сектора історії техніки ІМК складалася з керівництва Поліською експедицією, інспектування і проведення археологічних розкопок, зокрема, феодалного городища в с. Городському під Києвом (біля Коростишева). Науковець з ентузіазмом брався до роботи, працював інтенсивно і завзято. Аж раптом надійшов наказ за підписом виконуючого обов'язки директора ІМК М. І. Ячменьова про звільнення його з роботи (11 липня 1937 р.)⁷². Як пояснювалося в цьому документі, О. П. Оглоблина було звільнено, боцімто, за те, що він у зазначений термін не подав планову роботу «Металургія Правобережної України XVII — XIX ст.» й саботував окремі розпорядження адміністрації інституту. Майже півроку вчений вимушений був звертатися до вищих інстанцій (Президії обкому спілки вищої школи та наукових установ, відділу науки ЦК КП(б)У тощо), щоб захистити своє чесне ім'я дослідника, аж поки 9 лютого 1938 р. народний суд не виправдав його⁷³.

4-місячне безробіття та відсторонення від наукового життя й пов'язані з цим матеріальні труднощі швидко скінчилися. О. П. Оглоблин влаштувався на посаду старшого наукового співробітника до Інституту історії України АН УРСР (ІУ), де працював з 26 листопада 1937 р. по липень 1941 р. За цей період він займав тут різні ключові посади: завідував сектором історії XIX — XX ст., заміщав він і керівника сектора історії феодалізму, відрядженого до Львова історика М. І. Марченка⁷⁴. Робота в Інституті історії відкривала перед Олександром Петровичем широкий простір для втілення наукових задумів. Починався немовби новий етап у його житті як науковця, що, однак, логічно продовжував попередні свої історико-археографічні студії. Однією з центральних проблем, над якою він плідно працював, була доба гетьмана І. Мазепи. Ця тема вимагала вивчення цілого комплексу джерел — історичних писемних, фольклорних, мовних, археологічних тощо, виданих як в Україні, так і за кордоном. Винцем цих розвідок⁷⁵ стала монографія «Україна в часи Петра I» (11 друк. арк.). Цю працю Вчена рада Інституту історії від 11 вересня 1940 р. висунула на здобуття Сталінської премії⁷⁶. Проте, як видно із списків нагороджених цією вищою тоді відзнакою, прізвище історика в них не потрапило⁷⁷.

Крім названих розвідок, О. П. Оглоблин опрацював розділ «Короткого курсу історії України» — «Україна в часи Петра I», написав популярну брошуру «Полтавська битва» (1,6 друк. арк.), підготував монографії «Кріпацька мануфактура в Україні в першій половині XIX ст.» (15 друк. арк.) та «Металургія Правобережної України в XVI — XVIII ст.» (15 друк. арк.), уклав збірник документів «Історія України в документах і матеріалах» (20 друк. арк.) тощо. Вчений проводив велику роботу і по підготовці наукових кадрів для історичної науки. Серед тих, хто захищався під керівництвом чи при участі О. П. Оглоблина, знаходимо чимало наукових працівників та аспірантів, зокрема, К. Г. Гуслистого, І. М. Премислера, Ф. О. Ястребова, В. А. Дядиченка, Н. Д. Полонську-Василенко, Ф. Є. Лося, М. І. Марченка, М. Є. Кокошка, М. Ф. Осетрова, Є. М. Крамаренка, О. С. Сенченка та інших⁷⁸.

Висвітлюючи питання праці Олександра Петровича в ІУ, маємо зазначити ще один момент, а саме — участь вченого у виїзних наукових сесіях. Так, напередодні 230-ї річниці Полтавської битви науковець виступив 8 липня 1939 р. у Полтаві з доповіддю «Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708 — 1709 роках» та 3 — 7 червня 1941 р. у Львові на науковій сесії АН УРСР з проблем історії, етнографії та

літературознавства⁷⁹. Неодноразово він виступав і на сесіях Бюро відділу суспільних наук АН УРСР⁸⁰.

Наукову й адміністративну роботу історик весь час поєднував з консультативними поїздками в різні міста України. З цього приводу варто згадати його допомогу по обстеженню підземних ходів м. Прилуки в липні 1938 р.⁸¹ та поради Чернігівському державному історичному музею щодо з'ясування обставин життя ймовірного засновника міста Чернігова князя Чорного⁸² тощо. О. П. Оглоблин брав участь і в нараді старожилів та знавців м. Києва для підготовки ювілейного збірника «Визначні місця України»⁸³. Високі наукові посади Олександра Петровича Оглоблина в ІУ дали змогу вченому бути делегованим від цієї установи до складу Ради відділу суспільних наук АН УРСР (27 лютого 1941 р.)⁸⁴.

(Далі буде)

¹ Винар Л. Олександр Оглоблин // Свобода. — 1964. — Ч. 239 — 242; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин // Український історик (далі — УІ). — Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто. — 1964. — № 4. — С. 20 — 26; Оглоблин О. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж, Нью-Йорк. — 1966. — Т. 5. — Ст. 1812; Винар Л. Славний Ювілей. Думки з нагоди 70-ліття і 50-ліття наукової праці проф. Олександра Оглоблина // Америка. — 1969. — Ч. 227; Полонська-Василенко Н. Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасників // УІ. — 1970. — № 1/3. — С. 33 — 37; Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Там же. — С. 5 — 32; Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (Життя і діяльність) // УІ. — 1989. — № 4. — С. 38 — 43; Домбровський О. Оглоблин і українське історичне товариство // Там же. — С. 30 — 37; Винар Л. Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // Там же. — С. 44 — 49; Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — ВУАН. — Нью-Йорк, 1977. — 482 с.

² Винар Л. Олександр Оглоблин. Біобібліографічні матеріали. — Рим. Накладом «Записок ЧСВВ». — 1958. — 30 с.; Винар Л. Олександр Оглоблин. Біобібліографічні матеріали «Записки ЧСВВ». — Рим // 1958. — Т. 3. — Ч. 1/2. — С. 148 — 171; Винар Л. Бібліографія проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920 — 1975) // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — С. 93 — 123; Видання Академії Наук УРСР (1919 — 1967). Суспільні науки. — К., 1969. — С. 8 — 10, 12, 14, 15, 18, 20, 21, 23, 75, 124, 132, 224.

³ Центр. держ. арх. вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3561, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

⁴ Там же, ф. 3859, оп. 1, спр. 221, арк. 37.

⁵ Особисте повідомлення Л. Винара від 17 жовтня 1993 р. Цей факт наводиться в неопублікованих спогадах О. П. Оглоблина «Рід. Частина І», які збирається видавати УІТ (Сполучені Штати Америки). Вже в еміграції вчений хотів повернутися до свого справжнього прізвища і частину праць підписував «О. Мезько». (Див: Мезько О. Лесь. Як большевики руйнували українську історичну науку. — Прага, 1945. — 53 с.; Мезько О. Українська історична наука під совєтами в 1920 — 1930-х рр. // Визвольний шлях. — Лондон, 1951. — Ч. 4 — 5 (43 — 44). — С. 36 — 41; Ч. 6 (45). — С. 27 — 33; Ч. 7 (46). — С. 17 — 22; Ч. 8 (47). — С. 9 — 12).

⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 355, арк. 20 — 34.

⁷ Оглоблин О. Семен Тищенко-Лашкевич // Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 227 — 237.

⁸ Саме на цих рисах характеру наголошували люди, які знали О. П. Оглоблина в Україні — докт. іст. наук К. І. Стецюк (повідомлено автору 20 березня 1992 р.), проф. В. Є. Спицький (повідомлено автору 5 травня 1992 р.).

⁹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 346, арк. 1 — 2; спр. 350, арк. 1.

¹⁰ Там же, спр. 349, арк. 63, 82 — 83-зв.

¹¹ Там же, спр. 351, арк. 1 — 55.

¹² Держ. арх. м. Києва (далі — ДА м. Києва), ф. 246, оп. 1, спр. 4, арк. 14-зв.

¹³ Там же, спр. 13, арк. 13-зв.

¹⁴ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — С. 34.

¹⁵ Див.: Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин... — С. 38.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 248, арк. 2.

¹⁷ Там же, оп. 3, спр. 6, арк. 1-зв, 13 — 16.

¹⁸ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 395, арк. 1 — 5.

¹⁹ Там же, спр. 391, арк. 13.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 5, арк. 22, 34 — 35.

²¹ Там же, арк. 19 — 21.

²² Там же, арк. 23 — 30.

²³ Там же, спр. 266, арк. 24.

²⁴ Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Хроніка 2000 // Наш край. — К., 1993. — № 1/2. — С. 95.

- ²⁵ На той час склад професорсько-викладацького корпусу ВІНО налічував 175 чол. (ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 31 — 35-за).
- ²⁶ Там же, спр. 257, арк. 6, 12 — 13.
- ²⁷ Там же, спр. 258, арк. 35-за.
- ²⁸ Там же, спр. 259, арк. 23.
- ³⁰ Там же, спр. 2, арк. 2.
- ³¹ Там же, арк. 15.
- ³² Докладніше про це див.: З а р у б а В. Життя і смерть академіка Слабченка // Дзвін. — 1992. — № 3/4. — С. 103.
- ³³ В и н а р Л. Перша зустріч з Михайлом Грушевським (3 щоденника Олександра Оглоблина) // УІ. — 1991. — 1992. — № 1/4. — С. 34.
- ³⁴ Лист проф. О. П. Оглоблина до акад. Д. І. Багалія від 3 листопада 1926 р. // Інститут рукопису ЦНБ НАН України (далі — ЦНБ ІР), ф. 1, спр. 46034, арк. 1.
- ³⁵ О г л о б л и н О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857 — 1932 — 1957) / (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // УІ. — 1988. — № 4. — С. 105.
- ³⁶ Лист проф. М. Є. Слабченка до проф. О. П. Оглоблина від 16 серпня 1927 р. // ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 3, спр. 7, арк. 232-за.
- ³⁷ Лист проф. М. Є. Слабченка до проф. О. П. Оглоблина від 24 червня 1927 р. // Там же, арк. 239.
- ³⁸ Лист акад. Д. І. Багалія до проф. О. П. Оглоблина від 30 грудня 1926 р. // Там же, спр. 8, арк. 2 — 3 за.
- ³⁹ Там же, спр. 7, арк. 159.
- ⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 1, арк. 15.
- ⁴¹ Там же, оп. 3, спр. 1, арк. 10 — 16.
- ⁴² Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 33, арк. 78.
- ⁴³ Лист проф. О. П. Оглоблина до акад. Д. І. Багалія від 27 вересня 1930 р. // ЦНБ ІР, ф. 1, спр. 46048, арк. 3.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 5, арк. 11-за.
- ⁴⁵ Там же, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 229-за. Характеристику О. П. Оглоблина див. також: Б а г а л і й Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — Т. 1. — С. 114 — 115.
- ⁴⁶ ЦНБ ІР, ф. X, спр. 3023, арк. 1 — 2; К р а в ч е н к о В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. — Харьков, 1990. — С. 104 — 105.
- ⁴⁷ Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — РВ ІЛ НАН України), ф. 37, спр. 531, арк. 29.
- ⁴⁸ ЦНБ ІР, ф. X, спр. 3743, арк. 1.
- ⁴⁹ Там же, спр. 3083, арк. 2 — 6.
- ⁵⁰ Ще 6 серпня 1930 р. О. П. Оглоблин пройшов чистку в апараті ВУАН (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1459, арк. 29).
- ⁵¹ П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Українська Академія Наук (нарис історії). — К., 1993. — Ч. 2. — С. 17.
- ⁵² О г л о б л и н О. Спогади про Миколу Зерова. — С. 101.
- ⁵³ ЦНБ ІР, ф. X, спр. 3761, арк. 5 — 5-за.
- ⁵⁴ Там же, спр. 2992, арк. 6. Див. також: О г л о б л и н О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (до генези блоку російського великодержавництва і місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки історико-археографічного інституту ВУАН. — К., 1934. — Т. 1. — С. 157 — 225.
- ⁵⁵ ЦНБ ІР, ф. X, спр. 4004, арк. 1.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 303, арк. 1 — 110.
- ⁵⁷ П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж, Чикаго. — 1962. — Т. СЛХХІІІ. — С. 25.
- ⁵⁸ П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // Книжник. — 1991. — № 4. — С. 24. (Публікація С. Білокопя).
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 5, арк. 12-за.
- ⁶⁰ ЦНБ ІР, ф. X, спр. 11107, арк. 1; спр. 11103, арк. 75; спр. 10566, арк. 1 — 2.
- ⁶¹ Там же, спр. 2265, 3714; ф. 42, спр. 33, 34.
- ⁶² Центр. держ. архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 543, оп. 1, спр. 209, арк. 5 — 8; ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 80 — 82-за.
- ⁶³ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 24.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 2, спр. 6, арк. 22.
- ⁶⁵ РВІЛ НАН України, ф. 37, спр. 531, арк. 164.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 309, арк. 115.
- ⁶⁷ Там же, арк. 153.
- ⁶⁸ За радянську академію. — 1932. — 20 червня.
- ⁶⁹ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ПМК, № 3, арк. 1 — 41; ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 308, арк. 83 — 83-за.
- ⁷⁰ Там же, спр. 1, арк. 5. Слід зазначити, що деякий час у 1934 — 1935 рр. учений пізнав злидні безробіття.
- ⁷¹ Там же, спр. 243, арк. 101.
- ⁷² Там же, спр. 6, арк. 40.
- ⁷³ Там же, спр. 244, арк. 129 — 129-за.
- ⁷⁴ Там же, спр. 6, арк. 100, 103.
- ⁷⁵ Див.: О г л о б л и н О. Україна в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст. // Комуністична освіта. — 1939. — № 1. — С. 44 — 50; № 2. — С. 92 — 100; О г л о б л и н О. Боротьба руського

й українського народів проти шведського вторгнення в 1708 — 1709 рр. // Більшовик України. — 1939. — № 7. — С. 55 — 65.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 239, арк. 24.

⁷⁷ Див.: Правда. — 1941. — 14 — 16 марта.

⁷⁸ Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 293, арк. 21 — 24; ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 305, арк. 47 — 50, 60, 73; спр. 238, арк. 23; спр. 239, арк. 27.

⁷⁹ Полтавська битва: твори наукової секції Інституту історії України, присвячені 230-літтю Полтавської битви (1709 — 1939) // За ред. С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна. — К., 1940. — С. 10.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 2, спр. 6, арк. 38.

⁸¹ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 71, арк. 30.

⁸² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 279, арк. 43 — 44.

⁸³ Там же, спр. 281, арк. 80.

⁸⁴ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 84, арк. 118.

ОУН і УПА у другій світовій війні*

Док. № 62

Стенографічний запис виступу М. С. Хрущова на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР

15 травня 1945 р.
м. Львів

Выступление товарища Н. С. Хрущева на совещании секретарей обкомов КП(б)У, начальников областных управлений НКВД и НКГБ западных областей УССР в городе Львове 15 мая 1945 года

(Живая запись)

Партийные организации западных областей УССР, органы НКВД и НКГБ, а также пограничные и внутренние войска проделали огромную работу по разгрому оуновских банд.

Задача по разгрому националистических банд в основном выполнена. Теперь обстановка в западных областях УССР по сравнению с осенью 1944 года изменилась к лучшему.

В настоящее время имеется только несколько отдельных крупных банд, которые насчитывают до 200 чел. В ряде районов остались мелкие бандитские группы.

В связи с тем, что обстановка изменилась, необходимо делать соответствующие выводы.

ЦК КП(б)У в своих решениях требовал, об этом мы неоднократно говорили на наших активах и совещаниях о том, что в результате проводимых мероприятий банды будут расплываться на мелкие группы, и поэтому выдвигалось требование расширить нашу агентуру, как следует наладить чекистскую работу, ведь бандитов одиночек очень трудно найти, если не будет агентов. В Ровенской области до сих пор не могут поймать и разгромить банду «Стального», которая насчитывает всего только 40 человек, а группу в количестве 3 — 5 человек поймать труднее. Поэтому решающим в деле борьбы с бандами теперь должна быть хорошая постановка агентурной работы. Без агентов мы будем действовать вслепую.

В настоящий период количество войск не решает дела борьбы с остатками банд и оуновского подполья. Может прийти один человек или небольшая группа в 3 — 5 человек и наделать много вреда; ведь они боя не принимают, а действуют из-за угла.

Необходимо как можно больше рассредоточить наши войска по населенным пунктам, создать подвижные части, которые могли бы быстрее преследовать обнаруженных бандитов. Я бы рекомендовал создать также пешие боевые группы для преследования бандитов, но в эти группы следует подобрать энергичных людей, которые могут проявить инициативу и физически смогут быстро передвигаться при выполнении своих задач.

Мы можем и должны сделать все для того, чтобы выкорчевать все остатки бандитов. Если сейчас придерживаться старой тактики войсковых операций, в то время когда бандиты действуют в одиночку, мы вынуждены бу-

* З а к і н ч е н н я. Початок див: Укр. іст. журн. — 1994. — № 2 — 6: 1995. — № 1 — 3.

дем держать гарнизоны чуть ли не в каждом селе, а в этом нет никакой необходимости.

Нужно принять ряд мер для того, чтобы совершенно очистить наши села от украинско-немецких националистов. Война кончилась. Необходимо кончать и с бандитами, рассчитывая на свои собственные силы. Следует очиститься от подозрительных людей. Если взять даже неодушевленный предмет — костюм, он через несколько часов запылится, необходимо взять щетку и почистить его, часа через два — опять. В нашей работе необходимо время от времени просматривать советские и другие организации и очищаться от сомнительных и подозрительных людей. Ведь украинско-немецкие националисты насаждают свою агентуру в наши советские, хозяйственные и даже партийные организации на техническую и другую работу. Мне кажется, следует почистить также и истребительные батальоны, там есть люди, которые связаны с бандитами, есть просто балласт. Необходимо также почаще выводить истребительные батальоны на активные действия. На совещании секретарей райкомов Львовской области я слышал ряд жалоб на войска НКВД. Некоторые говорили, что имели место случаи, когда они проявляли медлительность и недостаточную четкость при проведении операции. Необходимо товарищу Марченко проверить эти факты, о которых там говорили.

Весь вопрос — в оперативности; надо, чтобы работники НКВД за этим все время следили. Во Львовской области был такой возмутительный случай, когда из совхоза, расположенного недалеко от Львова, угнали 90 коров, а наши органы НКВД не могли догнать. Это исключительный пример расхлябанности. Товарищ Грушко неплхохой работник, но видимо зазнался. Мы его хвалили. Он думал: «Успехи большие, волноваться нечего», и когда ему звонили об этом факте, он видимо подумал: «Успею, не такие дела делали».

Я думаю, что на тов. Грушко следует наложить партийное взыскание; когда взгреем за этот факт вопиющей расхлябанности, люди будут чувствовать ответственность и не будут допускать больше таких случаев, а если мы это пропустим, то могут такие случаи повторяться. Бывают и в районах факты расхлябанности, и с ними надо строго бороться.

В связи с новой обстановкой необходимо перестроить чекистскую работу, а также работу всех других наших организаций в западных областях УССР. Следует признать, что у нас агентура — еще в недостаточном количестве и во многих случаях она слаба. Работники НКВД во многих районах тоже слабые.

В дополнение к тому, что уже нами принято раньше, я предлагаю провести еще ряд мероприятий. Руководители партийных организаций, органов НКВД и НКГБ не должны пропустить ни одного случая бандпроявлений безнаказанно; а у нас иногда понимают это так, что раз нужно кого-нибудь наказать, то наказывают наших партийных или советских работников. Конечно, если они допустили расхлябанность, их нужно наказать, но я имею ввиду прежде всего наказание пособников бандитов, и в этом должны сыграть большую роль органы НКГБ. Бандиты опираются на кулаков, торговцев, попов и др. элементы. Таких враждебных нам людей необходимо взять на учет, и если в селе было бандитское проявление, необходимо поехать туда и расследовать этот факт. Нужно узнать наиболее неблагонадежных элементов, которые проживают в этом селе, вызвать, арестовать и выслать их с семьями, а крестьянам объявить, что это — пособники, которые помогали банде.

К сожалению, у нас еще есть случаи, когда потворствуют кулакам и пособникам. В Тернопольской области был такой случай. В Залещиках послали председателя райисполкома в одно село для проведения ряда мероприятий. Этот председатель остановился жить у кулака. Кулак сказал председателю райисполкома: «Пока вы будете у меня жить, я гарантирую, что с вашей головы волос не упадет, можете быть спокойны, никакие бандиты сюда не придут». И действительно, председатель жил 5 или 6 дней, и не было ни одного бандпроявления; а только он выехал из этого села, как налетела бан-

да и натворила разных пакостей. Ясно, что этот кулак был связан с бандитами, а наш председатель райисполкома только ушами хлопал.

Это показатель того, как иногда наши люди не разбираются в обстановке; и мне кажется, что этого председателя райисполкома надо привлечь к строжайшей ответственности.

Я бы порекомендовал еще такой метод: в селах наметить несколько кулаков и сказать им, чтобы они сообщали о замыслах бандитов и были бы нашими агентами. Этим кулаков надо предупредить, что они отвечают за любое бандпроявление, которое будет в этом сельсовете. Наш актив должен следить за тем, что если происшествие будет, немедленно предупрежденных кулаков арестовывать и высылать. Это бесспорно поможет нам в борьбе с остатками банд.

Кроме того, можно еще практиковать следующий метод: собрать крестьян и здесь указать, кто является пособниками бандитов, кто наводит бандитов. Нужно, чтобы эти люди, на кого вы указываете, были на собрании. Здесь же надо объявить, что за то, что они помогали бандитам, к ним будут применены репрессии.

Одновременно с проведением этих мероприятий необходимо усилить политическую работу среди населения.

В ряде районов есть много случаев нарушения революционной законности. Нужно усилить борьбу с нарушителями наших советских законов.

О спецгруппах. Я считаю правильным создание спецгрупп из бывших бандитов. У нас иногда используют их неправильно. Нельзя же до бесконечности посылать спецгруппу с заданиями; ведь это — бандиты, и они могут манкировать, подводить нас.

Нужно дать одно конкретное задание, и когда они его выполняют, можно сказать, что они свою вину искупили и отпустить их.

Правительство УССР и ЦК КП(б)У готовят обращение к населению западных областей, где будет указан срок, до которого должны явиться с повинной все участники банд, а после срока этого мы будем их привлекать к строгой ответственности.

Я думаю, что целесообразно установить срок явки 2-месячный.

Проведена большая работа, но надо ее хорошо завершить. Если мы еще хорошо поработаем, встряхнемся еще больше, привлечем массы сочувствующих нам людей, то мы в ближайшее время доконаем все остатки украинско-немецких националистов.

ЦДАГО України, ф. I, оп. 46, спр. 299, арк. 44 — 50. Копія.

Док. № 63

Повідомлення члена Ради допомоги західним областям України заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача голові Ради допомоги західним областям України Л. Р. Корнійцю про збільшення кількості випадків явки з повинною членів ОУН і УПА

15 июля 1945 г.
г. Киев

Совершенно секретно

Председателю Совета помощи западным областям Украины

Товарищу Корнійцу Л. Р.

Сообщение

Начиная с 15 июля с. г., по всем западным областям Украины заметно увеличилось количество случаев явки с повинной мелких бандгрупп, бандбое-

вок, отдельных бандодиночек и членов ОУН, а также дезертиров из Красной Армии и уклоняющихся от мобилизации в Красную Армию.

Особенно резко увеличилась явка с повинной по Станиславской и Львовской областях.

По заявлению явившихся с повинной бандитов УПА в бандах в связи с окончанием срока явки с повинной и передислокацией некоторых частей Красной Армии с фронтов на территорию западных областей Украины царит паника и неуверенность в завтрашнем дне. Главари банд, СБ и пропагандисты всеми мерами стараются удержать под своим влиянием рядовых бандитов, запугивая их беспощадной расправой над добровольно явившимися с повинной и их семьями, но, несмотря на это, многие бандиты оставляют банды и с оружием являются с повинной в органы НКВД.

Количество явившихся с повинной бандитов, оуновцев, уклоняющихся от мобилизации, и дезертиров из Красной Армии за время с 14 по 23 июня 1945 года характеризуется следующими цифрами:

Области	Явилось с повинной				Всего
	бандит.	дезертиров	уклон. от моб.	прочие	
Львовская	1552	63	527	627	2769
Дрогобычская	150	51	957	—	1158
Станиславская	924	38	4656	10	5628
Черновицкая	48	2	10	—	60
Ровенская	89	11	398	—	498
Тернопольская	332	61	1049	—	1442
Волынская	54	28	292	—	374
Всего	3149	254	7889	637	11929

Привожу характерное заявление явившегося в Краковецкое РО НКВД Львовской области секретаря военного отдела надрайонного провода ОУН — Линда Михаила: «...Когда было выпущено обращение правительства УССР к населению западных областей Украины, многие из бандитов хотели явиться с повинной, но в ту же ночь надрайонный проводник ОУН Куновец Владимир по кличке «Прут» приказал: кто явится с повинной — его семья будет немедленно уничтожена...».

«...В связи с окончанием конференции в Сан-Франциско настроение среди бандитов сильно упало, пошли разговоры о том, что до 20 июля нужно явиться с повинной, иначе все семьи будут вывезены в Сибирь.

Пропагандисты банд говорят, что, возможно, семьи бандитов не будут никуда вывозиться, так как советское правительство боится бандеровцев и выполняет их требования — вывозит поляков с территории Украины...».

И далее:

«... Большую панику на бандитов навело возвращение советских войск с фронтов на Родину. Среди бандитов стали ходить слухи о том, что если войска пошли домой, то значит Англия и Америка воевать с СССР не будут, а возвратившиеся домой фронтовики не простят бандитам их злодеяний».

«...Характерно отметить, что даже главарь банды «Бриль» заявил о том, что если бы он был уверен в том, что советская власть его не расстреляет, а только сошлет в Сибирь, то он все равно явился бы с повинной...».

Заявление явившихся с повинной во Львовский РО НКВД бандитов из УПА Стойко Владимира и Ониско Юрия характеризует пессимизм и нарастание чувства безнадежности среди бандитов УПА:

«...Дальше скрываться невозможно, но и дальнейшая борьба против советской власти нецелесообразна, так как население не поддерживает бандеровцев.

Все приходится проводить под силой оружия и под страхом репрессий против населения. На поддержку со стороны других держав никаких надежд нет...».

По заявлению явившихся с повинной бандитов, участники СБ Вонниковского района Львовской области не желают являться с повинной, боясь ареста и наказания:

«...Мы не будем являться с повинной, так как нас все равно арестуют, а тут мы хотя и недолго, но еще проживем...» А.

Под влиянием оуновской пропаганды некоторые бандиты заявляют:

«...Мы знаем, что наша борьба проиграна, но мы еще будем бороться, что сейчас в Берлине решается вопрос о самостоятельной Украине...».

По согласованию ЦК КП(б)У нами дано указание УНКВД западных областей Украины о том, чтобы не арестовывать бандитов и оуновских подпольщиков, которые будут являться с повинной до 1 августа 1945 г. с тем, чтобы максимально использовать усилившуюся волну явки с повинной.

Член Совета помощи западным областям Украины

Т. Строкач

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 12, спр. 409, арк. 77 — 84.

Док. № 64

Витяг з директиви Центрального проводу ОУН надрайонним проводникам з приводу підготовки до зими

Москва

Постпредство УССР

тов. Шуйському Г. Т.

Видержки из директивы Центрального провода ОУН надрайонным проводникам по подготовке к зиме

Эта директива, датированная 27 ноября 1945 года, состоит из 9 разделов. В первом разделе «Кадры», содержащем главным образом сетования руководства ОУН на политическую и военную нестойкость членов организации, проявленную в последнее время, говорится:

«Нашей главной обязанностью — воспитать новый тип революционера — проводника, который в целом соответствовал бы всем требованиям времени. Наш долг — очистить организацию от ненадежного элемента, создать новую, здоровую атмосферу и влить во внутрь организации свежую, живую кровь.

Перед нами зима. Независимо от препятствий, которые ставит нам оккупант, мы должны ее соответствующим образом использовать».

Во втором разделе «УПА» говорится:

«Украинской повстанческой армии нехватало самого важного: моральной силы и политической зрелости. Отдельные отделы УПА были в состоянии выполнять только технические поручения и приказы своих руководителей, но и здесь время от времени возникали недоумения.

Мы когда-то были везде — в тюрьме, в школе, в просвещении, кооперации, в каждом украинском учреждении. Сегодня, когда мы имеем перед собой самый здоровый элемент украинской молодежи, когда мы имеем возможность непосредственно на нее влиять и ее воспитывать, — мы эту важную работу запустили.

Чтобы не повторять ошибок, необходимо хотя бы ценою ослабления теренового аппарата выделить соответствующее количество людей и включить их в политический аппарат в отделах «УПА».

В разделе третьем, под названием «СБ» — говорится:

«Если мы хотим бороться с такой сильной и вышколенной полицейской конституцией, как НКВД — должны создать такой самый аппарат со своей стороны. Районный референт СБ должен по своей квалификации равняться

районному референту НКВД. Поэтому необходимо немедленно приступить к укреплению аппарата СБ».

В разделе четвертом «Связи» говорится главным образом о плохой организации связи, о низком моральном уровне связных и ставится задача укрепления связи между организациями ОУН.

В пятом разделе «Массы» проводится главный тезис, что тот «кто имеет за собой массы, тот выигрывает» и далее говорится: «Почему сегодня в организации существует агентура? Почему существуют комсомольские организации? Почему западноукраинские земли выполнили скорее хлебосдачу государству, чем восточные? Почему украинец скорее умирал под Берлином, или Сахалином за своего палача, чем на своей земле в обороне жизни и существования поколений? Почему существует дезертирство из УПА? Почему на территории существовали и существуют истребительные банды, которые натворили нам не мало лыха?»

Ответ короткий и ясен. Потому, что масса не воспитана, не революционизирована».

В разделе шестом «Школьная молодежь» и седьмом «Старшая молодежь» обращается внимание на необходимость усилить на них националистическое влияние, используя для этой цели учителей и школы, создавая кружки «рідної школи», «союза українок».

В этом смысле даются следующие установки:

«На школьную молодежь влияйте от малого, учите их бороться, заставляйте бойкотировать пионерские и комсомольские организации, различные празднества в честь Сталина, пойте революционные песни и наперекор учителям — молитесь.

Нам нужно поставить перед собой задачу, чтобы в короткий час на нашей территории не существовала ни одна комсомольская организация. На все эти дела обратить пристальное внимание, ибо это одна из важнейших страниц в нашем труде и борьбе.

В разделе «Техническая подготовка» говорится:

«До 15 декабря 1945 года закончить все укрытия и помещения для осередків и обеспечить их всеми необходимыми вещами (продуктами, оружием, медикаментами и т. п.).

До 15.XII.45 года обеспечить всех подпольщиков и других нуждающихся в зимней одежде. Каждый стрелец должен достать две пары белья, обувь, мыло, носки, рукавицы и все, что нужно. Каждый должен иметь белый махлат.

До 15.XII.45 года так организовать связь между кустами, чтобы минимум раз в неделю связываться между районами, а надрайонам — раз в неделю между надрайонами и округом — один раз в 10 дней.

В разделе «Общие дела» даются следующие директивы:

«Возле каждого районного центра создать спецбоевку, которая будет иметь спецзадание (индивидуальные акты террора, саботажа и т. д.).

В сельсоветах продолжать уничтожать книжки, списки, документы и т. д. Председателям сельсоветов и горсоветов вредить в управлении. Недопустить существования в селах клубов.

Празднества, гуляния, митинги — все и везде разгонять. Решительно не допускать вырубку лесов. Ни одного дерева в руки большевиков!»

Отвѣтoрганiзатор оргiнструкторського отдела ЦК КП(б)У

(Садовниченко)

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 75, спр. 41, арк. 1 — 4.

Док. № 65

Стенограма виступу М. С. Хрущова на Нараді в Дрогобицькому обкомі КП(б)У 21.XI.1945

Стенограмма

Выступление тов. Н. С. Хрущева на совещании в Дрогобычском обкоме КП(б)У 21.XI.1945 г.

Надо нам сделать большие усилия, больше проявить организованности, чтобы в кратчайший срок ликвидировать банды. Бандам нанесен колоссальный урон. Я считаю, что если остались еще банды, то это объясняется работой, которую мы проводили по хлебозаготовкам, а также большое место в этом деле занимает некоторая самоуспокоенность. Раньше было очень много банд, потом их разгромили, легче стало и люди, так сказать, думают — что ж, это уже не банды, с этим можно мириться. Такое примирение к существованию банд в районах имело место среди нашего актива.

Надо сейчас потребовать от секретарей райкомов партии, от начальников НКВД и НКГБ районов искоренения в ближайшее время всех бандитов до единого. Какими методами — трудно сказать. Каждый дурак претендовал бы на должность начальника НКВД, НКГБ, если бы бандиты сами приходили в НКВД и просили, чтобы их в тюрьму посадили.

Вчера мы с тов. Рясным допрашивали бандита «Лютюго». «Лютый» действительно на своем счету имеет много жертв и являлся грозой в своем районе, но если посмотреть на «Лютюго» и на наших работников — никакого сравнения нет. Однако «Лютый» с 1944 года действовал и его захватили только недели полторы — две тому назад.

Все-таки упорства нет у наших людей, и контроля нет, — безконтрольность. Долг партии требует наведения порядка, создания условий для работы. И контроль надо установить со стороны обкома партии, начальников НКВД и НКГБ области.

Надо установить то, что в решении ЦК записано — требовать ответственность, контроль, отчетность от районов и от командиров, которым доверены отряды по ликвидации бандитизма. Без контроля ничего не выйдет. Будут люди ходить, ботинки бить, изматывать силы, а работы не будет.

Надо установить строгую дисциплинарную ответственность тех, кто проваливает операции, это — подсудное, уголовное дело.

Надо тщательно готовиться к операциям, проводить их с упорством и добиваться результатов.

Агентуру надо выдвигать, больше надо создавать агентуры.

Повторяю, по-моему, нам помогут запутать противника вызовы (мне кажется, что агентов не надо вызывать, надо искать более совершенные методы связи с ними, чтобы их не выявлять) — вызовы людей из села, потому, что они берут под подозрение всякого, побывавшего в КВС и НКГБ. Я бы рекомендовал в первую голову подставить под удар враждебно-классовые элементы села — кулаков и их пособников. Пусть они с ними расправляются, если хотят расправляться с каждым, кто побывает в КВС. Тем самым мы вызовем гнев села против бандитов и вынудим на активные действия.

В районах говорят — на село на группу сел 3 — 5 человек и всех терроризируют. Если село организуется, если вызовем гнев против бандитов, — они сами их выловят.

Надо не упрощать, всех, кто оказывает помощь бандитам деньгами, продуктами обязательно наказывать надо. Этого мы требовали в решении. Это, видимо, не выполняется, думают, что это объяснение — «другого выхода не было». Не наше дело. Надо наказывать обязательно. Если не будем наказывать — они будут жить и будут нам вредить.

Надо очиститься от подозрительных лиц в учреждениях, особенно в НКВД и НКГБ. Это надо повседневно делать, потому, что очистим раз, — опять проникнут новые люди, зашлют вражескую агентуру. Надо все время

держать в чистоте эти учреждения, чтобы не облепливались врагами такие наши органы, как НКВД, НКГБ, партийные организации, райисполкомы и средства связи. ¹

Не надо болтать о подготовке к операции. Надо взять за правило, что о подготовке к операции должен знать только тот, кому надо знать по долгу службы, — чекист или не чекист, а если не участвует в операции чекист, то и он может не знать. Надо втягивать только тех, кто необходим для этой работы. Это — золотое правило.

Во время войны товарищ Сталин, когда готовился к операции, он вызывал из Военного Совета буквально 2 — 3 человека — командующего фронтом, члена Военсовета и начальника штаба, но не всегда, а частично. Товарищ Сталин не признавал бумажных донесений — лично придите и расскажите, не присылайте мне бумаг через Генштаб. В Генштабе люди очень проверенные, но просто бывают болтуны. Когда-то остро шутил (он очень хорошо умеет шутить) Николай Николаевич Воронов — главный маршал артиллерии. Когда разгромили немцев в 1944 году в Белоруссии, он говорит — «обманули московских обывателей». Не болтали и застали немцев врасплох. Они стянули танковые силы против 1-го Украинского фронта, а на участке Белоруссии танковых войск было очень мало и мы удар нанесли сперва там.

Большое дело — секретность. Он требовал — не говорите на фронте никому, только тому, кому надо и последовательно включайте. Без артиллерии ничего не сделаешь, надо накапливать снаряды и люди понимают, что готовится операция, но на каком направлении готовится главный удар неизвестно, тут можно схитрить, пока подойдет время.

В Станиславе мы проводили совещание. Там выступал секретарь райкома партии. Почему-то командир войск НКВД не довел до его ведома о подготовке к операции. Может быть по такому же правилу — я готовлю операции, секретарь райкома может и не знать. Операция в районе готовится, секретарь об этом ничего не знает. А ему жена говорит: «Операцию готовите», — «Ничего подобного», — «Что ты мне голову морочишь, все знают, что операция будет у нас, а ты не знаешь». Он действительно не знал, но жена узнала от жен командиров. Заранее можно сказать, что такая операция обречена на провал.

Поэтому к операции надо тщательно готовиться. Это не значит — не доверять, а просто не надо болтать, не надо говорить тому, кому по службе знать не нужно. Тут — обывательское любопытство, но в таких вопросах нельзя удовлетворять обывателей, а надо строго придерживаться служебного правила: втягивать в дело только тех людей, которые необходимы для выполнения этого дела, а остальным не нужно знать.

Надо как можно больше выдвигать местных людей на советскую работу, буквально во все хозяйство надо втягивать как можно больше, тогда мы крепче будем себя чувствовать, нам легче будет справляться со всеми задачами. Но секретность, конечно, должна быть от беспартийных. Есть сугубо партийные вопросы, есть государственные вопросы, о которых мы не можем говорить всем. Но есть и правила элементарного такта. Зачем нужно высылать человека — выйдите, вы — беспартийный. У секретаря райкома есть сколько угодно возможностей вызвать людей в другое время и обсудить с теми людьми, с кем нужно, данный вопрос. И мы не привлекаем всех членов партии к обсуждению всех вопросов, это и не нужно. Так и тут. Можно не обидеть человека, не подчеркивать недоверия, а просто не говорить ему того, что не положено. Организатор, руководитель всегда имеет такую возможность, надо только уметь соблюдать такт.

Я прошу не ослаблять внимания к вопросам оперативного действия через посредство войсковых групп, что мы проводим сейчас по решению. Одно другого не исключает. Провокация противника — дополнение к этому. Тут можно много всяких комбинаций придумать, но самое главное, это — военные действия. Но не против всех банд это средство будет радикальным. Против пяти бандитов вы можете целую армию пустить и никого не найдете,

ничего не сделаете. Но если противник сейчас организывает активные действия — надо это использовать, спровоцировать на это и уничтожить.

Тут начальники НКВД должны сами подумать. Вы присмотритесь какими методами пользуется противник и соответственно действовать. Можно изучить особенности каждой бандитской группы, на какие методы каждая группа идет и искусственно создавать им эти условия, которыми они пользуются для нападения, но обставьте так, чтобы это была ловушка. Таких методов вы найдете очень много, сами бандиты вам подскажут, если вы будете это изучать.

Но надо умно и хорошо продумать, чтобы людей не терять, а главное — не проваливать. Разнообразия желательно побольше. Чем больше будет разнообразия, больше комбинаций, тем сильнее будет наш удар.

Желательно было бы по области более менее одновременно подготовиться. Я жду очень большого эффекта от этого, но это в первое время, потом они поймут, что провокация и начнут действовать очень осторожно. Правда, от того, что противник начнет осторожно действовать мы выиграем, меньше будет нападений.

Надо расчислится, чтобы создать условия для свободного голосования народа и активного участия в выборах.

Надо развернуть массовую партийную, комсомольскую работу, наметить и провести областные совещания крестьян, женщин, молодежи, интеллигенции. Надо развернуть большую положительную партийную работу среди масс по втягиванию их в активную советскую работу и воспитывать людей в нашем советском духе.

Может быть надо будет, тов. Олексенко установить, чтобы через две недели опять собраться и подвести итоги.

Вы утвердили план и надо каждый день справляться, что сделано той или иной войсковой группой. У военных есть хорошее правило. Там не только суточные донесения, а доносят каждые два часа о положении дел — это обязывает. Другой раз это вызывает много брехни, но с брехунами можно бороться.

Но без контроля не будет ничего.

Не знаю как построена связь с отрядами у тов. Каратеева. Надо Вам обязать ваших командиров дивизии, корпусов, командиров полков, чтобы они обязательно контролировали.

(Тов. Каратеев: «Это делается даже с выездами на места»).

Иначе народ будет формально относиться, будет ходить и ждать пока срок придет идти на отдых.

Дрогобычская область большую работу провела и остатки банд она может быстро ликвидировать если хорошо организовать дело. Силы есть, войск имеется достаточно. В Львовском Военном округе командование значительно больше проявляет желания и я бы сказал понимания необходимости, совместных действий против бандитов. Значительно сложнее в Прикарпатском военном округе. Каждый должен понимать, но это факт. А здесь совершенно не существует ни трений, ни претензий. Здесь нужна только лишь умелая организация дела и договоренность, командование идет полностью на встречу. Это очень хорошо, этим надо воспользоваться и быстро ликвидировать банды.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 785, арк. 1 — 6.

І. С. Стороженко (Дніпропетровськ)

Битва на Жовтих Водах*

У першій половині дня 29 квітня 1648 р. польське військо вийшло з урочища Княжі Байраки і, пройшовши ще декілька кілометрів, обрало зручне місце для табору в урочищі на р. Жовті Води, де зупинилося на великий привал. До виходу з Поштового на Січовий або Микитинський шлях залишилося 20 км.

В цей же час у цей район вийшов передовий загін української армії, який складався з татарської кінноти (20 тис. воїнів), очолюваний Тугай-беєм. Головні сили української армії були на відстані 15 — 20 км, тобто ще на Микитинському шляху. Ця відстань була розрахована на 3 — 4 години бою передового загону (Тугай-бей), за які головні сили повинні були підійти у район бойових дій, аби завчасно, залежно від обстановки, розгорнутись на вигідних позиціях.

Наше припущення, що С. Потоцький вийшов на Жовті Води через урочище Княжі Байраки, ґрунтується на тому, що на зворотному шляху він пішов на Крилов через це урочище.

Проведений нами аналіз шляхів, які вели на Запорізьку Січ, показав, що основним шляхом був Микитинський (Січовий), який брав початок від Переволочної та Мишуринового Рогу і йшов на південь через сучасні населені пункти Лихівка, Вільногірськ, Щорськ, уздовж русла р. Базавлук до Миколаївки, а далі на схід від русла цієї річки через Кірове, Чкалове до Нікополя (Микитин Ріг). Вийти на Микитинський шлях від Крилова можна було з Чорного або Поштового (І. С.) шляхів.

Якщо б польське військо рухалось Чорним шляхом, то на південь від сучасного с. Жовте, яке розташоване нижче двох рукавів верхів'я р. Жовта (історична назва Жовті Води), існувала переправа, через яку воно повинно було переправитися на лівий берег, щоб рухатися далі до Микитинського (Січового) шляху. Вважається, що тут, на лівому березі Жовтих Вод, Тугай-бей атакував С. Потоцького, а останній переправився назад на правий берег і там окопався¹. Посилаючись на М. Дубецького, Д. Яворницький наводить у другому томі «Історії запорізьких козаків» географічні координати польського табору: 48°20' північної широти і 51°20' східної довготи². Аналіз цих координат показав, що координата широти проходить по сучасному автодорожному мосту (можливо, колишню переправу у с. Жовте), а координата довготи — через Каспійське море (очевидно, помилка у тексті).

Керуючись координатою широти, археологічна експедиція Дніпропетровського університету (керівник — В. І. Костенко) провела у 1991 р. пошук слідів розташування польського табору. Не виявлено навіть натяків на можливе його перебування у цьому районі.

Більшість дослідників, зокрема, О. Поль³, Д. Яворницький, В. Маєвський⁴ вважають, що Жовтоводська битва відбулася біля сучасного села Жовте, але при цьому не звертається уваги на те, що С. Потоцький почав свій відступ на Крилов через Княжі Байраки. А для цього він повинен був переправитись з правого берега Жовтих Вод на лівий (про цю подію джерела не повідомляють) і рушити до сучасних сіл Жовтоолександрівки та Дмитрівки (відстань 13 км), біля яких починалось урочище Княжі Байраки. Виникає закономірне запитання: чому був обраний такий шлях відступу? Адже, якщо табір перебував на правому березі р. Жовті Води, біля переправи, до якої він підійшов Чорним шляхом, то цілком природно, що він повинен був і

* З а к і н ч е н н я. Початок див. УІЖ. — 1995. — № 4.

відступати назад у напрямку сучасних Олександрії та Павлиша до Крилова, тобто звідки прийшов. Відповідь може бути однозначною: С. Потоцький не рухався за вищенаведеним маршрутом (Чорним шляхом). Щоб не обрати цей маршрут для просування війська, були вагомі причини: він був удвічі довшим й удвічі більшою була його віддаленість від Дніпра (руху флотилії з реєстровими козаками).

Розглянемо інший старовинний шлях, названий нами Поштовим, і використаємо його тільки частково — до Княжих Байраків (включно). За повідомленням А. Скальковського, на цьому шляху у середині XVIII ст. в ур. Княжі Байраки (на кордоні Запорізької Січі) була розташована поштова станція Княжі Буераки⁵ (на місці сучасного села Григорівка П'ятихатського району Дніпропетровської області). Сусідні поштові станції: на північ — Онуфрїївка, на південь — Жовтенка (сучасне м. П'ятихатки). Назва села Княжі Буераки існувала ще у середині XIX ст.⁶. Цей шлях у сучасних назвах населених пунктів такий: Крилов — Онуфрїївка — Вишнівці — Зибкове — Пролетарське — Попельнасте (на лівому відгалуженні верхів'я р. Омельник, уздовж русла, на нашу думку, розташовувалось урочище В'язове чи В'язовик) — Грамівка (поворот до ур. Княжі Байраки, яке було розташоване уздовж русла правого відгалуження верхів'я р. Омельник) — Григорівка — Ровеньки — Дмитрівка та Жовтоолександрівка (кінець ур. Княжі Байраки) — Трудолюбівка (сходження з Поштового шляху у східному напрямку) — Виноградівка — Давидівка — Миронівка — Новоукраїнка і далі на південь, по Микитинському шляху до Січі. Але після виходу з Княжих Байраків можна було продовжити рух до Микитинського шляху Поштовим шляхом, це: Жовтоолександрівка — П'ятихатки — Саксагань — Щорськ і далі на південь по Микитинському шляху на Січ.

Можна ще припустити, що С. Потоцький вирішив після виходу з Княжих Байраків рушити до Микитинського шляху через сучасні П'ятихатки не напрямки, а Чорним шляхом — тобто через сучасне с. Жовте від переправи, що тут існувала. У цьому випадку він рушив від сучасних с. Жовтоолександрівка до с. Жовтого по дорозі довжиною 10 км, яка підходить до р. Жовті Води біля підніжжя її двох верхніх розгалужень. Звідки униз по руслу ріки до переправи — 3 км. Але вийти на неї лівим берегом заважають два рукава річки. Тому треба було переправитись на правий берег Жовтих Вод, після цього, рухаючись 2 км на південний захід, вийти на основну трасу Чорного шляху, а далі, рухаючись по ньому на південний схід, через 2 км вийти до переправи. Подолавши переправу через Жовті Води, польське військо готове було після відпочинку рушити Чорним шляхом до району сучасних П'ятихаток. Але тут, під час привалу, його атакував Тугай-бей. Якщо С. Потоцький тут окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було двічі переправлятися через Жовті Води. Якщо він вернувся назад, на правий берег (що під ударами татарської кінноти маловірогідно) і там окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було ще раз переправитись через Жовті Води на її лівий берег (біля її двох верхніх розгалужень, 3 км вище переправи). Можна ще припустити, що С. Потоцький прибув на Жовті Води Чорним, а відступав Поштовим (через Княжі Байраки), тричі переправившись через р. Жовті Води. Але ж про вищенаведені переправи через Жовті Води джерела не повідомляють. Та й чи була в цьому логічність?

Отже, польське військо рухалося на Запоріжжя за вищенаведеним передостаннім маршрутом (Поштовим шляхом) через Княжі Байраки і ніякого відношення до району сучасного села Жовте його просування не має. Але тоді виникає запитання: на якій ділянці р. Жовті Води польське військо зупинилося табором? Учасник Жовтоводської битви, польський жовнір про це повідомляє: «Окопалися ми відразу за Жовтою Водою над водою... Того ж дня пан комісар виставив біля Княжих Байраків офіцера з 30 козаками для отримання розвідувальної інформації»⁷.

Аналіз картографічного матеріалу та обстеження місцевості відповідно до вищенаведеного повідомлення дає підстави зробити висновок, що польське військо стало табором поблизу Княжих Байраків (4 — 6 км на захід)

на правому березі лівого розгалуження верхів'я р. Жовтої, на південь від сучасного с. Пахарівки та на захід від сучасних сіл Дмитрівки і Жовтоолександрівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Орієнтовні координати центру цього району: 48°34' північної широти і 33°38' східної довготи. Цілком зрозуміло, що більш точне визначення місця розташування польського табору може бути здійснене тільки археологічними дослідженнями.

У зв'язку з тим, що існувало два шляхи, по яких польське військо могло вийти у район Жовтих Вод, Тугай-бей вимушений був розгорнути охоронну розвідку у смузі шириною 15 км, між переправою, південніше сучасного с. Жовте і початком ур. Княжі Байраки, біля сучасного с. Жовтоолександрівка. Його потужні розвідувальні загоны з численними роз'їздами кружляли у цій смузі, а основні сили орди перебували у бойовій готовності.

За повідомленням джерел, після зупинки польського табору на привал для того, щоб погодувати коней і особовий склад війська, було відправлено 12 козаків-реєстровців для здобичі дичини. На перший же постріл з'явилися декілька десятків татар (розвідувальний роз'їзд) і полонили частину козаків. Після з'ясування через полонених обстановки, визначення складу війська та місця його розташування Тугай-бей атакував польський табір⁸. Про те, що вогневу підтримку його кінноти забезпечували додані йому козацькі підрозділи з вогнепальною зброєю, свідчать здобуті поляками трофеї — гарматка та гаківниця⁹.

Відбиваючи навальні удари татарської кінноти, у польському таборі поступово нарощується оборона, вводиться у дію артилерія. Зростають втрати в українсько-татарському війську і Тугай-бей припиняє атаки, очікуючи на головні сили, які прибули надвечір, через 4 години після початку бойових дій передовим загonom.

Як тільки припинилися атаки татарської кінноти, поляки почали терміново укріплювати табір, окопалися над водою¹⁰. С. Потоцький робить спробу з'ясувати обстановку, встановити зв'язок з полками, що рухаються на човнах, повідомити про своє становище свого батька, М. Потоцького. До Дніпра вирушив на чолі 200 козаків полковник Душинський, при цьому роз'їзди, які він виділив від свого ядра, безслідно зникли¹¹.

Як вже зазначалося, комісар Я. Шемберк відправив до Княжих Байраків розвідувальний загін у складі 30 козаків. Але вся територія в районі Жовтих Вод була повністю блокована козацько-татарською мережею сторожових і розвідувальних загонів, тому всі зусилля польського командування вийти з ізоляції були марними.

Як повідомляє татарська поема XVII ст., з оточеного польського табору була спроба надіслати інформацію за допомогою собаки-листоноші: «Син Потоцького, не маючи відомостей за свого батька..., надіслав туди муштрованим собакою листа. Але собаку вплимали, листа перехопили. Собаку відправили назад. Це збентежило поляків. Тоді вони надіслали верхівця на швидкому коні, але й верхівця затримано»¹².

Вагомий вклад у дослідження Жовтоводської битви вніс польський історик В. Маєвський, який, зокрема, провів всебічний аналіз усіх джерел, що стосуються початкового періоду повстання Б. Хмельницького (осінь 1647 р. — травень 1648 р.)¹³, де детально розглянув інформацію про цю битву. Торкаючись її початку, він звернув увагу на повідомлення «Реляції пахолка» про те, що 29 квітня 1648 р. (у перший день битви) наступ на польський табір не проводився, а здійснено це було наступного дня. В. Маєвський вважає, що це помилка. За його думкою, боїв 30 квітня не було, оскільки реляція далі повідомляє, що цього дня кількість татар зросла до 40 тис. (29 квітня їх було 12 тис.). Він вважає, що це підійшли головні сили орди, тому після неї повинні були прибути повстанці, оскільки А. Виміна повідомляє, що за татарами, через 4 години на Жовті Води прибули повстанці з табором і артилерією. Дотримуючись думки, що 30 квітня боїв не було, В. Маєвський вважає, що козаки-повстанці прибули на Жовті Води ще раніше — 1 травня і що інформацію А. Виміни треба віднести на цей день¹⁴.

Глибоко поважаючи автора та його думку, ми не можемо з нею погодитися. Вважаємо, що інформація реляції не є помилковою — 29 квітня дійсно штурм польського табору не проводився, а розпочався, як в ній повідомляється, наступного дня наступом козаків і орди. Обгрунтуємо нашу думку.

Жовтоводська битва розпочалася у середині дня 29 квітня 1648 р. раптово, навальними атаками Тугай-бея на польське військо, яке перебувало під час великого привалу похідним табором. Татари завдали у перші хвилини бою вагомих втрат польському війську. Але терміново ставали до бою шеренги реєстрових козаків-мушкетерів, розгорталась артилерія, сіддалися коні кавалерійських хоругв, а по периметру табору з'єднувалося багаторяддя возів. Від мушкетно-артилерійського вогню, що кожну хвилину зростав, татари почали нести вагомі втрати, частота їх атак уповільнювалася, а за годину і зовсім припинялася. Поляки почали окопуватись, функції інженера по фортифікації табору взяв на себе ротмістр Сапега¹⁵.

Тугай-бей блискуче виконав завдання, що на нього покладалось, як на командира передового загону української армії. У поєднанні з тактичною розвідкою він зустрів ворога, вступив з ним у бій, примусив його зупинитися і перейти до оборони, чим забезпечив прикриття головних сил української армії для їх виходу і розгортання в районі бойових дій, а також створив умови для оточення і розгрому супротивника. Після того як атаки татарської кінноти на польське військо, яке прикрилося возами, у поєднанні з мушкетно-артилерійським вогнем стали неможливими, Тугай-бей зосередив всі свої зусилля на бойовій розвідці та інформаційній ізоляції С. Потоцького, а також очікував на Б. Хмельницького, який рухався на чолі українських головних сил. Нагадаємо, що згідно з функціонально-організаційною структурою та тактикою кримсько-татарського війська¹⁶, загін Тугай-бея складався з трьох колон (назвемо їх умовно полками) по 6 — 6,5 тис. воїнів, які рухались окремо один від одного на встановлених дистанціях та інтервалах, створюючи трикутник з вершиною у напрямку руху. Один полк рухався попереду, а два інших на флангах позаду. При зустрічі з ворогом перший полк його атакував і кидався до удаваної втечі. Противник, переслідуючи цей полк, порушував свої бойові порядки, а в цей час два інших татарські полки завдавали йому удару з тилу і флангів.

Про те, що такий бойовий порядок мав загін Тугай-бея, свідчить повідомлення «Реляції мушкетера»: з шанця Денгофа спостерігалось, як до Корсуна наблизились і форсували р. Рось татари трьома полками¹⁷.

Умови зустрічі Тугай-бея з С. Потоцьким не вимагали застосування такої тактики, бо польське військо перебувало на відпочинку, тому перший, щоб підвищити ефективність раптового удару, атакував останнього двома полками, а третій тримав у резерві. Про це і свідчить повідомлення «Реляції пахолка» про те, що татар було у перший день (29 квітня) 12 тис. чоловік.

Як вже вказувалося вище, під час просування українського війська між його передовим загonom та головними силами була встановлена дистанція, що дорівнювала половині денного переходу піхоти з обозом, тобто була в межах 20 км¹⁸.

Розрахунки свідчать, що, рухаючись із середньою швидкістю до 5 км за годину, головні сили (піхота, артилерія й обоз) прибули на Жовті Води через 4 години після передового загону (татарської кінноти) 29 квітня. Отже, повідомлення А. Виміни про те, що повстанці прибули у район битви через 4 години після татар¹⁹, підтверджує достовірність наших розрахунків і реконструйованого похідного порядку просування української армії. Оскільки битва розпочалася татарами опівдні (орієнтовно о 12 — 13 годині), то козак-повстанці з артилерією прибули на Жовті Води у кінці дня (десь о 16 — 17 годині). Виникає закономірне запитання: чи реальне їх введення негайно у бій? На нашу думку, ні, тому що:

— втомленому маршем особовому складу війська та коням необхідний був відпочинок;

— треба було провести рекогносцировку поля бою, визначити завдання підрозділам та порядок їх взаємодії, підготувати до бою зброю, спорядження й оснащення, а також виконати інженерні роботи на підступах до польського табору;

— необхідно було до заходу сонця обладнати укріплені табір українських військ.

Керуючись вищенаведеним, ми вважаємо, що повідомлення реляції про те, що 29 квітня польський табір не зазнав штурму, відповідає дійсності. В цей день козаки-повстанці займалися обладнанням та укріпленням свого табору, а також готувалися до бою наступного дня. Штаб Б. Хмельницького, з участю командирів бойових підрозділів, проводив навколо табору рекогносцировку, визначав кожному з них смугу наступу та завдання. Діяльність штабу української армії і розвідки навколо польського табору супроводжувалася, за повідомленням реляції, закличками до козаків-реєстровців перейти на бік повстання. Одночасно на підступах до польського табору готувалося поле бою: для вогневої підтримки атакуючих копалися шанці²⁰. Ця робота, очевидно, продовжувалася і коли стемніло, щоб наблизити частину шанців до польського табору й з'єднати їх ходами сполучення. Під час визначення відстані між шанцями і польським табором враховувалася не тільки далекобійність вогнепальної зброї, а й можливість татарської кінноти здійснити атаку з місця для підтримки наступальної піхоти. Для цього їй потрібна була відстань не менше 300 м²¹. Отже, передові шанці української піхоти були розташовані не ближче 300 м від передових шанців польської піхоти, яка прикривала свій табір. Тилові шанці української армії були обладнані за межами далекобійності польської артилерії, тобто на відстані не ближче 500 м від валів ворожого табору. Вся система шанців з'єднувалася ходами сполучення, а також мала проходи для татарської кінноти.

Штурм польського табору розпочався 30 квітня 1648 р. наступом української піхоти при підтримці татарської кінноти, яка розгорнула свої бойові порядки на завчасно обраних рубежах атаки в готовності завдати удару по польських кавалерійських хоругвах та піхоті, якщо вони вийдуть з табору. Цілком зрозуміло, що питома вага татарської кінноти у штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої української піхоти.

На нашу думку, не випадково штурм польського табору (на валах якого було встановлено 10 гармат) 30 квітня, а також у наступні дні не дав позитивних результатів. Головною причиною, що заважала успіху, була відсутність в українській армії артилерії. Б. Хмельницький мав, як вже зазначалося, всього 3 гармати-фальконети малого калібру. Використання фортечної (оборонної) ручної важкої зброї типу гаківниць (яку, очевидно, вдалась мали козаки-повстанці) для наступальних дій було малоефективним. Мала швидкострільність та далекобійність, а також громіздкість і незручність її застосування на полі бою, не відповідали динаміці наступального бою, під час якого противник застосовував кавалерійські контратаки. Не випадково, що ці зразки зброї стали трофейним здобутком поляків під час нападу татар на їх похідний табір. Цілком вірогідно, що вся ця зброя була зосереджена на валах шанців української піхоти і застосовувалась проти живої сили ворога під час його контратак.

Яскравим підтвердженням малої ефективності штурму табору С. Потоцького 30 квітня є наступ польського війська вранці наступного дня, 1 травня, на передові шанці української (козацько-повстанської) піхоти²².

Бойові дії протягом 30 квітня і 1 травня 1648 р. показали, що силою польський табір не здобути. Сподівання Б. Хмельницького, що козаки перейдуть з польського табору на його бік і позбавлять С. Потоцького піхоти, не виправдалися: вони самовіддано билися за інтереси Речі Посполитої. Останнє позбавило Б. Хмельницького можливості швидкої перемоги над С. Потоцьким і ставило під загрозу реалізацію його плану розгрому польських військ по частинах. Крім того, ця подія, очевидно, підсилила його тривогу

за вибір, який зроблять реєстрові козацькі полки, що пересувалися по Дніпру на човнах до Січі. Не виключено, що у ці дні від Б. Хмельницького була направлена депутація для переговорів з ними. Очевидно, така зустріч відбулася 2 — 3 травня біля Коша Микитинської Січі. Військова старшина реєстрового козацького війська, якій довіряв Б. Хмельницький, серед яких Кричевський, Джалалій, Топига та інші, були проінформовані про оточення, при підтримці татар, польського війська на Жовтих Водах, при цьому їм було запропоновано приєднатись до боротьби проти польської шляхти за повернення козацьких стародавніх вольностей і прав²³. Як вже вказувалось вище, 4 травня 1648 р. реєстрові полки повстали у районі Коша Микитинської Січі (біля ур. Кам'яний Затон) й оголосили себе складовою частиною української (повстанської) армії. Немає сумніву, що цієї ж доби про цю подію стало відомо Б. Хмельницькому.

Враховуючи недостатнє забезпечення артилерією свого війська, яке вело бойові дії проти польської армії на Жовтих Водах, а також очікуючи отримання у найближчі дні вагомого підсилення, в т. ч. і артилерійського, з боку реєстрових козацьких полків, що приєднались до повстання, Б. Хмельницький, на нашу думку, тимчасово відмовився від намірів здобути табір С. Потоцького штурмом і розпочав з 5 травня 1648 р. його облогу.

Торкнемося питання, на яке звернув увагу В. Маєвський, а саме, на повідомлення «Реляції пахолка» про прихід на другий день Жовтоводської битви додаткових сил орди, завдяки чому її загальна чисельність зросла до 40 тис. воїнів²⁴. Він вважає, що це прибули головні сили орди.

На нашу думку, це прибула (у межах 20 тис. воїнів) не передбачена, не планова частина кримсько-татарського війська, яка складалася з ногайської орди. Випадки, коли з ногайською ордою не було домовленості про її участь у поході на допомогу Б. Хмельницькому, а вона добровільно приєднувалась, повторювалися і надалі. Так, вона добровільно приєдналася до походу калги-султана Крим-Гірея на допомогу Б. Хмельницькому у вересні 1648 р. (під час Пилявецької битви)²⁵.

Про те, що ногайська орда брала участь у Жовтоводській битві, свідчать її учасники, підкреслюючи убогий зовнішній вигляд та погане озброєння її воїнів²⁶. На участь ногайської орди на молі з її вождем Орали-огли у поході Тугай-бея на допомогу Б. Хмельницькому свідчить і інше джерело²⁷.

Очевидно, у районі Жовтих Вод ця частина кримсько-татарського війська перебувала не більше півтора тижня, тому що кримський хан оголосив 11 травня 1648 р. про похід на Україну на допомогу Б. Хмельницькому, але збір степових орд на Інгульці, на роздоріжжя Чорного та Кучманського шляхів, очевидно, розпочав раніше. За повідомленням польської розвідки, зосередження орд у цьому районі спостерігалось 10 травня 1648 р.²⁸ Отже, ногайська орда, орієнтовно 8 — 9 травня залишила Жовті Води і вирушила до району зосередження на Інгульці для підготовки до походу, який планував очолити кримський хан. Згідно з щоденником цього походу, складеного татарським літописцем Хаджі Мехмед Сенаєм з Криму, чисельність ногайської орди, що вирушила разом з ханом, становила 12 тис. воїнів. При цьому Сенай буджацьких татар не включає до складу цієї орди, а показує окремо чисельністю 20 тис. воїнів. Не виключено, що частина ногайської орди, зокрема Єдичкульської, яка межувала з Січчю і надавала допомогу Б. Хмельницькому з перших днів повстання, залишилась на Жовтих Водах. Можливо, Орали-огли, про якого згадано вище, був вождем Єдичкульської орди.

Розрахунки свідчать, що у польському таборі було не менше 4 тис. коней (2,5 тис. кінноти і 1,6 тис. запряжних), а на його оборонних валах не менше 800 возів. Якщо від ріки вози не ставилися, то довжина кожної сторони табору при однорядному їх з'єднанні становила близько 800 м, а при дворядному — 400 м. Враховуючи незначну кількість піхоти для оборони табору, ми схилиємося до останніх розмірів його сторін. Безумовно, що подані розміри орієнтовні, оскільки на них мав вирішальний вплив характер місцевості. За повідомленням джерел, у таборі С. Потоцького було 4 тис. війська і великі запаси пороху, що давало можливість витримати до-

вотривалу облогу. Але на її другому тижні не було чим годувати коней. Крім того, козаками були вжиті заходи, щоб позбавити поляків води²⁹. Про позбавлення табору води згадує у своїх мемуарах і А. Радзівілл³⁰. Як це було зроблено, важко відповісти. Можливо, якщо це було верхів'я ріки, було змінено її русло. Коней прийшлося вигнати з табору, становище було важким, але С. Потоцький не йшов на переговори, він очікував допомоги.

Звістка про те, що С. Потоцький стримує на Жовтих Водах облогу Б. Хмельницького, прийшла до Черкас 3 травня 1648 р. Наступного дня М. Потоцький за допомогою універсалу звернувся до сенаторів та іншої шляхти, в якому повідомляв, що Тугай-бей з іншими мурзами потужних татарських орд надали допомогу козакам і вже декілька днів на Жовтих Водах проти поляків ведуть бойові дії. Яким шляхом підуть у королівство — невідомо. У зв'язку з цим, він усіх застерігав бути обережними у своїх домовках і закликав для захисту віри християнської йти до війська³¹.

З'єднавши свої військові формування з підрозділами польного гетьмана М. Калиновського, М. Потоцький 7 травня вирушив з Черкас на допомогу своєму синові. 10 травня він зупинився біля Чигирина, де наступного дня отримав звістку про перехід реєстрових козацьких полків, що рухалися на човнах по Дніпру, на бік повстання. Враховуючи оперативну-тактичну перевагу Б. Хмельницького, він вирішив відмовитися від надання допомоги своєму синові, ухилитись від бойових дій проти української армії. Прагнучи з'ясувати обстановку у районі Жовтих Вод (відстань від Чигирина — 100 км), він ще протягом 12 травня простояв біля Чигирина. Зусилля польської розвідки були марними — всі підходи до району Жовтих Вод були заблоковані сторожовими загонами Б. Хмельницького. Так нічого й не довідавшись, він зранку 13 травня рушив назад до Черкас. Того ж дня М. Потоцький відправив у район Жовтих Вод потужний загін з трьох хоругв (150 кіннотників) на чолі з старостою Войницьким³² із завданням пробитись через сторожі ворога і з'ясувати долю польських військ, що там перебувають, а сам, повільно відступаючи, очікував отримати цю інформацію.

Опівдні, 13 травня 1648 р. на Жовті Води до табору Б. Хмельницького прибула давно очікувана підмога — реєстрові козацькі полки, очолювані Ф. Джалалієм. Вони демонстративно пройшли перед польським табором і мушкетною пальбою вітали Б. Хмельницького³³.

Наступного дня козаки-реєстровці, а також надворні драгуни (загальна чисельність 1600 чол.), що перебували у польському таборі, перейшли до повстанців. На оголені ділянки польської оборони пішла в атаку козацька (повстанська) піхота, підтримана артилерією (привезеною реєстровцями) та татарською кіннотою. Ціною вагомих втрат і зусиль С. Потоцькому вдалося відбити небезпечну атаку. Враховуючи своє безвихідне становище, він запросив переговорів.

Питання умов припинення збройної боротьби та їх виконання сторонами всебічно проаналізував, спираючись на джерела, М. Маєвський. Він також зробив уточнення дат відповідно до подій, що відбулися на Жовтих Водах в останні дні битви (з 12 по 16 травня 1648 р.)³⁴. Результати цих досліджень дозволяють реконструювати найбільш вірогідний напрямок подій, що відбулися у ці дні на Жовтих Водах.

Внаслідок переговорів 14 травня між Б. Хмельницьким і С. Потоцьким, через своїх представників, було домовлено, що останній передає першому всю артилерію з порохом та клейноди, а замість цього польському війську будуть надані можливості й умови безпечно відступити до Крилова. Для гарантії виконання домовленості, сторони обмінялися заложниками з осіб вищого військового керівництва. До українського табору разом з артилерією прибули Чарнецький, Бжуханський та Войнович, а до польського — М. Криwonis та М. Криса.

15 травня до С. Потоцького прибув посланець від Тугай-бея з пропозицією видати полякам Б. Хмельницького, але для обговорення умов цієї передачі пропонувалась особиста таємна зустріч сам на сам. Пропонувалось кожному вийхати на зустріч у супроводі особистої охорони у складі 20 чо-

ловік. С. Потоцький погодився на цю зустріч, але коли він виїхав з табору, то відразу ж зрозумів, що це пастка і негайно повернувся назад³⁵.

Користуючись відсутністю дисципліни у польському таборі, українські заложники С. Кривоніс та М. Криса 15 травня безперешкодно повернулись у розташування свого війська. Після цього почався при підтримці артилерійського вогню штурм польського табору. С. Потоцький і Я. Шемберк особисто керували обороною шанців. Ціною значних людських втрат їм вдалося відбити атаку української армії. У значній мірі останньому сприяло те, що пішов дощ, внаслідок якого порох став вологим і вогонь атакуючих (повстанців) значно ослабився³⁶. С. Потоцький вирішив негайно розпочати відступ табором до Крилова, хоч гарантії безпеки на марш після втечі українських заложників були втрачені.

Розглядаючи питання передачі польської артилерії повстанцям, В. Маєвський бере під сумнів твердження деяких джерел, що Б. Хмельницький не мав гармат, тому прагнув будь-що їх отримати³⁷.

Для підтвердження свого сумніву, він наводить повідомлення «Реляції пахолка», що 2 травня 1648 р. під час контратаки поляки захопили у козаків-повстанців одну гармату³⁸. Але розглядаючи Жовтоводську битву, поставимо запитання, яке чомусь майже ніхто не ставить: чому так довго (аж 16 днів) Б. Хмельницький не міг вибити С. Потоцького з укріпленого табору? Адже обстановка піднятого повстання вимагала якнайшвидше розгромити польське військо на Жовтих Водах до підходу йому допомоги і вирушити на «волюсть», щоб одержати підтримку народу. Ми вважаємо, що причиною довготривалої облоги польського табору на Жовтих Водах є вкрай недостатнє забезпечення артилерією української (повстанської) армії. Аналіз артилерійського арсеналу Б. Хмельницького після Жовтоводської битви свідчить, що перед початком цієї битви його легка польова артилерія складалася, як вже зазначалося, всього з 3-х гармат-фальконетів, В. Голобуцький у своїх дослідженнях визначає кількісний склад артилерії Б. Хмельницького у цей період — 4 гармати³⁹. При цьому слід зазначити, що з досвіду Тридцятилітньої війни (1618 — 1648 рр.), під час якої широко застосовувалися укріплені табори, польова артилерія безсила проти земляних оборонних споруд³⁹. Отже, штурм польського табору без важкої артилерії був справою безперспективною.

Той же досвід Тридцятилітньої війни свідчить, що забезпечення артилерією армій — учасниць цієї війни — досягло 4 гармати на одну тисячу воїнів, при цьому одна гармата була важкою⁴⁰. Забезпечення артилерією С. Потоцького, який мав 10 гармат (очевидно, важкої артилерії) було, в межах 2,5 гармати на одну тисячу воїнів, а у Б. Хмельницького 0,3 гармати, без врахування татарської кінноти, а з урахуванням останньої — 0,1 гармати на одну тисячу воїнів. Після того як у район битви прибули реєстрові козацькі полки, які привезли 12 легких гармат-фальконетів і одну мортиру, забезпечення артилерією української армії значно покращилося: 1 гармата на одну тисячу козаків, а з урахуванням татарської кінноти — 0,5 гармати на одну тисячу воїнів, але при цьому не було жодної важкої гармати. Отже, навіть коли прибули реєстровці, штурм табору був справою не перспективною.

Враховуючи вищевикладене, можна зрозуміти прагнення Б. Хмельницького заволодіти польовою артилерією польського війська разом з боєприпасом.

Вночі 15 травня 1648 р. польське військо готувалося для здійснення маршу до Крилова. Із собою взяли тільки 40 возів⁴¹, очевидно, для перевезення поранених та найнеобхіднішого в дорогу. Табір з рухомою обороною з такої кількості возів побудувати було неможливо. Розрахунки свідчать, що дворядний табір (тобто по одному ряду на флангах колони війська) з цієї кількості возів мав довжину 120 — 140 м. Такий табір не міг прикрити 3-тисячне військо (без врахування обозних та слуг), оскільки мав малі розміри. Крім того, неприступність такого табору була сумнівна, оскільки однорядна возова ниточка могла обірватися кожної хвилини. Збільшення ж на флангах

оборони до двох возових рядів, скоротило б довжину табору до 60 — 70 м. Підкреслимо при цьому, що для возової оборони у польському таборі не було необхідної кількості піхоти, оскільки вона (1600 чол.) перейшла на бік Б. Хмельницького. Отже, польське військо вишикувалось для просування (в умовах оточення ворогом) не табором з возовою рухомою обороною, а в іншій похіднобойовий порядок. Враховуючи, що, за повідомленням джерел, польське військо під час свого руху давало відсіч татарській кінноті⁴², воно, очевидно, було побудовано «старим польським шикуванням». Це шикування мало вигляд великого, пустаго всередині кінного чотирикутника, готового з кожної сторони до негайної кавалерійської контратаки⁴³. У нашому випадку посередині кінного чотирикутника рухалось 40 возів.

О першій годині ночі 16 травня 1648 р. (над Жовтими Водами у цю годину зійшов місяць — І. С.) польське військо рушило по дорозі до Княжих Байраків. Утаємничити вихід війська з укріпленого табору не вдалося, бо, як тільки почався марш, до Б. Хмельницького втік перебіжчик⁴⁴. Протягом усієї ночі польське військо супроводжувала з боєм татарська кіннота.

Розглядаючи відступ польського війська, нагадаємо, що значна кількість коней у ньому під час облоги була втрачена. Очевидно, не тільки допоміжний склад (челядь) а й частина кіннотників рухалися пішки. Крім того, просування поляків відбувалося в умовах ночі і поєднувалося з контратаками проти ударів татарської кінноти. В цих умовах швидкість руху війська не перевищувала 2 — 3 км за годину. Отже, до світанку (за 4 години) С. Потоцький просунувся на 8 — 12 км уздовж урочища Княжих Байраки до сучасного села Григорівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Тут, на світанку, до бою була введена українська піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову артилерію, маневруючи гарматами за допомогою верхових коней. Втрати польського війська від артилерійських атак козацької піхоти були настільки великі, що викликало занепокоєння у татар-союзників, які були зацікавлені в отриманні якнайбільшої кількості полонених. Біля завчасно зробленого перекопу шляху, прикритого українською піхотою, польське військо було зупинено⁴⁵.

Під час бою з боку поляків робилися спроби окремих груп та поодиноких жовнів вирватися з оточення, але ці спроби були марними. Учасник битви з польської сторони повідомляє, що його взяли у татарську неволю біля полудня на тому місці, де дорога звертає від Княжих Байраків на урочище В'язове⁴⁶. Це дає нам підстави вважати, що Жовтоводська битва була завершена у першій половині дня 16 травня у районі, окресленому сучасними селами Попельнасте, Грамівка, Григорівка. Командний пункт Б. Хмельницького на завершальному етапі битви перебував біля сучасного села Григорівки⁴⁷.

За повідомленням В. Маєвського, С. Потоцький під час бою отримав тяжкі поранення від вогнепальної та холодної зброї і потрапив у татарську неволю. По дорозі до Криму, біля Таваньської переправи через Дніпро, 19 травня 1648 р. він помер від гангрени. Біля нього весь час перебував С. Чарнецький. Спочатку С. Потоцького поховали у Кодаку, а пізніше — у Домініканському костелі, у Києві. Я. Шемберг теж потрапив у татарську неволю.

Отже, у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Жовтих Водах завершилася перша переможна битва Визвольної війни.

Протягом всієї битви питання забезпечення артилерією української армії стояло дуже гостро. Очевидно, на цьому ґрунті у Б. Хмельницького ще до завершення битви виник план корінної реорганізації артилерії і визначення артилерійського арсеналу для своєї армії. Після завершення битви Б. Хмельницький проводить негайно таку реорганізацію. Ось як про це повідомляє С. Величко: «Затим Хмельницький з Тугай-беєм стояв на тому-таки місці (на Жовтих Водах. — І. С.) ще три дні, готуючи й збираючи військо та обоз до наступної битви вже з самими коронними гетьманами. Особливо старанно готували п'ятнадцять водних гармат, які були нового зразка і мали тільки два колеса. До них треба було одного коня, і це дозволяло легко і швидко

при воєнній потребі їх повертати. Було вже тут у Хмельницького 26 гармат і гарматок, до них він приставив, опішивши, 50 добрих запорізьких стрільців. Додав Хмельницький до них про всякий випадок ще й 300 кінних. Ці новостверджені пушкарі вміли стріляти як із гармат, так і з мушкетів»⁴⁸.

Це повідомлення свідчить, що Б. Хмельницьким була створена полкова (легка польова) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву або артилерія головного командування — гетьмана (важка польова артилерія). До першої він зарахував 15 гармат, а до останньої — 11. Це був початок якісної реорганізації збройних сил України, внаслідок якого артилерія отримала статус окремого роду війська. Питома вага артилерійського забезпечення української армії залишалась ще незадовільною — 1,6 гармати на одну тисячу воїнів. Пізніше Б. Хмельницький доведе цей показник до вимог часу — 4 гармати на одну тисячу воїнів. У його арсеналі буде не менше 120 одиниць полкової артилерії і майже 30 гармат артилерії головного командування.

Не торкаючись загальновідомого політичного значення і наслідків Жовтоводської битви, підкреслимо, що організація й проведення цієї битви дали можливість Б. Хмельницькому та його штабу отримати досвід у застосуванні різних форм маневрування, зокрема, розчленування сил ворога, організації просування своїх військ у передбаченні зустрічної битви, оптимального використання союзного кримсько-татарського війська для прикриття головних сил своєї армії та організації і проведення оперативних (глибинних) та тактичних (військових) розвідок.

Командири всіх рівнів набули досвіду організації взаємодії піхотних формувань з кіннотою (татарською) на марші та в ході бойових дій, набули навичок у плануванні і проведенні бойових дій на полі бою, зокрема, проведення рекогносцировки, бойової розвідки, інженерного забезпечення, артилерійської та кавалерійської підтримки атаки піхоти, а також організації облоги ворожого укріпленого табору.

Довготривала облога польського табору дозволила «обстріляти» кожного українського та союзного татарського воїна. Кожний з них набув досвіду ведення бою проти ворожої кінноти і піхоти, в умовах щільного артилерійського і мушкетного вогню. При цьому підвищились їх навички у застосуванні різних зразків зброї як вогнепальної, так і холодної, зокрема, її умілий вибір залежно від обставин і характеру бою.

Битва на Жовтих Водах стала етапною бойовою школою для збройних сил України, під впливом якої розпочався перегляд організаційної структури, озброєння та тактики бойових дій Війська Запорізького, відповідно до вимог часу і завдань війни.

Особливістю битви на Жовтих Водах є те, що вона стала початком:

1. Розгрому польської армії, зосередженої на Україні, кризи польського воєнного мистецтва не тільки за рахунок втрати оперативної-тактичної переваги у кавалерії, а й за рахунок фізичних втрат останньої⁴⁹.

Оточене на Жовтих Водах польське військо було приречене на загибель, оскільки польське командування (М. Потоцький), враховуючи оперативну-тактичну перевагу української армії, відмовилося надати йому допомогу.

2. Подальшого розвитку українського воєнного мистецтва, зокрема, ліквідації польської оперативної-стратегічної переваги у кавалерії за рахунок введення союзної татарської кінноти до складу української армії, при гармонійному поєднанні на полі бою високої маневровості татарської кінноти з вогневою силою української (козацької) піхоти. Важливою, перспективною рисою українського воєнного мистецтва, проявленою на Жовтих Водах, є застосування оперативного маневрування (з урахуванням просування військ) з метою створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема, розгрому його по частинах, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема, вогнем артилерії.

Важливим надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві є застосування передового загону, створеного з татарської кінноти, для зупинки ворога і прикриття головних сил української армії при виході їх у район битви.

- 1 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. — Львів 1990. — Т. 2. — С. 159.
- 2 Там же.
- 3 Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів, ф. 10, кп. 82997, арк. 18803.
- 4 Маєвський Й. Післямова. — С. 238.
- 5 Скальковський А. А. История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. — Одесса, 1846. — Ч. 1 — С. 300.
- 6 Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів. Колекція топографічних карт. КП. 37992, арк. 4.
- 7 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 8 Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф. Ю. А. Мицика. Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів, спр. 143, арк. 92 — 93 (далі — Бібліотека Чарторийських).
- 9 Зібрання Русецьких, спр. 31, арк. 35.
- 10 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 11 Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 92 — 93.
- 12 Акчокракли О. Назв. праця. — С. 169.
- 13 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 142 — 164.
- 14 Там же. — С. 147.
- 15 Chrzaszcz I. Pierwszy okres Buntu Chmielnickiego w oswietleniu uczestnika wyprawy Zoltowodskiej i paocznego swidka wipadkow..., Lwów, 1934. — S. 231 (Далі — Хрущ).
- 16 Строчков А. В. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество. — М., 1955. — С. 234 — 235.
- 17 Michałowski I. Ksiega pamietnica. — Kraków, 1864. — S. 22.
- 18 Готовский В. Л. Указ соч. — С. 88.
- 19 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 20 Там же.
- 21 Сегеркранц С., Певнев А. Конница. — М. — Л., 1927. — С. 104.
- 22 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 23 Літопис Величка. — С. 66.
- 24 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 25 Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 329.
- 26 Маєвський Й. Післямова. — С. 264.
- 27 Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 92 — 93.
- 28 Зібрання Русецьких, спр. 41, арк. 15 — 16.
- 29 Там же.
- 30 Radziwiłł A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — S. 76.
- 31 Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1988. — С. 28.
- 32 Зібрання Русецьких, спр. 41, арк. 15 — 16.
- 33 Хрущ. — С. 265.
- 34 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 148 — 149.
- 35 Хрущ. — С. 266.
- 36 Летопись Григория Грабянки. — К., 1854. — С. 44.
- 37 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 148 — 149.
- 38 Там же. — С. 149.
- 39 Голобуцкий В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648 — 1654 гг.). — М., 1954. — С. 47.
- 40 Разин Е. А. Указ соч. — С. 347, 394 — 435.
- 41 Хрущ. — С. 266.
- 42 Там же.
- 43 История военного дела в Польше. Избранные вопросы. — Варшава, 1970. — С. 100.
- 44 Хрущ. — С. 266.
- 45 Летопись Григория Грабянки. — С. 44.
- 46 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 145, 149.
- 47 Документи Богдана Хмельницького 1648 — 1657 рр. — К., 1961 — С. 664.
- 48 Літопис Величка. — С. 68.
- 49 История военного дела в Польше... — С. 115; Маєвський Й. Післямова. — С. 260.

О. А. Воронцова (Київ)

З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві

Печерні комплекси є найменш вивченими пам'ятками історії. Водночас без їх системного і комплексного дослідження неможливо зрозуміти багато явищ духовної культури нашого народу.

В Києві найбільше вивчені два лаврських лабіринти — Ближні та Дальні печери, які поклали початок одному з найвизначніших на Русі монастирів — Києво-Печерському. Проте нині у місті налічується понад 250 печерних пам'яток¹. Одна з них, що відноситься до середньовічної доби, знаходиться на Звіринці.

Історії Звіринецьких печер присвячено не дуже багато публікацій. Перші спроби наукового дослідження і висвітлення історії пам'ятки слід віднести до першої чверті ХХ ст. У 1912 р. в цих печерах починаються археологічні розкопки під керівництвом О. Д. Ертеля. Ці роботи проводилися близько двох років і не були закінчені з ряду причин. Здобутий археологічний матеріал було вивчено і описано. Це написи, виявлені на стінах печер, шкіряні хрести та ремні з тисненням зображенням дванадцятих свят, панаягія, ікона тощо. Крім цього, в печерах відкрили підземну церкву, ніші та келії. На основі цих відкриттів і вивчення літописів вчені зробили висновок про те, що печери на Звіринці були підземним монастирем, а також встановили час його виникнення і загибелі.

Основні повідомлення про дослідження та історію Звіринецьких печер містяться у брошурі О. Д. Ертеля «Древние пещеры на Зверинце в Киеве» (1913 р.) та книзі І. М. Каманіна «Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость)» (1914 р.). У праці, написаній у 1916 р. М. І. Петровим, — «Ученые труды по исследованию новооткрытых в Киеве Зверинецких пещер» — аналізуються дослідження попередніх авторів.

Крім цих основних досліджень, існує кілька популярних праць про Звіринецькі печери, як, наприклад, М. В. Архангельського «Новооткрытые пещеры в Киеве (древняя обитель св. Михаила)», Ссрапіона «Новооткрытые древние пещеры в Киеве на Зверинце», в яких у доступній широкому колу читачів формі розповідається про дослідження Каманіна.

Головне, що цікавить дослідників, є питання атрибузації й датування пам'ятки. Дослідник Звіринецьких печер О. Д. Ертель, роблячи відповідні висновки, спирався на матеріали, виявлені не тільки там, а й при розкопках Церковщини, Китаєвого та інших археологічних пам'яток. «Досить цікаво також те, що, не кажучи про Лавру, в печерах, наприклад Церковщини, Китаєвого, Звіринця, в нині вже не існуючій печері біля Микільського ланцюгового моста, всюди знайдено сліди перебування іноків, причому з певною достовірністю можна сказати, що період перебування іноків у вказаних печерах обіймає значний час від ХІ (історично встановлено) до ХVІ і ХVІІІ ст. Я маю навіть речові докази цього, здобуті моїми розкопками в Китаєвому, напр.»². Ертель говорить про те, що київські печери є спорудами, що беруть початок у глибокій давнині і протягом усього свого існування в різні епохи використовувалися людьми. Коли ж їх виявили ченці, то вони пристосували ці печери відповідно до своїх потреб. Такої ж думки дотримувався і В. Б. Антонович³.

О. Д. Ертель не називає конкретно речовий матеріал, на підставі якого робить свої висновки, а детальніше спиняється на палеографічному аналізі звіринецьких написів: «... за сукупністю всіх даних розкопками фактів і за

природою «шрифтів», я відношу їх до початку XI ст. з деяким навіть ухилом у бік більш раннього часу... в усякому разі те, що називається Звіринецьким монастирем, існувало в XI, в XIII і в XVII ст.»⁴. Отже, часові межі існування підземної пам'ятки на Звіринці, встановлені О. Д. Ертелем, — XI — XVII ст.⁵.

Інший дослідник, І. М. Каманін, написав свою працю через рік після Ертеля, тобто тоді, коли з'явилися нові археологічні матеріали. На їх підставі він зробив висновок, що Звіринецькі печери були монастирем в ім'я св. Михайла, який виник у 988 р. і існував самостійно до 1008 р.⁶

Провівши палеографічний аналіз написів на стінах печерного лабіринту і порівнявши їх з відомими написами на пергаменті і на камені, І. М. Каманін доходить висновку, що вони відносяться до XI ст.⁷

Щодо шкіряних поясів, то, незважаючи на те, що аналогічні московські та смоленські пояси датуються не раніше XIV ст., дослідник вважає, що, з огляду на розміри і характер малюнку літер та зміст ікон, їх слід віднести до XI ст.⁸. Цим же століттям Каманін датує і хрести-параманди, порівнюючи їх плетіння з орнаментами, що прикрашали грецькі рукописи X — XI ст.⁹

Ікону Богородиці та єпископську панагію, знайдені у печерній ніші вже після публікацій праці О. Д. Ертеля, Каманін також відносить до давнього періоду історії. Образ Богоматері з немовлям порівнюється з Володимиро-Волинською іконою, описаною професором М. І. Петровим в «Альбоме достопримечательностей». Посилаючись на дослідження професора А. Кирпичникова, який вважає, що лише у першій половині XIII ст. виникає скання про те, що Христос з'являється у білій одежі¹⁰, Каманін робить висновок, що панагію із Звіринецьких печер виготовлено до XIII ст.¹¹. Отже, написи, відкриті на стінах Звіринецьких печер, за своїми палеографічними і філологічними особливостями можна віднести до XI ст.; до цього ж часу, мабуть, належать ікона Божої матері, панагія та пояси із зображенням свят¹².

Категорично проти висновків Ертеля і Каманіна виступив професор Київської духовної академії М. І. Петров. Передусім автор «Учених трудов по исследованию новооткрытых в Киеве Зверинецких пещер» ставить під сумнів давність знайдених у печерах написів: «... Усі написи в нововідкритих Звіринецьких печерах накреслені однаково немов рукою однієї людини, — як визнають це і Ертель і Каманін. Літери цих написів аж ніяк не мають такого загального специфічного характеру дотатарської епохи... Проти автентичності Звіринецьких написів говорять як їх граматичні і фонетичні помилки, так і деякі історичні недоладності в них»¹³. Крім цього, панагію, яку Каманін датував XI ст., М. І. Петров відносить до пізнішого часу. Оскільки написи навколо зображення Богородиці виконані не церковнослов'янським, а гражданським шрифтом, дослідник вважає, що панагію було виготовлено приблизно в XVIII ст.¹⁴

На думку М. І. Петрова, підтвердженням давності Звіринецьких печер є чернечі шкіряні пояси з тисненими на них мініатюрними зображеннями дванадесятих свят. За аналогією з поясами з московської церкви Спаса-на-Бору, описаними І. І. Срезневським, і поясами, виявленими при влаштуванні водогону біля Смоленської фортеці, він датує їх XIV — XV ст. Таким чином, М. І. Петров вважає, що описані матеріали із Звіринецьких печер можна віднести до литовського періоду південноруської історії¹⁵. До того ж, Петров переконалий, що Звіринецькі печери були не монастирем, а місцем пустельництва і затворництва, яке поступово перетворилося в іноцький некрополь¹⁶.

Отже, думки вчених щодо датування і призначення Звіринецьких печер значно відрізняються одна від одної: Ертель вважає, що там був монастир у XI — XVII ст.; Каманін — у X — XI ст.; а Петров — скит та іноцький некрополь XIV — XVIII ст. Найбільш популярною виявилася версія Каманіна.

Хоча в наш час Звіринецькі печери ґрунтовно не вивчалися, їх все ж не обійшов увагою ряд дослідників. Так, у 60-і рр. в деяких київських печерах провадилися археологічні розвідки, в результаті чого з'явилася книга П. П. Толочка «Таємниці київських підземель», в якій автор висловив думку

про давність печер на Звіринці та їх повне знищення у 1240 р. Тобто, якщо Каманін пов'язував кінець існування печерного монастиря з половцями або татарами, то П. П. Толочко відніс цю подію до часів монголо-татарської навали. Приводом до цього стала знахідка значної кількості кістяків у великому приміщенні в печерах, що наводило на думку про трагедію, під час якої було засипано вхід. Однак ще у 1916 р. О. Д. Ертель в «Записке об осмотре древних пещер на Зверинце» відзначав, що скупчення кістяків не було наслідком катастрофічних обставин — утворення великої камери з численними похованнями відбулося через завал однієї із стін давньої підземної галереї¹⁷.

У 80-ті рр. С. О. Висоцький дослідив написи Звіринецького лабіринту. У своїй книзі «Киевские граффити XI — XVII вв.» він доводить, що за рядом ознак написи слід віднести до першої половини XIII ст.¹⁸.

В 1988 р. рішенням Київського міськвиконкому Звіринецькі печери як пам'ятку археології, історії та культури передали Музею історії Києва. У 1990 — 1994 рр. його відділом було проведено археологічні дослідження пам'ятки. В їх процесі виділено два етапи існування печер — давній — період їх спорудження і функціонування, який за архітектурними особливостями, палеографією написів і нечисленними знахідками датується XII — XVIII ст., і етап реконструкції печер на початку XX ст. Найдавніші з археологічних знахідок відносяться до XIII — XV ст.¹⁹.

Звіринецький печерний комплекс розташований на південь від Видубицького монастиря. Свідомств про цю пам'ятку не дуже багато.

У жовтні 1888 р. в газетах «Киевлянин» та «Киевское слово» з'явилися повідомлення про відкриття входу до таємничих підземель на Звіринці. Це сталося під час добування місцевими жителями глини на схилі гори. Вхід до печери кілька днів охоронявся поліцією²⁰. Крім допитливих відвідувачів, у печерному лабіринті побували професор А. В. Прахов, директор Херсонського музею старожитностей В. І. Гошкевич, художник П. О. Сведомський, а також професор Київського університету В. Б. Антонович — археолог, який на той час зібрав відомості про 50 печер, розташованих у Києві та на його околицях. Природним було його бажання досліджувати й цю пам'ятку. Проте землі, на яких розташовувалися печери, належали Київському фортечному інженерному управлінню, що входило до складу військового відомства. Воно, очевидно, не дозволило проводити будь-які роботи у печерах, і вхід до них був засипаний. 23 листопада того ж року газета «Киевлянин» повідомляла, що місцевий музей мистецтв поповнив свою колекцію з печер, відкритих на Звіринці, купивши ряд розкрадених місцевими жителями предметів. Це — срібний нагрудний хрест з рельєфним зображенням розп'ятого Христа, маленький хрест з ланцюжком; срібна гривна з гравірованим хрестом в середині; кілька маленьких мідяних хрестиків, які носили на чотках. Тоді ж газети повідомляли, що зроблено план печер, який мали відправити до Імператорської археологічної комісії. Однак серед матеріалів архіву С.-Петербурзького Інституту археології цей план поки що не виявлено.

Працюючи з матеріалами вищезгаданого архіву, нам пощастило віднайти документи, що розповідають про долю деяких предметів, виявлених у кінці XIX ст. у Звіринецьких печерах.

У 1888 р. до Імператорської археологічної комісії було відправлено листа, підписаного київським губернатором, віце-губернатором, старшим радником та старшим діловодом. У ньому викладалися короткі відомості про випадково відкриту печеру на Звіринці та про виявлені там шкіряні вироби. Зокрема, повідомлялася, що їх взяв для дослідження професор Прахов²¹. У «Книге предметов древности, найденных при раскопках с 1890 по 1894 гг.», яка велась Імператорською археологічною комісією, записано: «Стародавнє шкіряне взуття, знайдене в 1888 р. в Києві на Звіринці у печері, здано на зберігання в Київське церковно-археологічне товариство 6 лютого 1891 р. за № 20»²².

В іншій справі, датованій 6 лютого 1891 р., знаходиться лист від Імператорської археологічної комісії про відправку давнього шкіряного взуття, знайденого на Звіринці, в Київ. Тут же і повідомлення про його отримання²³.

Таким чином, ми простежили шлях печерних знахідок: з Києва до Петербурга, де Імператорська археологічна комісія брала їх на облік, і назад до Києва, в Музей церковно-археологічного товариства. В «Указателе церковно-археологіческого музея при Киевской Духовной Академии», складеному М. І. Петровим і виданому у 1897 р., під № 15577 значиться: «шкіряне взуття, знайдене у 1888 р. в печері у передмісті Києва Звіринці, — від Імператорської археологічної комісії». Подальша доля печерних знахідок кінця ХІХ ст. поки що нам невідома.

Отже, невдовзі після відкриття печер на Звіринці вхід до них був засипаний і про лабіринт надовго забули. Друге відкриття підземної пам'ятки відбулося у 1911 р. Воно також було випадковим — під час зсувів Звіринської гори відкрилися два входи до печер. Цього разу ними зацікавився старший радник Київського губернського правління князь В. Д. Жевахов. Він уклав з Київським фортечним інженерним управлінням орендний договір строком на 6 років (1912 — 1918 рр.) для проведення археологічних досліджень²⁴.

Відкритий лист на археологічні дослідження Звіринських печер було видано Імператорською археологічною комісією на ім'я князя В. Д. Жевахова²⁵. Роботи розпочалися в серпні 1912 р. під керівництвом члена Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва археолога О. Д. Ертеля. У них також брав участь С. П. Вельмін.

О. Д. Ертель до 1912 р. вже мав досвід археологічних досліджень, у тому числі й печерних пам'яток. Так, у 1910 р. він вивчав Китаївські печери. Очевидно, тому й був запрошений В. Д. Жеваховим для робіт у Звіринському лабіринті.

За перші місяці робіт печери були розчищені так, що в них можна було проходити досить вільно. В ході археологічних досліджень було визначено розміри підземних галерей і всіх підземних споруд (церкви, келій, ніш), сфотографовано відкриті на стінах стародавні написи, виконано креслення та плани. Археологи виявили у печерах шкіряні вироби — предмети чернечого одягу, фрагменти керамічного посуду, кіпарисову єпископську папагію, ікону на металі із зображенням Богоматері з немовлям та інші предмети. Знайдений у печерах матеріал становив значний інтерес для історичної науки.

Робота по відшуканню описаних у книзі І. М. Каманіна предметів з розкопок 1912 р. привела нас до Ермітажа, де як випадкова знахідка зберігається бронзовий хрестик (розміри: 0,20х0,26 см). Це єдиний реально існуючий предмет з розкопок 1912 — 14 рр., що зберігся.

Ікона із зображенням Богоматері з немовлям на металі, знайдена в ніші ігумена Климентія, була багато прикрашена та вмонтована над царськими втратами надпечерної двопрестольної церкви Різдва Пресвятої Богородиці та св. Іоасафа Чудотворця²⁶. Постановою Св. Синода від 24.04.1915 р. іконі дали назву «Звіринської»²⁷. Очевидно, вона загинула разом з церквою.

У 1913 р. над печерами було влаштовано скит, братія якого становила 40 чол. У звіті Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва за 1913 — 1915 рр. читаємо: «Із заснуванням над печерами духовного скита виникла потреба забезпечити печери від обвалів шляхом обкладання цеглою стін і склепіння підземних галерей для безпечного доступу до них прочан»²⁸. Для вирішення цього питання у 1913 р. було створено особливий комітет під головуванням намісника Лаври архімандрита Амвросія за участю деяких членів Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва і орендаря Звіринської ділянки князя Жевахова. В 1914 р. починаються роботи по укріпленню окремих ділянок печер. Тоді ж для відвідувачів у печерах викопали новий коридор «для зручності огляду й запобігання скупченню».

У січні 1915 р. князь В. Д. Жевахов одержав листа від намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Амвросія, де повідомлялось, що резолюцією митрополита київського та галицького від 25 січня 1915 р. за № 319 князь призначений старостою та куратором надпечерних храмів на Звіринці у м. Києві²⁹. Це призначення було не випадковим, оскільки князь з моменту відкриття печер брав безпосередню участь у дослідженні цієї пам'ятки. Він став орендарем ділянки, на якій розташовувалися підземелля, на його кошти в печерах проводилися розкопки та будівельні роботи. А коли грошей не вистачало, він писав листи в різні інстанції, переконуючи чиновників в необхідності зберегти цю безцінну пам'ятку для нащадків.

У 1913 р. В. Д. Жевахов клопотався про передачу Києво-Печерській Лаврі території над печерами із Звіринецьким скитом, що належала військовому відомству. Проте князю було відмовлено через те, що військове відомство планувало на цій території будівництво казарм для частин Київського гарнізону³⁰. У 1914 р. князь В. Д. Жевахов формально передає Київському товариству охорони пам'яток старовини та мистецтва орендні права на Звіринецьку ділянку, а в 1915 р. звертається з проханням до Головного начальника Київського військового округу про оренду сусідньої з печерами ділянки для проведення подальших розкопок, оскільки під час археологічних досліджень там були виявлені ознаки цілої системи підземних ходів³¹. Однак з подачі київського коменданта генерала Медера командуючий військами Київського військового округу Ад. Іванов відмовив князю³².

Після тривалого листування з військовими відомствами Києва, Петербурга і Москви, зневірившись у можливості чогось добитися, князь у грудні 1915 р. заявив про свій вихід з Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва і склав свої обов'язки хранителя печер³³.

Поки велось листування та вирішувалась подальша доля археологічних розкопок, роботи по укріпленню печерних ділянок було закінчено. Прочани і гості міста могли тепер повністю оглянути весь комплекс. А дослідники дійшли висновку про існування другого ярусу печер. Про це розповідали і місцеві старожили.

У ЦДІА України збереглася частина книги «Записи вражень екскурсантів, які відвідали Звіринецькі печери в Києві», що велася з 1912 по 1926 рр. Вона стала для нас цінним джерелом інформації. Під датою 18 червня 1915 р. знаходимо запис: «Оглянули завершені роботи по обкладанню цеглою в двох найбільш небезпечних напрямках. Дякуй Богу ... роботи виконані чудово. Кн. В. Жевахов, інж. П. Бутенко, І. Каманін»³⁴. Є у книзі запис про відвідання 12 липня 1916 р. скиту імператрицею Марією Федорівною. Вона побувала у надпечерній церкві Різдва Пресвятої Богородиці та св. Іоасафа, Білогородського чудотворця, де уважно оглянула предмети, виявлені при розкопках, та саму церкву, споруджену менш ніж за півроку на пожертвування прочан³⁵. Це коротке повідомлення свідчить про те, що всі археологічні знахідки зберігалися у надпечерній церкві. Подальша їх доля ще має бути з'ясована.

Доля ж самої церкви та Звіринецьких печер склалася трагічно. У травні 1917 р. завідуючий ними ієромонах Никанор пише у Духовний собор Києво-Печерської Лаври рапорт і повідомляє про необхідність укріпити «лісом» окремі ділянки печер³⁶. У червні створюється господарчо-будівельна комісія, до складу якої увійшли лаврські архітектор та економ, а також члени Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва. Комісія оглянула об'єкти та склала акт про стан стін, даху і стелі в печерах і визначила витрати на їх ремонт. Ці роботи були проведені у 1917 році, про що доповідав економ Лаври Духовному собору 20 березня 1918 р.³⁷ Перед початком робіт до Лаврської ризниці було здано найдорожчі речі: три срібні чаші та Євангеліє у срібній оправі, а також срібний хрест — подарунок імператора Миколи II Звіринецьким печерам³⁸. А 6 червня 1918 р. сталася трагедія — близько 12 годин дня вибухнули артилерійські склади на Звіринці. Вибуховою хвилею майже повністю був зруйнований 2-й поверх церковної будівлі³⁹.

Внаслідок цього вибуху на Звіринецькому плато відкрилися два провали. Один — неподалік від зруйнованої церкви, а другий — на протилежному кінці, біля економічної брами Троїцько-Іонівського монастиря. Ці провали чітко вказували на існування там підземних споруд. Необхідні були археологічні розкопки. Їх доручалося провести співробітнику відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва при Управлінні мистецтв та національної культури археологу І. Я. Стеллецькому.

3 січня 1919 р., незважаючи на зиму та «політичну хуртовину», роботи розпочалися. У своїх записках І. Я. Стеллецький пише про те, що в археологічному відношенні перед ним постало важливе і цікаве завдання — довести, що відкриті на Звіринці печери є лише частиною катакомб давнього печерного Видубицького монастиря, на що вказували не до кінця досліджені ходи в існуючих Звіринецьких печерах, а також провали, що утворилися після вибуху артскладів. В ході археологічних робіт Стеллецький дійшов висновку, що провал біля скиту стався у давню печеру, аналогічну вже дослідженим, яка вела до центру Звіринецького вишгорода, а другий хід був лише потерною, тобто мав стратегічне призначення⁴⁰. І хоча досліднику не вдалося довести те, що печери на Звіринці колись були частиною підземного Видубицького монастиря, але стало зрозуміло, що цей район стародавнього Києва перерізаний підземеллями. Однак у такий важкий час було не до вивчення подібних пам'яток.

Відкриті і частково досліджені Звіринецькі печери у 20-ті рр. ще відвідувалися екскурсантами, хоча стан їх був досить жалюгідний. У грудні 1923 р. В. Д. Жевахов, уже як співробітник ВУАН, пише листа голові Археологічної комісії академіку Шмідту про необхідність розчистки, лагодження та цегляної обкладки частини печер біля входу. Визначалася і вартість робіт — 100 крб. золотом⁴¹. Та, очевидно, роботи не були проведені, оскільки в той час ця пам'ятка розглядалася як культова споруда. А в 1934 р. вийшла постановка Президії «Про закриття греко-уніатської церкви та Звіринецьких печер». Печери не тільки закрили. Про них забули.

Унікальна печерна пам'ятка чудом уціліла в 30-ті рр., коли було прийнято рішення збудувати комплекс Української Академії наук в тій частині Звіринці, де вона розташована. В центрі Академічного містечка планувалося створити озеро ємкістю в 600 тис. кбм⁴². На щастя, цим планам не судилось здійснитися. Печери на Звіринці прислужилися киянам і в період Великої Вітчизняної війни.

У наші дні відбулося третє відкриття пам'ятки, яке цілком можна вважати її новим народженням. У 1989 р. цей унікальний давній підземний комплекс було передано Музею історії Києва з метою його комплексного дослідження, розчистки, реставрації, укріплення та музефікації. Завдання спеціалістів — найближчим часом показати киянам та гостям столиці Звіринецькі печери — пам'ятку XIII — XVIII ст.

¹ Бобровський Т. А. До складання реєстру печерних пам'яток Києва: тези IV Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства (м. Луцьк, вересень — жовтень 1993 р.). — С. 200.

² Эртель А. Д. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. — К., 1913. — С. 13.

³ Антонович В. Б. Археологические находки и раскопки в Киевской губернии. 1876 г. // Чтения в Историческом обществе Пестора Летописца. — К., 1879. — Кн. 1. — С. 246.

⁴ Эртель А. Д. Указ. соч. — С. 46.

⁵ Там же. — С. 43.

⁶ Каманин И. М. Зверинецкие пещеры в Киеве: их древность и святость. — К., 1914. — С. 130.

⁷ Там же. — С. 83 — 93.

⁸ Там же. — С. 99.

⁹ Там же. — С. 100.

¹⁰ Цит. за: Каманин И. М. Указ. соч. — С. 105.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — С. 131.

¹³ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. Вернадського Академії наук України, ф. 1, спр. 6588, арк. 22. (далі — ЦНБ НАН України).

¹⁴ Там же, арк. 21.

- ¹⁵ Там же, арк. 28.
¹⁶ Там же, арк. 27.
¹⁷ ЦДІА України, ф. 725, оп. 1, спр. 76, арк. 6.
¹⁸ В ы с о ц к и й С. А. Киевские граффити XI — XVII вв. — К., 1985. — С. 52.
¹⁹ Б о б р о в с к и й Т. А., В о р о н ц о в а Е. А. Отчет об археологических исследованиях Зверинецких пещер в Киеве в 1991 году. — С. 49 — 50 // Науковий архів Інституту археології НАН України.
²⁰ Киевское слово. — 1888. — № 508. — С. 2.
²¹ С.-Петербургське відділення Інституту археології Академії наук Росії, ф. 1, 1888, спр. 20, арк. 74 (далі — СПб ВІ АН Росії).
²² Там же, спр. 220, арк. 1.
²³ Там же, спр. 20, арк. 76 — 77.
²⁴ Там же, спр. 30 в/1908, арк. 200.
²⁵ Там же, арк. 112.
²⁶ А р х а н г е л ь с к и й Н. В. Новооткрытые Зверинецкие пещеры в Киеве. — К., 1915.
— С. 28.
²⁷ СПб ВІ АН Росії, ф. 1, спр. 30 г/1908, арк. 31.
²⁸ Там же, ф. 1, спр. 358/1913, арк. 18.
²⁹ ІР ЦНБ НАН України. XXVIII, спр. 349, арк. 40.
³⁰ ЦДІА України, ф. 260, оп. 1, спр. 25, 1915, арк. 2.
³¹ Там же.
³² Там же, спр. 27, арк. 3.
³³ Там же, спр. 25, арк. 4.
³⁴ Там же, спр. 74, арк. 16.
³⁵ Там же, арк. 20.
³⁶ Там же, ф. 128, оп. 1 (Благ.) спр. 3555, арк. 5.
³⁷ Там же, арк. 6 — 8.
³⁸ Там же, арк. 4.
³⁹ Там же, арк. 11 — 13.
⁴⁰ ІР ЦНБ НАН України, ф. X, спр. 4393, арк. 5.
⁴¹ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 9, арк. 1.
⁴² Соціалістичний Київ. — 1936. — № 1. — С. 29.

В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко
МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ ВАСИЛЕНКО

К.: Наук. думка, — 1991. — 272 с.

Рецензована монографія є першим вітчизняним дослідженням життя та діяльності Миколи Прокоповича Василенка — відомого українського історика, президента Української Академії наук.

Автори книги (науковий співробітник Інституту держави і права НАН України В. Вороненко, кандидат технічних наук Л. Кістерська, кандидат економічних наук Л. Матвєєва та кандидат юридичних наук І. Усенко) використали широке й різноманітне коло архівних джерел, опрацювали велику кількість літератури та щоденники М. П. Василенка.

Структура книжки є цілком прийнятною, оскільки сприяє поетапному висвітленню життя та діяльності академіка Василенка. На всіляке схвалення заслуговує вміщення у монографії цікавих фотографій. Добре, що видання має іменний покажчик та таблицю основних дат життя й діяльності вченого. У бібліографічному списку наукової спадщини М. Василенка подамо перелік найзначніших його друкованих творів у хронологічному порядку, а також основних праць про життя й діяльність академіка.

Характерно, що у структурі праці автори відійшли від поширеної донедавна у радянській історіографії «стабільно-проблемної моделі». Біографічний нарис життя М. Василенка, аналіз його суспільно-політичної та наукової діяльності постають у книзі в нерозривному взаємозв'язку.

Микола Василенко постає перед нами непересічною, високоосвіченою й талановитою людиною. Жив він на зламі століть, у період бурхливих соціальних потрясінь. Його громадянські позиції формувалися під впливом трьох російських революцій, відродження й занепаду української державності, становлення більшовицького тоталітаризму. За свої переконання він відбував покарання як у царській, так і в радянській в'язницях. Проте історик намагався долати перешкоди з гідністю справжнього вченого, виходячи з того, що принцип справедливості — всеосяжний.

Однак дану працю не можна розглядати лише як політичну біографію історика, хоч автори й приділили їй важливе місце. Як цілком слушно зазначає у передмові до праці член-кореспондент НАН України Ю. Шемшученко, це видання покликане певною мірою відновити історичний хід подій, учасником чи очевидцем яких був видатний учений і політичний діяч, оскільки впродовж тривалого часу його ім'я замовчувалося, а діяльність висвітлювалася тенденційно (с. 9).

У монографії виділено двох учених, які вплинули на становлення особистості Василенка та напрям його наукових студій. По-перше, це видатний історик О. Брикнер (1834 — 1896 рр.), під впливом якого започаткувалася у М. Василенка особлива пристрасть до підготовки ґрунтовних історіографічних оглядів, які не втратили свого значення й донині.

По-друге, це видатний український історик О. Лазаревський (1834 — 1902 рр.). Василенко глибоко шанував і любив цю людину, яку вважав своїм наставником у житті та науці. Вплив Лазаревського на формування наукових інтересів свого підопічного часом набирав практичного характеру. Проте така «щільна» опіка молодого науковця зовсім не мала вигляду безпечляційних вказівок метра, а відбувалася у формі порад, спільних роздумів. Але найважливіше те, що вчитель стимулював інтерес свого вихованця до дослідження саме українського матеріалу. Лазаревський назавжди залишив-

ся для нього тим прикладом ученого й людини, який Микола Прокопович взяв собі за взірць.

Надзвичайно багато для пізнання внутрішнього світу М. П. Василенка дає розкриття у праці основних віх його стосунків з М. Грушевським. У 1912 р. за пропаганду наукових розробок М. С. Грушевського, який перебував тоді в опалі, Василенко навіть поплатився приват-доцентурою у Київському університеті. 1917-й рік розвів їхні шляхи. Особисті стосунки на деякий час припинилися, оскільки ці два вчені мали досить різні погляди на суспільно-політичні процеси в Україні. Та у 20-ті роки обидва українські академіки знову почали працювати разом, хоча колишньої приязні між ними вже не відчувалося. На наш погляд, таке детальне вивчення стосунків між видатними істориками робить картину дослідження більш яскравою й переконливою.

На сторінках рецензованого видання зроблено спробу проаналізувати політичну діяльність М. Василенка на зламі століть: у «Старій громаді», революційному осередку доктора М. Фокіна, конституційно-демократичному гуртку «Визволення». Автори наводять невідомі раніше факти з діяльності Миколи Прокоповича в Історичному товаристві Нестора-літописця, Українському науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові. Як зазначено у праці, за своїми політичними поглядами та громадською активністю М. Василенко ніяк не вписувався в образ запопадливого службовця й науковця, далекого від виру життя. У поліцейському листуванні він однозначно характеризувався як «особа антиурядового напрямку». А 12 жовтня 1908 р. він «оселився» в камері-одиночці сумновідомих «Крестов» (с. 87).

Незважаючи на удари долі, життєві негаразди, вчений продовжував багатогранну діяльність, його праці передвоєних років мають незаперечно високий науковий рівень. Він написав значні за обсягом розділи для таких фундаментальних видань як «Велика реформа. 1861 — 1911» та «Вітчизняна війна. 1812 — 1912». Чимало його статей з'являється у наукових часописах. І, нарешті, у 1916 р. побачила світ найбільша праця вченого «Нариси з історії Західної Русі та України», що охоплює період від Люблінської унії 1569 р. до Хмельниччини. Це дослідження, як зазначається у книзі, викликало захоплені відгуки Грушевського та багатьох інших науковців як в Україні, так і за її межами, відіграло помітну роль у дальшому розвитку української історичної науки.

Навряд чи виправданим, на нашу думку, є те, що автори монографії погоджуються із закидами, які пізніше, вже за радянської влади, робилися Василенкові. Мовляв, у його працях не дається належної класової оцінки, приглушуються істотні суперечності між різними соціальними верствами українського народу. Але ж відомо, що для керівників Укрголовнауки та «критиків» з Харківського інституту марксизму-ленінізму головним був не пошук історичної правди, а вишукування «шкідників та саботажників», що вони успішно й робили за допомогою навішування подібних ярликів.

Самостійну наукову роль має матеріал книги, де автори висвітлюють найбільш сфальшовану більшовицькою історіографією сторінку історії нашої країни. Йдеться про українське національне відродження 1917 — 1920-х років та роль у ньому Миколи Прокоповича Василенка.

22 березня 1917 р. Василенко, перебуваючи на посаді попечителя Київської учбової округи, очолив справу демократизації та поступової українізації освіти. Хотілося б особливо підкреслити, що, будучи тоді членом Партії народної свободи, вчений не дозволив партійному проводу керувати своїми діями.

19 серпня того ж року його призначили заступником міністра освіти Тимчасового уряду. Проте, як зазначається в книзі, діяльність Василенка у міністерстві проходила зовсім небезконфліктно: часом висловлювалися звинувачення на його адресу у прихильності до українського сепаратизму. А після жовтня 1917 р., як підтверджують наведені авторами дослідження архівні матеріали, Микола Прокопович не визнавав за законну владу більшовицьких народних комісарів. 2 квітня 1918 р. ученого як авторитетного

правника затверджено членом найвищого судового органу УНР — Генерального суду.

Характеризуючи причини підтримки М. Василенком державного перевороту 29 квітня 1918 р., автори монографії наводять його слова з розмови з Д. Дорошенком: «Центральна Рада і уряд есерів виявили свою нездатність утримати в руках владу: організувати державу... А Гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу» (с. 129).

У травні 1918 р. Василенко очолив Міністерство народної освіти Української держави, а 20 липня був призначений офіційним заступником прем'єра Ф. Лизогуба. Доробок історика на терені урядової діяльності, за його власними підрахунками, налічував 72 закони та накази загальнодержавного значення і ще 35 законопроектів, що були представлені уряду й чекали своєї черги (с. 133). 9 липня М. Василенко став президентом Державного Сенату України. Після відновлення УНР він повернувся до викладацької діяльності як екстраординарний професор кафедри західноруського та українського права.

Та найбільшим внеском Миколи Прокоповича у розвиток української науки є, на думку авторів рецензованого видання, його діяльність у справі заснування Української Академії наук, створення якої було заповітною мрією інтелігенції України ще з кінця XIX ст. Ця мета сприймалася не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної культури, зайняття нею гідного місця серед цивілізованих європейських народів.

Як зазначено в книзі, у вирі політичних пристрастей Василенко був чи не єдиним членом спочатку Тимчасового уряду, а потім гетьманського кабінету, який вбачав у розвитку науки й культури в Україні першорядне завдання. За його пропозицією була створена комісія для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві на чолі з В. Вернадським. Перше засідання цієї комісії відбулося 9 липня 1918 р. у кабінеті М. Василенка. Водночас тривала робота не тільки над текстом самого закону про УАН (його було затверджено 14 жовтня 1918 р.), а й над проектом статуту Академії.

18 липня 1921 р. більшістю голосів М. Василенка було обрано головою-президентом ВУАН. Але така високоморальна людина, якою був Микола Прокопович, на цій посаді більшовицьку владу явно не влаштувала. У лютому 1922 р. комісар Наркомосу Левицький повідомив, що «Наркомос ... не може затвердити М. П. Василенка на посаді голови-президента ВУАН». Тоді вчений сам склав з себе обов'язки президента і, незважаючи на умовляння присутніх, залишив крісло головууючого (с. 169).

24 вересня 1923 р. М. Василенко був заарештований ДПУ у справі «Київського обласного центру дії», діяльність якого нібито спрямовувалася з Парижа. На думку дослідників, ця справа мала виразні ознаки політичного процесу. Як відомо, вирок суду в таких справах завжди був надзвичайно суворим, щоб підкреслити тягар провини політичних противників перед народом. 7 квітня 1924 р. безвинного та хворого на туберкульоз академіка засудили до десятирічного(!) ув'язнення. Лише клопотання дружини вченого, академічної громадськості сприяли амністії вченого.

Чільне місце в книжці відведено правдивому зображенню розгрому академічної науки в Україні. Для академії 1929 р. став рубежем не лише в оновленні її складу та керівних органів, а й у самих підходах до наукової діяльності. Почалися цькування М. Василенка, «критикування» за нібито «реакційні методологічні вади», що остаточно підірвали здоров'я тяжко хворого академіка.

Життя Миколи Прокоповича згасло 3 жовтня 1935 р. Небагатьом історикам України судилося одночасно виявити себе і в академічних студіях, і в державних справах. М. Василенко належав до тих будівничих науки, які однаково добре могли розв'язувати обидва завдання. Творчий доробок видатного вченого за сорок років наукової діяльності становить, за

підрахунками авторів книжки, майже 500 наукових та публіцистичних праць.

Високо оцінюючи видання в цілому, слід висловити й деякі зауваження. Так, у передмові, на жаль, не зроблено ніякого огляду джерельної бази дослідження. Винесені в кінець книжки посилання названо примітками, хоча ніяких пояснень там немає. Більше того, у цих «примітках» відсутні посилання до дев'ятого розділу, хоча у самому розділі нумерація їх ведеться. Досить дискусійним є твердження авторів, що процес переходу на марксистські позиції сприяв підвищенню якості наукових досліджень (с. 231). На нашу думку, переклад назви праці М. Василенка «Литовско-Русское государство» як «Литовсько-Російська держава», а не «Литовсько-Руська» є помилковим (с. 48). У п'ятому розділі, де йдеться про діяльність М. Василенка на посаді попечителя Київської учбової округи, зазначається, що до його компетенції належали п'ять губерній — Київська, Чернігівська, Полтавська, Вінницька і Подільська (с. 115). Тим часом відомо, що Вінницької губернії не існувало, а м. Вінниця належало до Подільської губернії.

Однак ця книга про видатну людину Миколу Прокоповича Василенка знайде свого читача, сприятиме дальшим пошукам дослідників на шляху до відновлення історичної правди.

А. М. МИХНЕНКО (Донецьк)

ЛЕВ ПЛАТОНОВИЧ КАРСАВИН. БИБЛИОГРАФИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ / Сост. А. К. Клементьев. Предисл. Н. А. Струев.

Париж, 1994. — Institut d'etudes slaves. — 63 с.

Інтерес до творчості й життя видатного російського історика і філософа Л. П. Карсавіна нині зростає з кожним днем. Одночасно в кількох європейських країнах готується зібрання його праць, творчості вченого присвячуються численні статті й монографії.

Лев Платонович Карсавін (1882 — 1952 рр.) належав до яскравої плеяди наукових і культурних діячів Росії, які вийшли з її «срібного віку». Один з найблискучіших умів цивілізованого світу свого часу, він вражав сучасників, як і нас — людей кінця ХХ ст., різнобічністю своїх знань, глибиною і новаторством у розробці наукових проблем. Історик-медієвіст, філософ, культуролог, історіософ, богослов, історик церкви, при тому ще й витончений поет і есеїст, чудовий лектор і популяризатор науки — таким є неповний перелік спеціальностей і занять цієї виняткової людини.

Нині, коли твори Л. П. Карсавіна користуються в культурному й науковому світі надзвичайною популярністю, основна увага приділяється його філософським працям.

Справді, Л. П. Карсавін, за одностайною думкою російських і зарубіжних авторитетів, був одним з найбільш самобутніх і яскравих мислителів ХХ ст. Однак нам, історикам, хочеться звернути увагу читача на історичні твори вченого, що досі відомі менше, ніж його праці філософського і богословського спрямування.

За визначенням міжнародної наукової громадськості, Л. П. Карсавін належав до числа творців всеєвропейської «нової історичної науки», а його ім'я можна сміливо поставити поряд з іменами Л. Февра і М. Блока — засновників школи «Анналів». Більше того — він був їхнім попередником у створенні надзвичайно перспективного й плодотворного наукового напрямку — «історичної антропології», що бурхливо розвивається в останнє двадцятиріччя. З перших років своїх історичних досліджень він відійшов від пануючого в тогочасній науці методологічного принципу, що його прийнято називати позитивізмом. У пошуках істини й самої «таємниці історії»

Л. П. Карсавін звертається до людської душі, а не до виробництва чи соціальних конфліктів; для нього «соціальна діяльність» є насамперед і переважно «соціально-психічною діяльністю», а в основі історичного мислення лежить співпереживання.

Л. П. Карсавін прагнув розкрити таємницю душі середньовічної людини, зрозуміти її психологію, збагнути мотивацію вчинків людей далекого минулого, віддаючи перевагу вивченню внутрішнього світу особистостей перед традиційним дослідженням рухів народних мас. Вивчаючи, наприклад, середньовічну релігійність як феномен світогляду й духовної культури, історик зосередився на тому її змісті, який пізніше Л. Февр назве «ментальністю». Лише два російських медієвіста перших десятиліть ХХ ст., забутих у наш час, наблизилися до історичних поглядів Л. П. Карсавіна: М. П. Оттокар і П. М. Біціль. Л. П. Карсавін багато працював над дослідженням сутності самої історії як науки, присвятивши цьому такі книжки, як «Філософія історії» (Берлін, 1923), «Про особу» (Каунас, 1929) та ін.

Укладач бібліографії праць Л. П. Карсавіна, О. К. Клементьєв вже давно зарекомендував себе як серйозний і вдумливий дослідник творчості цього вченого і літератора. Рецензована книжка відкривається короткою вступною статтю М. О. Струве, в якій, на нашу думку, вдало викладено відомості про життя й творчість Л. П. Карсавіна. Далі вміщена складена О. і С. Клементьєвими надзвичайно докладна «Хронологія» життя й творчої діяльності вченого, що являє собою серйозне наукове дослідження. Вона не лише відбиває віхи життєвого шляху Л. П. Карсавіна, а й дає загалом повне уявлення (наскільки це можливо у творі подібного жанру) про його наукову, викладацьку, просвітницьку, літературну та іншу діяльність, участь у культурному і суспільному житті Росії та Європи. Навіть добре обізнані з біографією Л. П. Карсавіна читачі знайдуть у «Хронології» багато нового для себе. Зокрема, про литовський, досі мало відомий період життя і діяльності вченого (праці литовських дослідників з цієї тематики друкуються литовською мовою — тому, на жаль, вони залишаються недоступними для вчених інших країн). У Литві Л. П. Карсавін багато й енергійно працював на ниві науки й викладання, ставши професором новоствореного в Каунасі університету. Він у надзвичайно короткий строк вивчив литовську мову: викладав нею і навіть написав ряд творів, зокрема, свою найбільшу працю — п'ятитомну «Історію європейської культури» (Каунас, 1931 — 1937). Було б доцільно перекласти це новаторське для свого часу дослідження, що не втратило наукового значення і в наші дні, українською мовою. Мало хто знає, що, будучи висланим з радянської Росії й опинившись 1922 р. проти власної волі на Заході, Л. П. Карсавін, котрий на той час вже мав міжнародну репутацію, одержав можливість вибору між славетним Оксфордським університетом і нікому ще не відомим Каунаським — і вибрав останній! Там ближче до батьківщини — так напівжартома, напівсерйозно пояснював він свій вибір, що багатьом здавався дивним і парадоксальним.

Показчик творів Л. П. Карсавіна складено на дуже високому професійному рівні. У ньому, на наш погляд, враховано всі вимоги сучасної бібліографічної науки. Це перший повний показчик творів вченого. Про його якість і наукові достоїнства свідчить вже той факт, що всі праці Л. П. Карсавіна, за єдиним виключенням, описані *de visu*. Про високу вимогливість О. К. Клементьєва до своєї праці говорить і те, що він не вважав за можливе включити до переліку творів Л. П. Карсавіна ті статті з періодики, що нині відомі лише у відбитках й вихідні дані яких неможливо встановити. У передмові до бібліографії праць Л. П. Карсавіна укладач виклав принципи розподілу їх за вісьма розділами: 1. книжки; брошури; 2. статті; 3. вірші; 4. рецензії; 5. передмови (до наукових видань); 6. листи; 7. редакторська й видавнича праця; 8. переклади. Подібна систематизація матеріалу видається нам вдалою, вона полегшує користування довідником.

Виконане О. К. Клементьєвим видання ілюстроване фотографіями Л. П. Карсавіна, його близьких, друзів і колег. Воно заслуговує найвищої

оцінки, даючи всебічне і досить повне уявлення про творчість і життєвий шлях одного з великих людей Росії і всього людства ХХ століття.

¹ Б о й ц о в М. А. Не до конца забытый медиевист из эпохи русского модерна // Карсавин Л. П. Монашество в средние века. — М., 1992. — С. 28.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ), М. В. СКРЖИНСЬКА (Київ)

ЯНКО РАМАЧ. КОРОТКА ІСТОРІЯ РУСИНІВ

ЯНКО РАМАЧ. КРАТКА ІСТОРІЯ РУСНАЦОХ (1745 — 1918).

Бібліотека «Меморіял 250». Кн. 4.

Вид. Греко-католицька парохія св. Петра и Павла. Нови Сад 1993. — 134 с.

Цього року минає 250 років від того часу, коли перші переселенці із Закарпаття — Петро і Янко Хома та Янко Маковицький — приїхали в Кулу на Дунайській рівнині (в нинішній Воєводині) і в латинськомовному списку жителів цього містечка з'явилася назва «Rutheni», тобто русини. Ця трійця дала початок масовому переселенню русинів Закарпаття (головним чином, Пряшівщини) спочатку до с. Керестур, що належав Кульському панству, а згодом до Коцура та інших сіл, де вони й донині зберегли свою національну свідомість, греко-католицьку релігію, народну культуру. Вихідці з різних регіонів Закарпаття, мовно вони об'єдналися навколо шарисько-земплінського діалекту, який з 1923 р. набув статусу «руської літературної бесіди». Нею досі видаються книжки, газети, журнали, ведеться навчання в школах тощо.

Про історію русинів Югославії написано кілька праць. Останньою з них є книжка Янка Рамача «Кратка история Руснацох» (Коротка історія русинів), видана до 250-ліття їх переселення з «Горниці» на «Низовину».

Від інших праць на цю тему вона відрізняється тим, що в ній історія югославських руснаків розглядається у загальноукраїнському контексті. В першому розділі (с. 7 — 34) автор коротко спинився на історії Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, житті русинів у Польській, Литовській та Угорській державах до середини XVIII ст.

В другому розділі (с. 35 — 68) висвітлено початок масової еміграції русинів (руснаків) з Горниці (так вони називають Закарпаття) у Бачку та Срім. Головною причиною еміграції автор вважає несприятливе економічне та соціальне становище закарпатського населення, а також довготривалі турецькі війни, що спустошили поселення Придунайської низовини. Після підписання миру між Габсбурзькою монархією та Туреччиною в 1699 р. потрібно було заселити ці землі, причому державі було вигідніше, щоб там жили люди спільної нації та релігії. Отже, 17 січня 1751 р. адміністратор державних (коморських) маєтків у Бачці Франц Йосиф де Редл підписав у Зомборі угоду з Михайлом Мункачі, який зобов'язався перепроводити до спустошеного Керестура двісті греко-католицьких сімей. «Той день, — пише Я. Рамач, — можна вважати днем народження Руського Керестура як села з руським населенням» (с. 38). Цей договір з дев'яти пунктів автор наводить повністю. Керестур дуже швидко зростав. В 1765 р. в ньому вже налічувалося 1443 жителів.

Другим центром руських переселенців став Коцур (Куцура). Згідно з аналогічним договором від 15 травня 1763 р. до нього переселилися 150 руських сімей із Закарпаття. Наприкінці XVIII ст. в Коцурі було вже 224 руських дворів. Згодом русини розселилися по інших, рідше заселених селах, — у Бачку та Срім.

Нові поселенці повинні були працювати у панських маєтках, однак одержували і невеличку кількість землі для приватного користування і на певний час звільнялися від податків. Скрізь, куди б не прибули, вони будували і церкви. Саме церква східного обряду була тим цементам, який скріплював національну ідентичність русинів. Автор детально описує їх сільськогосподарську працю, громадський побут, культурне та релігійне життя, зв'язки з Горницею тощо.

Третій розділ (с. 69 — 86) присвячено життю русинів Бачки і Сріму у першій половині XIX ст. В 1828 р. у Керестурі жили вже 4350 чол., а в Коцурі — 2653 чол. Майже всі вони були русинами. В 30-ті роки в цьому краї прокотилася епідемія холери, і через це природний приріст населення дещо знизився.

В останньому розділі книжки (с. 87 — 130) Я. Рамач досліджує життя русинів Югославії з 1848 по 1918 рр. В той період відбувалася значна соціальна диференціація населення, бурхливо модернізувалося сільське господарство, зростала кількість ремісників, засновувалися школи, читальні, культурно-просвітні організації. На жаль, державні школи дуже швидко стали засобом мад'яризації населення. Наприкінці XIX — на початку XX ст. багато русинів Югославії переселилася до Америки. Нині кількість русинів у країні не перевищує 30 тис. чол.

«Коротка історія русинів» Янка Рамача розрахована на широке коло читачів і має популярний характер. На жаль, є в ній і деякі прогалини, головним чином в останньому розділі. Автор, наприклад, майже зовсім не показав зв'язки русинів Югославії з національним рухом в Галичині. А вони були досить інтенсивними. Не висвітлює він і взаємини з українськими емігрантами з Галичини і з словацькими переселенцями. Недоліком книжки є також відсутність посилань на використанні джерела і списку основної літератури з теми. Все це однак не знижує значення книжки, яка є дуже актуальною і своєчасною.

МИКОЛА МУШИНКА (Словаччина, Пряшів).

М. Б. Барбон (Київ)

У Норильському концтаборі

Читаючи опубліковану на сторінках вашого видання статтю В. І. Ульяновського «В. І. Біднов» (1992. — № 10 — 11), натрапив на прізвище професора М. Д. Антоновича (с. 91). Свого часу я мав щастя знати цю непересічну людину і спілкуватися з нею в суворих умовах сталінських таборів. Своїми спогадами про епізоди, пов'язані з цим знайомством, мені й хотілося б поділитися з читачами.

Тішу себе надією, що, можливо, ця моя коротенька оповідь стане в пригоді майбутньому дослідникові життя і діяльності цього вченого чи того історичного періоду, на який вони припали.

У 1951 — 1952 рр. табірна доля закинула мене в Норильський 2-ий політтабір «Каеркан», що знаходився на півдорозі між м. Норильськом і портом Дудінкою. Місцеві чекісти загнали мене сюди, виконуючи «припис», зроблений у моїй особовій справі: «использовать только на тяжелых физ. работах». Тут я опинився в 104 штрафній бригаді разом з кримінальними злочинцями — вбивцями, що потрапили в наш табір за втечу з місць ув'язнення. На новому місці один з моїх друзів — Бедей Василь Іванович (він був родом із Закарпаття, з Тячева) повідомив мені, що в першій колоні шахтарів вугільної шахти № 18 бригадиром сортувальників працює мій земляк з Києва.

Перед сном, коли ще в таборі не зачинили бараків, я розшукав цю людину. Михайло Опанасович Войченко був родом із с. Русанова Броварського району на Київщині. У 1930 р. батьків його розкуркулили й вислали на Урал у м. Серов. Дитинство Михайла пройшло в дитбудинку. Під час війни він перебував на фронті як офіцер Червоної армії, був поранений. Демобілізувавшись, навчався у Львівському університеті. Був звинувачений у тиражуванні в університетській друкарні за завданням ОУН листівок із зверненнями до громадян м. Львова боротися за самостійну Україну й заарештований. З Войченком нас зв'язала любов до поезії і любов до України. Це була начитана, розумна людина з великим життєвим досвідом. Кохаючись у живопису, він всіляко намагався розвинути ці свої здібності: малював табірному начальству їхні портрети, а також репродукції з картин видатних майстрів пензля М. Войченка, зокрема, його слова про те, що людину творить не буття, а вона лишається такою, як є, згадує в «Архіпелазі Гулаг» О. Солженіцин. Завдяки своєму малярству Михайло зміг отримати в таборі посаду бригадира на грохотах шахти № 18, де зеки сортували вугілля.

Познайомившись з Войченком, я часто ходив до нього в барак. Одного разу, полярного зимового вечора, завітавши в секцію, де жила бригада Войченка, я побачив біля Михайлової тумбочки високого кремезного чоловіка із сократівським чолом, стриженою головою з невеликими зализинами, розумними карими очима. Карбованою українською мовою той чоловік розповідав про історію київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, зруйнованого більшовиками. Войченко познайомив нас. «Антонович Михайло Дмитрович», — відрекомендувався незнайомець і, лагідно всміхнувшись, потис мені руку. Прізвище це було мені вже знайоме: я чув, що серед в'язнів табору з'явився такий професор.

М. Войченко з великими труднощами вирвав його, як згодом і мене, із штрафної бригади, перевів у свою і тримав біля себе: разом з ним їв і спав, щедро ділився всім, що міг у табірних умовах дістати як бригадир і художник.

Невдовзі з розповідей Михайла Дмитровича я дізнався, що він народився 1910 р. в Києві, на розі вулиць колишньої Кузнечної і Жилианської. До речі, там ще до 1960-х років стояв двоповерховий дерев'яний будинок його діда. Меморіальна дошка, встановлена на ньому, повідомляла, що тут жив відомий український історик В. Б. Антонович, професор Київського університету св. Володимира. Після 1960 р. за вказівкою тодішніх комуністичних властей будинок разом з меморіальною дошкою було знесено, очевидно, щоб він не нагадував людям про цього вченого, який усією душею вболівав за долю України. Михайло Дмитрович говорив мені, що у дворі, поблизу дідівського будинку, стояла ще й велика дерев'яна комора. Однак у 1940 р. я її вже не бачив. Мабуть, вона була знесена раніше.

Михайло починав своє навчання в стінах пільгового пансіону Павла Галагана, про який мені багато розповідав. У 1918 р. восьмирічним хлопчиком він опинився в Італії, куди його батько Дмитро Володимирович Антонович — член Української Центральної Ради, активний діяч національного відродження — змушений був емігрувати разом з родиною. З Італії Антоновичі перебралися до Німеччини. Тут Михайло Дмитрович закінчив географічний та історичний факультети Берлінського університету. Він був одружений на німкені і мав німецьке громадянство. До початку другої світової війни став професором і читав лекції в Берлінському університеті.

В 1940 р. його у чині майора мобілізували до вермахту. В 1942 р., під час німецької окупації Києва, він побував у рідному місті й навідався в дідівське обійстя, звідки довелося тікати в дитинстві. Ходив Михайло Дмитрович і до Андрійської церкви, милувався Дніпром та чернігівськими далями. Його частина воювала на Кубані. Велике враження на Антоновича справили місцеві чорноземи, де, як він говорив, росли будяки завтовшки з людську руку.

Після того як Німеччина капітулювала, Михайло Дмитрович оселився у Франції, в Парижі. Якось увечері, коли він ішов затемненою паризькою вулицею, на нього накинулися невідомі, мабуть, французькі комуністи, наділи йому на голову мішок, укинули в автомашину і відвезли в один з північних портів країни. Вночі Антоновича передали на радянський вантажний пароплав у руки КДБ і доставили в СРСР, де віддали до суду як військового злочинця і запеклого «українського буржуазного націоналіста». Військовий трибунал засудив його на 25 років ув'язнення та 5 років заслання і направив у м. Норильськ.

Михайло Дмитрович Антонович, як і доктор філології, поліглот Олег Олександрович Махонін — син капітана імператорської яхти «Штандарт», мав табірний номер з літерою «О», що означало його належність до колишніх емігрантів. У таборі Михайла Дмитровича називали «бродячою» енциклопедією в галузі гуманітарних знань. Справді, серед інтелігенції і вчених, які опинилися тут, не було більш авторитетної та компетентної людини, як професор Антонович — свідомий і глибоко переконаний патріот, розум і серце якого завжди горіли любов'ю до України.

На перших порах нашого знайомства ми, траплялося, полемізували з приводу толстовського вчення. Я доводив, що людство можна вдосконалити тільки шляхом пізнання кожним себе самого як індивідуума, всіляко відстоював авторитет Л. М. Толстого, завдяки якому в мене ще на університетській лаві виробився скептицизм до марксистсько-ленінських догм. Потрібно, палко говорив я Антоновичу, поширювати серед людей істинну віру. Михайло Дмитрович лагідно дивився на мене своїми карими очима й запитував:

— А в чому ж полягає та істинна віра?

Професора в таборі поважали. Нерідко у вільні від роботи вечори М. Антонович на прохання мешканців бараку розповідав їм про ті чи інші історичні події. Це були справжні імпровізовані лекції. Читаючи їх, Михайло Дмитрович забував про все на світі і, здавалося, повністю переносився в ту епоху, про яку розповідав. Я захоплено дивився на його багатирську постать, на це обличчя мудреця, жадібно вслухався у кожне слово, що злітало з його вуст, облямованих акуратно підстриженими русими вусами. З оповідей уче-

ного перед уявним поглядом вдячних слухачів поставали сторінки історії стародавніх Греції та Риму, слов'янства, Росії і нашої рідної України. З великою майстерністю передавав Михайло Дмитрович деталі різних воєнних походів і баталій, скажімо, під Карфагеном, де відзначився своєю полководницькою майстерністю Гамількар Барка. М. Антонович знаходив у своєму лекторському арсеналі такі поетичні образи, такі художні мазки, що ця битва вривалася в пам'ять слухача на все життя. Натхненним словом, ніби чарівним пензлем митця, він майстерно відтворював такі деталі, як відблиск сонячних променів на срібних підковах ошалілих коней, перекошені злобою обличчя воїнів... Читаючи лекції, професор замружував очі і, мабуть, уявляв себе на кафедрі Берлінського університету, коли був сповнений сил і енергії, а наука становила для нього основний зміст життя.

У бригаді М. Войченка ми з Антоновичем перебували досить довго. Працювали на грохоті, по стрічці якого із шахти № 18 йшло вугілля. Ми відбирали з нього породу і скидали її вниз у бункери. Бувало, стоячи поряд з професором, я спостерігав як Михайло Дмитрович, заплющивши очі, щось шепотів сам до себе. Виявляється, відпрацьовував тексти своїх лекцій і цим жив. І куцого полярного літа, і жорстокої полярної зими стояли ми з Михайлом Дмитровичем над рухомою стрічкою конвейєра з тим клятим вугіллям. Зміна тривала 11 годин. І весь час на ногах.

Галерея була чорна від вугільного порошу, лише вгорі під стелею тьмяно блимали електролампочки. Інколи я читав М. Антоновичу свої вірші і входив у світ поезії так само, як він входив у світ науки.

Зрідка мені з Києва надходили продуктові посилки від батьків, і я ділився отриманим з Михайлом Дмитровичем. Професор скромно відмовлявся брати запропоноване мною. В таборі М. Д. Антонович багато писав. Тематика його праць стосувалася історії України та її мови. Через мене він передавав свої рукописи іншому зеку — волинянину Володимирі Терентійовичу Тимошуку, який працював на будівництві лаборантом, а той ховав їх під підлогою лабораторії. Одного разу, коли чекісти робили обшук ("шмон") у робочій зоні, Володя переховав ці папери під опалубку одного з котлованів, де зводилися стіни нової галереї. Вночі інша бригада залила той котлован бетоном. Я дізнався про це від Володимира Терентійовича лише в 1992 р. Так що рукописи професора М. Антоновича лежать і нині в якійсь із колон шахти № 18 Норильського гірничо-металургійного комбінату, в «Каеркані». В. Т. Тимошук, який один знає про це безпосередньо, мешкає тепер у м. Хмельницькому по вул. Купріна № 40, кв. 2.

У 1953 р. мене забрали на етап у 4-е табірне відділення, а Михайло Дмитрович залишився в бригаді М. Войченка. Однак наступного року бригадира як «українського націоналіста» також перевели з 2-го політтабору і кинули до нас, у штрафний норильський табір «Купець». Коли Михайло Войченко вирушав у дорогу, професор все ще лишався в його колишній бригаді. Але мені відомо, що тоді ж, у 1954 р., М. Д. Антоновича разом з Олександром Федоровичем Чоповським та іншими українськими патріотами було взято на етап і перскинуто з Норильська в колимські табори. За словами О. Чоповського та В. Бедея, на Колімі влітку 1954 р. чекісти посадили М. Антоновича в політйоліатор. Там, у камері, його відвідав полковник КДБ з Москви. Вони вели довгу полеміку. Кажуть, що чекіст щось пропонував професорові, а той уперто відмовлявся від його пропозиції. Коли ж полковник залишив камеру, туди ввійшли надзирателі. Вони накиннулися на Антоновича, повалили його і дали в руку кілька уколів, від яких у Михайла Дмитровича відібрало пам'ять. Мабуть, тільки завдяки силі свого організму він тоді не помер на місці.

Потім М. Антоновича вивели з іоліатора, посадили на вантажівку і разом з іншими відібраними зеками та солдатами конвою кудись повезли. Автомашина та потрапила в аварію, в якій загинув і конвой, і політзеки, а з ними й професор Михайло Дмитрович Антонович. Так трагічно закінчилося життя онука видатного українського історика.

С. В. Кульчицької (Київ)

Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932 — 1933 рр. в Україні

27 — 29 січня 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських досліджень Торонтського університету (Канада) було проведено семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20 — 30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». У його роботі взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ дев'яти країн.

Найчисленніша делегація прибула з Росії. До її складу входили: А. Г. Вишневський (Інститут економічних прогнозів РАН), Ю. О. Поляков (Інститут російської історії РАН), Є. М. Андреєв, В. О. Бирюков, А. Г. Волков, Л. Є. Дарський, Т. Л. Харкова (усі з Інституту статистики і економічних досліджень Держкомстату). Канада була представлена Р. Джонсоном, С. Соллоном, Н. Ховелл (усі з Торонтського університету) і А. Романюком (університет Альберти). Делегація України складалася з С. В. Кульчицького (Інститут історії України НАНУ), А. Л. Перковського (Інститут економіки НАНУ) і С. І. Пирожкова (Інститут стратегічних досліджень). До американської делегації входили О. П. Бабьонішев, відомий за публікаціями під псевдонімами К. Максудов або С. Максудов (Гарвардський університет), Б. Андерсон (університет Енн Арбор), Б. Сільвер (Мічиганський державний університет). З Франції приїхали співробітники Національного інституту демографічних досліджень С. Адамець і А. Блюм. У семінарі взяли участь також С. Віткрофт (Центр російських і східноєвропейських досліджень університету Мельбурна, Австралія), Р. Девіс (Центр російських і східноєвропейських досліджень університету Бірмінгема, Великобританія), М. Ліві-Баччі (Відділення статистики Флорентійського університету, Італія) і М. Тольц (московський статистик, автор перших публікацій про репресований радянський перепис 1937 р., тепер живе і працює в Ізраїлі).

Матеріали радянської демографічної статистики після голодомору стали державною таємницею і були відкриті для наукового дослідження тільки з 1989 р. Тоді ж з'явилися перші публікації з конкретними посиланнями на перепис 1937 р. Вони давали уявлення про масштаб демографічної катастрофи, спричиненої суцільною колективізацією, голодомором і Великим терором. За п'ять років інтенсивного дослідження демографічної статистики міжвоєнного періоду нагромаджено величезний матеріал, який потребує колективного осмислення. З цією метою член-кореспондент РАН Ю. О. Поляков запропонував провести відповідний семінар, а керівник канадського Центру російських і східноєвропейських досліджень проф. Р. Джонсон добився виділення відповідних асигнувань. За півтора роки невеликому колективу торонтських учених вдалося підготувати семінар, на який зібралася значна частина демографів, соціологів та істориків, які розробляють цю проблематику.

Організація семінару виявилася бездоганною. Організатори узгодили його програму з усіма учасниками, добилися від останніх своєчасного надходження доповідей, розмножили їх і надіслали кожному за місяць до зустрічі. Поряд з доповідачами було запрошено дискусантів з світовим іменем у галузі демографії. Їм доручалося провести експертизу доповідей і підбити підсумки загальної дискусії безпосередньо на семінарі. Оскільки серед його учасників переважали фахівці з демографічної статистики, в центрі дискусії були вузькоспеціальні питання обліку народонаселення під час переписів і поточної реєстрації. Виявилось, що стан архівних джерел дає можливість хоча б частково відтворити первісний вигляд фальсифікованого перепису населення 1939 р. Це має колосальне значення, бо до нас дійшла тільки невелика частина матеріалів репресованого перепису 1937 р.

На семінарі також обговорювалася проблема кількісної оцінки демографічної катастрофи міжвоєнного періоду, в тому числі втрати населення

від голоду 1932 — 1933 рр. Спроби визначення втрат у регіональному розрізі були зроблені тільки у доповідях членів української делегації і розрахунках, представлених С. Максудовим.

У 1983 р., коли відзначалася піввікова річниця голодомору, в пресі української діаспори втрати українців в СРСР оцінювалися в діапазоні від 7 до 10 млн. чол. Це — експертні оцінки, що не спираються на розрахунки, оскільки демографічна статистика була тоді недоступною для дослідників. Вони базувалися головним чином на зіставленні чисельності українців за переписами 1926 і 1939 рр. з поправкою на можливий приріст населення у міжпереписний період. Однак зіставлення за національними ознаками не є коректним. Відомо, що багато українців під час перепису 1939 р. добровільно або примусово відмовилися від своєї національності. Поза межами УРСР це явище стало масовим.

Слід вказати на чотири основні вади таких експертних оцінок: кількісну недостовірність внаслідок відсутності вірогідної статистичної основи; неправомірний розгляд голодомору як єдиної причини демографічних втрат у 1926 — 1939 рр.; об'єднання даних про жертви геноциду і етноциду; об'єднання прямих втрат від голоду (загибелі людей) з опосередкованими (зниження народжень). Отже, подібні оцінки є не тільки недостовірними, але й завищеними в силу їх природи.

Однак у 1993 р., коли в Україні вперше було відзначено чергову, 60-у річницю голодомору, використовувалися саме такі оцінки втрат. З'явилися й оцінки, зроблені на основі матеріалів радянської демографічної статистики. Проте широкій громадськості вони здавалися заниженими, а тому непереконливими.

Ми розповімо про розгляд учасниками семінару в Торонто методики, яка давала змогу розрахувати і в 1990 р. опублікувати дані про демографічні наслідки голодомору. Користуючись нею, автори цих рядків тоді вдалося визначити кількість жертв по роках, виділити прямі і непрямі втрати. Виявляється, що перевищення смертних випадків понад звичайну норму дорівнювало 3 238 тис. Враховуючи неточність висхідних статистичних даних, прямі втрати від голоду оцінювалися в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чол. Обрана методика дозволяє також оцінити прямі втрати від голоду 1932 р., який був наслідком зимових хлібозаготівель 1931 — 1932 рр., в 144 тис. чол. Загальні втрати, включаючи ненароджених, визначаються для 1932 р. в 443 тис., а для 1933 р. разом з демографічною луною у формі зниження народжуваності в 1934 р. — в 4 207 тис. чол.

Прямі й опосередковані втрати за 1932 — 1933 рр. з демографічною луною за 1934 р. становлять 4 649 тис. чол. Неточність висхідних даних змушує визначити втрати населення УРСР від голодомору в інтервалі від 4,5 до 5 млн. чол.¹

Ці дані пізніше наводилися в працях автора або книгах, що виходили під його редакцією, у тому числі в шкільних та вузівських підручниках з вітчизняної історії. Проте, як уже зазначалося, вони не знайшли підтримки широкої громадськості, хоч спроб наукової критики обраної методики не було. Тому її критичний розгляд на семінарі в Торонто був особливо важливим. Висунуті застереження і зауваження спеціалістів у галузі демографічної статистики дозволять читачам самостійно зорієнтуватися в об'єктивних труднощах наукового розрахунку демографічних втрат і оцінити якість джерельної бази, яка є в розпорядженні вчених.

Оцінка втрат може здійснюватися шляхом прямої реконструкції відсутніх даних або методом демографічного моделювання. Розрахунки, основані на моделюванні демографічного переходу, дають в цілому досить об'єктивний результат. Вони ґрунтуються на пересуванні по роках (вниз на початок періоду або вгору на кінець періоду) базової вікової структури на-родонаселення.

Якщо у дослідника є надійні характеристики цієї величини, а також статистика природного руху населення та матеріали переписів, він може змодельовувати гіпотетичний процес демовідтворення, що відповідає нормальним

умовам, і порівняти його з фактичним, тобто таким, який відбувався за ненормальних умов. С. Максудов здійснив відповідні розрахунки ще до відкриття архіву ЦСУ СРСР і дійшов висновку, що зумовлені голодом і репресіями втрати населення України за 1927 — 1938 рр., включаючи недобір народжуваності, становлять 4 372 тис. чол.² У доповіді Максудова на семінарі в Торонто, яка вже ґрунтується на документах радянських архівів, відповідні втрати між 1926 і 1937 рр. оцінюються в 4 286 тис. чол. На його думку, можливий інтервал відхилень досягав раніше близько 30 % як у бік їх перевищення, так і в бік зменшення, а після відкриття архівів діапазон помилки звузився до 10 — 15 %.

Розрахунки гіпотетичної вікової структури народонаселення при зіставленні з реальною структурою за переписом 1939 р. дали С. І. Пирожкову підставу твердити, що демографічні втрати між 1929 і 1939 рр. становили в Україні близько 5,8 млн. чол.³

Метод моделювання, як бачимо, дає неоднакові результати, хоч дослідники використовують одну й ту джерельну базу. Інакше й бути не може: в основу розрахунку покладено штучно сконструйований цифровий ряд. Метод має й інший недолік: згідно з ним втрати населення оцінюються лише сумарно, тобто за весь досліджуваний період, як правило, міжпереписний. Визначити кількість жертв за певний рік неможливо, що виключає достовірну оцінку втрат від голодомору. Нарешті, неможливо відділити прямі втрати від опосередкованих, тобто окремо врахувати кількість дітей, які могли народитися, але не народилися внаслідок несприятливих обставин.

Пряма реконструкція відсутніх даних позбавлена вад, властивих моделюванню, хоч має інші, зокрема більшу залежність від якості наявних статистичних даних. Автор, однак, переконаний у тому, що на демографічну статистику, як правило, можна покладатися. Тільки під час голодомору вона виявилася нездатною відобразити дійсність. У наявності є цифри про смертність населення по районах, областях і в цілому по Україні за міжвоєнний період. За формою «Природний рух населення» органи ЗАГС республіки зареєстрували у 1933 р. 1 850,3 тис., а за формою «Смертність населення за національною ознакою» — 1 909 тис. смертельних випадків. Якби можна було б довіряти цим цифрам, проблеми визначення демографічних наслідків голодомору не існувало б. Однак у районах голодування не фіксувався весь обсяг смертності. Працівники ЗАГС у сільській місцевості гинули, як й інші люди.

Автор зіставляв чисельність населення за переписами 1926 і 1937 рр. з даними про його природний та механічний рух у міжпереписний період. Такий розрахунок дає можливість визначити єдину невідому величину — кількість смертей під час голодомору, оцінити прямі і опосередковані втрати по роках, тобто відділити жертви голодомору від жертв, якими супроводжувалася насильницька колективізація 1929 — 1930 рр. або голод, що спалахнув у зимові місяці 1931 — 1932 рр. внаслідок конфіскації майже всього хліба у колгоспників та одноосібників.

Критичні зауваження учасників семінару стосувалися найвразливіших аспектів методики автора: можливості використання даних ЦСУ СРСР про механічний рух населення і підходів до визначення гіпотетичної народжуваності (тобто такої, що існувала б за нормальних умов) в голодні роки. Дані про міграцію впливають на визначення прямих втрат від голоду, а дані про народжуваність — на розрахунок непрямих втрат, тобто викликане голодом скорочення народжень.

Відбулася жвава дискусія з питання про те, чи можна довіряти офіційним даним щодо міграційних процесів у міжпереписний період. С. Максудов відкинув цю статистику, згідно з якою відтік населення у 1927 — 1936 рр. становив в Україні 1 343 тис. чол. Вивчаючи зміни у національному складі населення між переписами, він дійшов висновку, що баланс міграції був для республіки позитивним і дорівнював 200 тис. чол.

Користуючись його даними, довелося б збільшити прями втрати від голоду 1932 — 1933 рр. на 1 543 тис., тобто до 4 781 тис. чол. Чи варто це робити?

Думаю, що не варто. Є. М. Андреев, Л. Є. Дарський і Т. Л. Харкова під час обговорення доповіді С. Максудова слушно вказали на обмежені можливості використання даних про зміни в етнічному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 або 1939 рр. Додаткова аргументація наведена у доповіді Є. М. Андреева «Демографічна історія Російської Федерації». Він повідомляє, що кількість росіян у Російській Федерації збільшилася з 74 072 тис. в 1926 до 85 361 тис. у 1937 р., тобто на 15 %, а кількість українців, відповідно, зменшилася з 7 873 тис. до 3 087 тис., тобто на 61 %.

Це величезне зменшення відбулося, незважаючи на інтенсивну міграцію з України в Росію, яка підтверджується безліччю документальних даних. Андреев пояснює це явище змінами в етнічному самовизначенні українців внаслідок іншого формулювання відповідного запитання у переписних листах.

Справді, під час перепису 1926 р. люди відповідали на питання про етнічне походження (народність), а при переписах 1937 і 1939 рр. — на питання про те, до якої нації себе відносить опитуваний (національність). Не має значення, чи людина добровільно відмовлялася від своєї національності, чи робила це під тиском. В обох випадках мав місце етноцид. Але етноцид не є геноцидом. Визначаючи масштаби геноциду, ми повинні залишатися на позиції наукової інтерпретації джерел.

При розгляді застосованої автором методики розрахунків А. Г. Вишневський зауважив, що в 20 — 30-х роках в усіх європейських країнах відбувалося постійне падіння народжуваності. Фіксація гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927 — 1931 рр., яка є одним з елементів розрахунку, не бере до уваги зазначеної тенденції. Тому Вишневський запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності у 1927 — 1931 рр. (відповідний індекс дорівнює 0,935) і застосовувати його для пізніших років. У результаті ми одержимо таку кількість народжень (в тис.):

1932 р. — 929,3,
1933 р. — 885,3,
1934 р. — 843,5

Порівняння цих гіпотетичних даних із зареєстрованими показниками народжень дає такий недобір (в тис.):

1932 р. — 147,2,
1933 р. — 264,3,
1934 р. — 271,9

Отже, при поширенні на 1932 — 1934 рр. властивих для 1927 — 1931 рр. темпів спаду народжуваності зумовлений голодом недобір скорочується на 583,8 тис. чол.

Та чи слід використовувати при розрахунках корекцію А. Г. Вишневського і таким чином зменшувати демографічні втрати від голоду? Треба взяти до уваги умови демовідтворення в Україні напередодні 1932 р.: великий неврожай 1928 р. і різке погіршення становища селянства з 1929 р., зумовлене переходом до сталінської політики суцільної колективізації. Поширюючи на 1932 і пізніші роки темпи спаду народжуваності, викликані цими екстремальними умовами, ми не одержимо нормальної картини, яку можна було б порівняти з даними державної реєстрації. Доцільніше абстрагуватися від наявної тенденції до спаду народжуваності. За три роки вона не могла істотно деформувати гіпотетичну картину, яка нам потрібна для порівнянь.

Отже, зауваження учасників семінару щодо розрахунку даних про демографічні втрати від голодомору не перекреслюють опублікованих автором у 1990 р. розрахунків.

¹ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 77 — 78; К у л ь ч и ц ь к и й С. В., М а к с у д о в С е р г і й. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 3 — 10.

² М а к с у д о в М. Ukraine's demographic losses 1927 — 1938 // Famine in Ukraine. 1932 — 1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. — Edmonton, 1986. — P. 38.

³ П и р о ж к о в С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К., 1992. — С. 63.

А. А. Кондрацький (Київ)

Друга Всеукраїнська джерелознавча науково-практична конференція з нагоди 75-річчя УВО

Конференція відбулася 28 — 29 травня 1995 р. в м. Вінниці. Вона була присвячена деяким питанням історії боротьби українського народу з комуністичним тоталітаризмом.

Конференцію підготували Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, Організація українських націоналістів, Спілка офіцерів України, Спілка українського козацтва та ін.

Розпочалася вона багатолюдною маніфестацією і молебнем біля пам'ятного знака на честь ратних подвигів козацького полковника Івана Богуна. Потім колона маніфестантів рушила центральною вулицею міста до місця поховання січових стрільців. Перед присутніми виступили член Проводу і керівник організаційного сектора ОУН П. Д о р о ж и н с ь к и й, головний отаман Українського козацтва Д. С а г а й д а к, президент Подільського об'єднання «Благо України» А. М а х л а й та ін.

Відкрив конференцію вступним словом Є. П р о н ю к — голова Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих, народний депутат України. Він, зокрема, зупинився на історичних витках руху опору більшовицькому тоталітаризму і закликав до консолідації всіх демократичних сил України.

П. Дорожинський коротко висвітлив історію виникнення УВО і діяльність її правонаступниці ОУН — УПА.

Із змістовними, насиченими маловідомими цифрами і фактами з історії руху опору більшовицькому тоталітаризму з боку УВО, ОУН — УПА доповідями, а також роздумами щодо перспектив розбудови незалежної України виступили Л. Ф і л о н о в (Вінницький держуніверситет), М. Р о ж е н к о (професор, доктор філос. наук, заступник голови науково-методичної Ради при Всеукраїнському товаристві політв'язнів та репресованих), А. М а х л а й, Д. Сагайдак, М. К р а в е ц ь (професор Вінницького педінституту), О. Н и ж н и к (голова СОУ Вінниччини), С. Б і л о к і н ь (ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України), К. М а т в і ю к (голова товариства політв'язнів та репресованих Хмельниччини), А. К о н д р а ц ь к и й (ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України), А. М а л и г і н (член комісії з написання книг на тему «Поділля і Євген Коновалець», «ОУН — УПА на Вінниччині»).

Підсумовуючи заслухане, від імені оргкомітету і учасників конференції виступив колишній політв'язень М. Щ е р б а к (чл.-кор. НАН України), який зачитав ухвалу, де пропонувалось обладміністрації Вінниччини більше орієнтуватися на загальноукраїнську ідею національної єдності, для чого періодично висвітлювати в засобах масової інформації героїчні сторінки українського національно-визвольного руху, встановити пам'ятні дошки на будинках, де діяв уряд УНР та військовий штаб збройних сил України в 1919 — 1920 рр., перейменувати вулицю Леніна на вулицю Є. Коновальця, упорядкувати могили жертв більшовицького терору, надати можливість дослідникам вільно користуватися фондами спецхранів та архівів міста.

Другого дня Є. Пронюк, П. Дорожинський та А. Кондрацький зустрілися з викладачами та студентами історичного факультету Вінницького педінституту. Відбулася цікава розмова, під час якої було задано багато запитань з історії України і сучасного буття. Студенти історичного факульте-

ту виявили ініціативу створити благодійницький фонд для написання багатомної «Історії України».

Оргкомітет конференції розповсюдив серед учасників конференції та студентів вузів міста журнал «Зона», а також книги Фундації ім. О. Ольжича.

О. Б. Зетока (Київ)

Науково-теоретичні читання «Центральна Рада на тлі української революції»

16 березня відділом історії української революції та громадянської війни Інституту історії України НАН України були проведені науково-теоретичні читання, присвячені проблемі «Центральна Рада на тлі української революції». В них взяли участь співробітники Інституту, викладачі Київського державного та Київського педагогічного університетів. Офіційним дискусантом був запрошений доктор іст. наук, завідуючий відділом Інституту національних відносин і політології В. Ф. Солдатенко.

Основну доповідь зробив зав. відділом історії української революції, доктор іст. наук В. Ф. Верстюк. В ній він торкнувся основних проблем вивчення історії Центральної Ради. Насамперед, доповідач зауважив, що в його виступі буде більше запитань, ніж відповідей, бо розглядувана проблема має надзвичайно слабку наукову розробку. Але далі підкреслив, що останнім часом період української революції є предметом особливої уваги істориків. Радянська історіографія розглядала події 1917 — 1918 рр. виключно через парадизму підготовки і здійснення соціалістичної революції. Не привернула ця тема уваги і західних дослідників, бо сприймали вони Україну як частину Росії і події, особливо 1917 р., в Україні практично не розглядали як такі, що мали самостійне значення. Більш-менш послідовне вивчення і осмислення української революції здійснювалося лише істориками української діаспори. Однак і цим роботам не бракувало політичної заангажованості. Отже, наукове вивчення проблеми постало на часі.

Дослідник, який намагається неупереджено розібратися в історії Української Центральної Ради, неминуче зустрічається з великою кількістю великих і малих проблем, зауважив доповідач. Насамперед, треба з'ясувати, що ж ми розуміємо під феноменом Центральної Ради.

Потребує детального, скрупульозного дослідження, на думку В. Ф. Верстюка, національний, соціальний і просто кількісний склад Ради. Конкретні дослідження зможуть спростувати безпідставні звинувачення Ради радянською історіографією в буржуазності, націоналізмі і контрреволюції.

Взагалі ж, що стосується проблеми загального визначення Центральної Ради як громадсько-політичної і державної інституції, В. Ф. Верстюк наголосив на тому, що спроби однозначних дефініцій неминуче призведуть до спрощення і схематизації. Вихід із становища вчений бачить в необхідності здійснити чітку періодизацію історії Української Центральної Ради.

Розглянувши доповідач і проблему стосунків Центральної Ради і Тимчасового уряду, доту якої можна сформулювати так: позиція Ради свідчила про наявність гострої національної проблеми в Росії, позиція Тимчасового уряду — про небажання Центру її розв'язати. Не виключено, на думку доповідача, що в даному випадку була втрачена одна з реальних альтернатив небільшовицького розвитку Росії шляхом її децентралізації і федеративного устрою.

Доктор іст. наук В. Ф. Солдатенко торкнувся проблем, що не були достатньо висвітлені В. Ф. Верстюком. Насамперед, це постать М. С. Грушевського — ідейного натхненника і провідника української революції. Він вис-

ловився проти тези, що М. С. Грушевський був недосвідченим політиком і тому такою ж була і політика Центральної Ради. Його відомі статті і брошури 1917 р. свідчать про інше. Зауважено було, що українська революція народжена Лютневою революцією. Лідери ж Центральної Ради прагнули надати всім її заходам національного характеру, розв'язати національне питання в ході самої революції. В концепції української революції існувало два елементи: 1) українське національне відродження, створення національної держави; 2) соціальні перетворення демократичного характеру на користь більшості української лодності.

Наголосив доповідач і на тому, що лідери Центральної Ради прагнули не просто до федералізації Росії, а до того, щоб Росія стала федеративною демократичною республікою. Сам М. С. Грушевський виходив з уявлення, що у вільній Росії не може бути невірних народів. Ідеалом була національно-територіальна автономія, яка б забезпечила і національні інтереси, і здійснення соціальних сподівань.

Далі В. Ф. Солдатенко заперечив тезу В. Ф. Верстюка про непосильні завдання, що взяла на себе Центральна Рада. На думку опонента, вона не могла їх не ставити і соціальні питання необхідно було розв'язувати.

Наголошено було і на тому, що відносини Центральної Ради з Радами солдатських, селянських і робітничих депутатів є дуже складною проблемою у всеукраїнському масштабі. Саму ж історію Центральної Ради, мотивацію її діяльності, треба розглядати з огляду на подальші події: розкол партії українських есерів та українських соціал-демократів, повернення та приїзд у 20-ті роки українських діячів — Винниченка, Грушевського, Христюка, Чечеля та ін.

У відповідь В. Ф. Верстюк дякує доповідачу за його участь у читаннях і наголошує, що питання поставлене вже більш широко, а саме виникає проблема державницького та народницького підходів.

В ході дискусії викладач Київського педагогічного університету Б. І. Андрусишин ставить ще одну проблему — співвідношення соціального і національного в українській революції.

Старший науковий співробітник, канд. іст. наук І. В. Хміль торкнувся історії скликання та роботи Українського національного конгресу, який відбувся 6 — 8 квітня 1917 р. в Києві; питань, що стояли в центрі його уваги. Головним наслідком триденної роботи конгресу, на думку доповідача, були: обрання і остаточне санкціонування Української Центральної Ради, своєрідної Української Думи чи парламенту, генеральним завданням якої стало здобуття автономії України, забезпечення українському народові права національно-політичного розвитку в складі федеративної демократичної Російської республіки.

Проблемі ставлення робітників України до Української Центральної Ради присвятив свою доповідь старший науковий співробітник, канд. іст. наук О. П. Реєнт. В ній він зауважив, що поодинокі «винятки з правил» — національно свідомі українські робітники — не могли переважити «велику артилерію» більшості зрусифікованого українського робітничого класу, та ще й при наявності професійного, кваліфікованого апарату управління органами праці, що й після повалення царату зберіг свої позиції у провідних галузях промисловості. Тому й більшість українського робітничого класу якщо й визнавала право на автономію України, але обов'язково у складі «єдиної», «великої» та «неподільної» Росії. Взагалі ж ситуація у сфері виробництва була катастрофічною: за часів Центральної Ради діяльність новостворених українських органів праці у містах наштовхувалася на відверту протидію фабрично-заводської адміністрації.

У виступі молодшого наукового співробітника О. Б. Затоки було підняте питання про характер взаємин Центральної Ради і Тимчасового уряду, зокрема, про закономірність ставлення цих інституцій одна до одної; про українську та російську національні ідеї. Йшлося про складні умови розвитку українського руху, а також про певну різницю між декларативними заявами

про право націй на самовизначення та ставленням до практичних дій в напрямках здійснення цього права у середовищі російської демократії.

Аспірант відділу І. В. Солдатенко порушив питання про виступ полку ім. гетьмана Павла Полуботка в липні 1917 р. в Києві. Виклавши фактичний матеріал, доповідач зауважив, що виступ полуботківців був проявом суперечностей, що супроводжували процес військового будівництва в Україні і виявив три групи вказаних суперечностей. Розглянувши їх, він зробив цілий ряд висновків: держава потребує регулярної армії, яка відповідає вимогам часу; процес створення збройних сил має проводитись із чіткою послідовністю і в єдиному напрямі, без відступів та поворотів назад.

Після доповіді відбувся обмін думками. Виступаючі відзначали гігантську різницю між двома ідеями — державницькою та народницькою, зв'язок між липневими подіями та подіями, що сталися в Києві у жовтні, зумовленість поведінки Центральної Ради намаганнями довести свою лояльність до Центру. Було зауважено також, що відмова Центральної Ради від українізації армії і її майбутня поразка закладалися саме у ці дні.

У виступі аспіранта В. М. Бойка були викладені результати виборів до міських дум України. Доповідач підкреслив слабкість українських партій в містах, але зауважив, що при цьому слід брати до уваги той факт, що під час виборів серед українських партій боролися два принципових підходи до обрання тактики передвиборної боротьби: тактики класового фронту і тактики єдиного національного фронту. Вказав на участь у виборах партій соціалістичного блоку, більшовиків, конституційних демократів, європейських партій та зробив аналіз результатів виборів.

Науковий співробітник, канд. іст. наук Т. С. Осташко ознайомила аудиторію з матеріалами Всеукраїнських з'їздів учителів в 1917 р., громадських освітніх організацій, «Товариства розповсюдження шкільної освіти на Україні», вчительських з'їздів та зборів, які ставили вимогу вільного розвитку української мови, розширення сфери її застосування, запровадження в державних установах, школі, суді, церкві. Зауважила, що практична діяльність у цьому напрямі зосередилася на виданні і підготовці підручників для українських шкіл. Розповіла про створення в Києві науково-педагогічної академії, Всеукраїнської учительської спілки. В цілому, зробила висновок Т. С. Осташко, організація шкільної і вищої освіти в Україні у другій половині 1917 р. стає державною справою.

Доктор іст. наук, провідний науковий співробітник А. П. Гриценко у своєму виступі торкнулася питання джерел до вивчення історії національно-визвольного руху в Україні в 1917 р., зокрема фонду 2581 ЦДАВО України, в якому зберігаються документи Генерального Секретарства народної освіти. Вона зосередила свою увагу на документах, які дозволяють уявити ті труднощі, з якими Центральна Рада зіткнулася в процесі розв'язання одного з найголовніших завдань національно-визвольного руху — відродження української мови. А. П. Гриценко зауважила, що найбільш повне уявлення про складність і суперечливість процесу українізації початкової та середньої школи дають узагальнюючі огляди губернських комісарів народної освіти. Документи свідчать, що, хоч протягом 1917 р. в українізації школи й не вдалося добитися бажаних результатів, загалом у справі відродження української мови та національної культури відбулися помітні зрушення.

Старший науковий співробітник О. Д. Бойко присвятила свій виступ проблемі стосунків Української Народної Республіки з командуванням російської армії, зокрема, спробі створення єдиного антибільшовицького фронту. Доповідь містила цілу низку цікавих фактів стосовно цієї проблеми. Головним висновком стало твердження, що вказана спроба виявилася невдалою. Це пояснюється тим, що хоч різні політичні сили мали спільну стратегічну мету — боротьбу з більшовизмом, проте вони не мали і не могли на той час мати хоча б тимчасових спільних тактичних намірів. Недооцінюючи небезпеку більшовизму, ці сили перетворили армію на арену політичних битв. На думку доповідача, єдиним позитивним наслідком співробітництва Центральної Ради з командуванням російської армії була затримка

«тріумфальної ходи» радянської влади, що давало змогу УНР зміцнити свої позиції. Центральній Раді не вдалося використати цей шанс.

Питанням військового захисту УНР в листопаді-грудні 1917 р. був присвячений виступ провідного наукового співробітника, канд. іст. наук О. Й. Щусь. В ньому викладений фактичний матеріал про рішення III Всеукраїнського військового з'їзду, проведення переговорів Генерального Секретаріату зі Ставкою Верховного Головнокомандуючого, українізацію військових частин, взаємини з Раднаркомом, створення єдиного Українського фронту. Загальний висновок, який можна, на думку дослідниці, зробити, полягає в тому, що без проголошення самостійності УНР була втрачена єдина можливість об'єднати значну частину українського суспільства для боротьби за українську державність. Бо у нових деструктивних умовах, що склалися в Росії після жовтневого перевороту, висування ідеї створення одностороннього загальноросійського уряду було хибним кроком. Він фактично загальмував зростання національної свідомості, національно-визвольної боротьби українського народу.

Підбиваючи підсумки семінару, В.Ф. Верстюк зауважив, що враховуючи поставлені у виступах питання, треба зробити висновок про існування необмеженого кола теоретичних та конкретно-історичних проблем вивчення історії Української Центральної Ради.

В. М. Горобець (Київ), Т. В. Чухліб (Київ)

Міжнародна наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської ради

31 січня 1995 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 340-й річниці укладення українсько-російського договору 1654 р. Її організаторами виступили Відділення історії Президії РАН, Інститут Російської історії РАН, Посольство України в Російській Федерації, Інститут історії України НАН України. У роботі представницького наукового форуму, що проходив у конференц-залі Інституту Російської історії РАН, взяли участь провідні вчені України та Росії, наукова громадськість інших країн. Також були присутні представники засобів масової інформації.

Відкрив конференцію співголова її оргкомітету, директор ІРІ РАН, член-кореспондент РАН, д-р іст. наук А. М. Сахаров, який у вступному слові підкреслив важливість міжнародної інтеграції в науці як необхідної передумови її об'єктивності та неупередженості. Він нагадав присутнім, що головних організаторів цієї конференції — Інститут Російської історії РАН та Інститут історії України НАНУ — зв'язують давні наукові контакти, які в нових політичних умовах вимагають не лише певного переосмислення, але і значного поглиблення. Торкаючись винесеної на обговорення учасників симпозіуму важливої наукової проблеми, А. М. Сахаров закликав до максимальної об'єктивності у виступах, зауваживши, що кожна епоха має свою логіку історичного процесу, яку слід враховувати сучасним дослідникам.

Директор ІУ НАНУ, академік НАНУ, д-р іст. наук В. А. Смоліч від імені українських науковців подякував російських колег за ініціативу у проведенні даного форуму і відзначив, що ця подія знаменує початок нового етапу в українсько-російському науковому співробітництві. Потім він виголосив доповідь «Переяславська рада 1654 р.: міфи та реальність», де на основі глибокого аналізу суті визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст. акцентував увагу учасників конференції на державотворчих задумах політичної еліти козацької України, тобто на тих аспектах проблеми, які здебільшого ігнорувалися в історіографії попередніх років. Залучивши

значний документальний матеріал, В. А. Смолій аргументовано довів положення щодо намірів Б. Хмельницького та його оточення боротися за утвердження незалежної Української держави. Лише несприятливі геополітичні реалії та виснаження внутрішньополітичного потенціалу змусили гетьманський уряд піти на укладення договору з Московською державою, який розглядався як тактичний маневр на шляху досягнення повної самостійності України. Доповідач переглянув домінуючу в минулі десятиліття концепцію Визвольної війни, яка обмежувала її верхню хронологічну межу часом підписання договірних статей між Б. Хмельницьким та Олексієм Михайловичем. Національно-визвольна боротьба продовжувалась і в наступні роки, а Визвольна війна закінчилася лише у 1676 р., коли зазнали поразки політичні плани гетьмана П. Дорошенка.

Оцінюючи історичне значення Переяславської ради, В. А. Смолій звернув увагу присутніх на існування певного історіографічного міфу щодо характеристики події, яка відбулася у січні 1654 р. у м. Переяславі. Адаже на так званій Переяславській раді не було підписано жодного спільного документа (українсько-російський договір був укладений у результаті довготривалих переговорів, що проходили у січні-березні того ж року), а рада тільки дала українському керівництву дозвіл на проведення даної дипломатичної акції.

Член-кореспондент Російської Академії природничих наук, д-р іст. наук С. Г. А г а д ж а н о в (Москва) у доповіді «Російська багатонаціональна держава: спроба типологічного аналізу політико-адміністративної структури» застосував порівняльно-історичний підхід для дослідження проблем російсько-українських взаємин після 1654 р. На основі системно-тематичного аналізу він запропонував умовну схему типологізації процесу приєднання до володінь московських царів різних державних утворень і етнополітичних структур, порівнявши процес входження України до складу Російської держави з аналогічними, на думку вченого, подіями, які відбувалися на теренах Середньої Азії, Кавказу та Сибіру. При цьому доповідач відзначив, що Лівобережна Україна була включена до складу Росії на правах політичної автономії.

Д-р іст. наук А. Л. Х о р о ш к е в и ч (Москва) виголосила доповідь «Переяславська рада у новітній українській історіографії». Щоправда, положення цього виступу обмежилися характеристикою наукового доробку вітчизняних вчених, який був опублікований лише у період до 1992 р., що значно звузило рамки дослідження. Доповідач проаналізувала тільки окремі праці провідних науковців України, необгрунтовано критикуючи їх за продовження традицій «державницької» школи в українській історіографії, яка була започаткована у перших десятиліттях ХХ ст. Звертаючись до оцінки подій 1654 р. і зіставляючи розбіжності у судженнях сучасних авторів стосовно характеру української державності середини XVII ст., А. Л. Хорошкевич дійшла висновку про нерозробленість деяких проблем політичної історії України.

У доповіді канд. іст. наук О. В. Р у с і н о ї (Київ) «Українські землі у політиці Російської держави кінця XV — XVI ст.» було розглянуто питання про генезу московських претензій на давньоруську територіальну спадщину, що їх центральним об'єктом був Київ — колишня столиця Русі. Відзначено, що архаїчні уявлення про київський стіл як загальнородове надбання Рюриковичів на тлі переривання державної та династичної традиції у Південно-Західній Русі стали тим ґрунтом, на якому сформувалася патримональна концепція зовнішньополітичної діяльності володарів Московщини, виразно сформульована на межі XV — XVI ст. О. В. Русіна підкреслила, що дипломатичне листування XVI ст. дозволяє дослідникам досить виразно окреслити місце України у тогочасній зовнішній політиці Російської держави. На відміну від цього, як об'єкт внутрішньої політики вона практично не досліджена.

Д-р іст. наук, професор В. С. С т е п а н к о в (Кам'янець-Подільський) виголосив ґрунтовну доповідь «Від Переяслава до Андрусова: основні аспекти української геополітики російського уряду (1654 — 1667)».

аналізувавши на основі документів з архівосховищ України, Росії і Польщі геополітичні устремління Московської держави щодо України — Гетьманщини, доповідач виділив три основні етапи у зовнішній політиці російського уряду відносно «українського питання»: перший (11654 — IX.1658) — це обмежений пошук шляхів до зміцнення своєї присутності у козацькій Україні та обмеження її суверенітету; другий (IX.1658 — X.1660) — відкрита агресія проти України та перетворення її у складову частину на правах автономії Московської держави; третій (XI.1660 — 11667) — активізація зусиль російського уряду, спрямованих на відрив Лівобережжя від Української держави та перетворення його в автономне державне утворення, а також на досягнення порозуміння з Польщею шляхом відмови від Правобережної України. Разом з тим, на думку В. С. Степанкова, гетьманська влада протягом означеного періоду намагалася певним чином нейтралізувати заходи Московщини щодо обмеження української державності.

Цікавою була доповідь канд. іст. наук О. І. Г у р ж і я (Київ) «Державні кордони України у період гетьманства Б. Хмельницького», де вчений всебічно розглянув проблему становлення території і кордонів Української держави у 1648 — 1657 рр. Великий простір, на який поширювалися національні політико-адміністративні структури, на першому етапі визвольної боротьби сприяв успішному розгортанню повстання і унеможливив його швидке придушення польськими військами. Доповідач відзначив, що на час смерті Б. Хмельницького Українська козацька держава охоплювала більшу частину етнічних українських земель і за розмірами дорівнювала своєму основному політичному противникові — Польщі. О. І. Гуржій зробив висновок про перетворення України у другій половині 50-х рр. XVII ст. в одну з могутніх держав Східної Європи.

Наскрізною думкою доповіді д-ра іст. наук Г. О. С а н і н а (Москва) «Зовнішня політика Росії та українська державність у другій половині XVII — XVIII ст.» стала теза про необхідність поєднання у дослідженнях історичного минулого України та Росії як того, що роз'єднує, так і того, що об'єднує два великі народи. Зокрема, він наголосив на їхньому спільному розташуванні у єдиному цивілізаційному просторі. Г. О. Санін висловив думку про те, що договір 1654 р. конституював об'єднання Війська Запорозького і Московщини на засадах конфедеративного зв'язку, але з певними ознаками васалітету. Україні у даному союзі відводилася роль своєрідного військово-політичного буфера, який мав прикривати південно-західні кордони Росії. Проте, за переконаннями доповідача, все ж таки мала місце обопільна зацікавленість сторін у об'єднанні (особливо в останніх десятиліттях XVII — XVIII ст.), оскільки лише за таких умов можна було протистояти турецько-татарській загрози.

У доповіді канд. іст. наук Т. В. Ч у х л і б а (Київ) «Проблема становлення Української держави в контексті міжнародних відносин у Східній та Південно-Східній Європі (середина 50-их — 70-ті рр. XVII ст.)» були висвітлені основні напрями зовнішньої політики гетьманських урядів України, проаналізовано міжнародну і геополітичну ситуацію, у якій опинилася створена під час Визвольної війни держава. Відзначалося, що у період її функціонування після 1654 р. простежується певна наступність зовнішньополітичних заходів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, спрямованих на збереження здобутої самостійності за рахунок проведення гнучкої дипломатії по відношенню до оточуючих держав. Одночасно процеси поділу геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи вели до міжнародного розподілу України між сферами впливів Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії і Кримського ханства. Т. В. Чухліб підсумував, що саме зовнішньополітичні впливи стимулювали протягом 60 — 70-их рр. XVII ст. внутрішню децентралізацію політико-адміністративних структур Української держави.

Канд. іст. наук Л. В. З а б о р о в с ь к и й (Москва) у доповіді «Російська і польська програми умиротворення на Україні у 50-их рр. XVII

ст.» зупинився на висвітленні еволюції російсько-польських політичних стосунків під час Визвольної війни українського народу. Використовуючи широку джерельну базу, він визначив ряд етапів, які пройшла ідея зближення інтересів польського і московського урядів, зважаючи на складність міжнародної ситуації. Зокрема, відзначалася велика роль «шведського фактора» у знаходженні компромісних зовнішньополітичних рішень Російською державою і Річчю Посполитою, що, у свою чергу, впливало на хід подій Визвольної війни.

Наступний доповідач канд. іст. наук В. А. А р т а м о н о в (Москва) виголосив доповідь під назвою «Військова сила України серед сусідніх держав у XVII — XVIII ст.». Розглянувши розвиток українського козацького війська протягом значного періоду, який охоплює близько двох століть, вчений визначив чотири етапи у його еволюційності. При цьому російський історик зауважив, що козацьке військо розвивалося залежно від політичної ситуації, яка складалася у східноєвропейському регіоні. Заслугове на увагу висловлена доповідачем теза про те, що у 1709 — 1783 рр. козацькі полки Лівобережної Гетьманщини були найчисленнішими військовими з'єднаннями у складі армії Російської імперії.

Канд. іст. наук В. М. Г о р о б е ц ь (Київ) у доповіді «Українська політика Петра I: традиціоналізм і новаторство» проаналізував генезу політичного курсу уряду Петра I щодо України наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. Якщо до початку Північної війни (1700 р.) українська політика Росії зберігала традиційний характер, то відхід від правових норм українсько-російських договорів другої половини XVII ст. і наступ царського уряду на політичну автономію гетьманату у першому десятилітті XVIII ст. спричинили політичний вибір І. Мазепи, який був реалізований восени 1708 р. Курс російської адміністрації стосовно «української справи» протягом другої половини 1709 — 1722 р. доповідач класифікував як перехідний етап від старих «московських» методів до нових — «імперських», що завершився заснуванням в Україні суто російської владної установи — Малоросійської колегії. В. М. Горобець підкреслив, що запровадження колегії означало остаточну ліквідацію договірних засад українсько-російських відносин. На його думку, після 1722 р. розпочався процес нищення державно-політичних структур гетьманату, що означало новий етап в інкорпорації України до складу Російської імперії.

Д-р іст. наук О. І. П у т р о (Київ) у доповіді «Збройні сили України — Гетьманщини на останньому етапі їхнього існування (порівняльний аналіз)» відзначив, що у період правління останнього гетьмана України К. Розумовського (1750 — 1764 рр.) функціонували досить значні збройні сили, які були інститутом української державності у складі Російської імперії. Вчений зробив порівняльний аналіз принципів формування військових козацьких полків у другій половині XVII ст. та у середині XVIII ст. Він відзначив традиційність у військовій політиці українських гетьманів.

Останньою була виголошена наукова доповідь д-ра іст. наук Л. М. П у ш к а р ь о в а (Москва), у якій висвітлювалися деякі аспекти культурних взаємозв'язків України і Росії у другій половині XVII ст. На його думку, одним з головних недоліків радянської історіографії було замовчування існування у досліджуваній період великого впливу української культури на російську. Аргументуючи це положення конкретними прикладами, доповідач розкрив місце і роль України у тогочасних процесах, наголосивши на тому, що для російського суспільства вона була своєрідним «вікном у Європу». Разом з тим, відзначив Л. М. Пушкарьов, не слід забувати про обопільний характер культурних впливів, що значною мірою зумовлювалися спільністю релігії.

Під час наукової дискусії, у якій взяли участь віце-президент Українського історичного клубу Москви, д-р іст. наук О. С. К о б и щ а н о в, д-р іст. наук Г. О. С а н і н, канд. іст. наук Є. О. Н а з а р о в а (Москва), канд. іст. наук О. І. Г у р ж і й, д-р іст. наук А. Л. Х о р о ш к е в и ч, жваво дебатувалися принципові питання винесеної на обговорення проблеми.

Підбиваючи підсумки, академік НАНУ, д-р іст. наук В. А. Смолій зазначив, що обмін думками на конференції продемонстрував різноманітність підходів до вивчення надзвичайно складного питання, яким є українсько-російські відносини у другій половині XVII — XVIII ст. Разом з тим, виступи з доповідями та дискусія переконують у тому, що серед наукових кіл як України, так і Росії має місце прагнення до розуміння одна одної. Ця обставина дає впевненість у можливості розвитку плідних наукових контактів, що сприятиме розвитку історичної науки в обох державах. Крім того, В. А. Смолій загострив увагу присутніх на необхідності серйозного дослідження державницьких прагнень українського народу, які до цього часу ігнорувалися. Було відзначено, що у попередні роки існували певні перепони у справі обміну між обома країнами науковими спеціалістами, а також обопільна непроінформованість щодо публікацій нових історичних праць. Вони будуть зняті у результаті підписаного договору між Інститутом історії України та Інститутом Російської історії.

Закриваючи конференцію, член-кореспондент РАН, д-р іст. наук А. М. Сахаров сказав, що на симпозіумі відбувся принциповий, подеколи гострий обмін думками. Одночасно дискусії мали конструктивний, зважений характер і не виходили за рамки наукового заходу. Проблему української державності вчений визнав стрижнем усієї багатоаспектної історичної колізії, пов'язаної з договором 1654 р. Поступове обмеження державності України, на думку А. М. Сахарова, прямо стосувалося і свобод російського народу, для якого ліквідація громадянського суспільства в Україні у XVIII ст. була значною втратою. А. М. Сахаров закликав і надалі підтримувати та розвивати наукові контакти істориків України і Росії.

СОДЕРЖАНИЕ

ИНТЕРВЬЮ

- Интервью главного редактора «Українського історичного журналу» академика НАН Украины В. А. С м о л и я 3

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- М о в ч а н О. Н., Р е е н т А. П. Межпартийная политическая борьба в профсоюзном движении Украины (1917 — 1922 гг.) 8

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- К о л е с н и к М. П. (*Чернигов*). Историческое общество Нестора-летописца и его вклад в развитие исторической науки в Украине 28
М е л ь н и к Л. Г. К истории Берестецкой битвы (обзор источников) 37

СООБЩЕНИЯ

Из истории религии и церкви

- Р ы ч к а В. М. Повседневная жизнь монастырей Киевской Руси 48

* * *

- Х а р и ш и н М. В. Богдан Хмельницкий и Украинская православная церковь (1648 — 1657 гг.) (*Окончание*) 57

- Щ е р б а к В. А. Запорожская Сечь как фактор консолидации украинского казачества до середины XVIII ст. 66

Трибуна молодого автора

- Ф е д у н я к С. Г. (*Черновцы*). Концепция «среднего государства» во внешней политике Канады 72

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- В е р с т ю к В. Ф. Украинская революция: эпоха Центральной Рады (*Продолжение*) 79

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- В е р б а И. В. А. П. Оглоблин 89

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- ОУН и УПА во второй мировой войне (*Окончание*) 100

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- С т о р о ж е н к о И. С. (*Днепропетровск*). Битва на Желтых Водах (*Окончание*) 109

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- В о р о н ц о в а Е. А. Из истории исследования Зверинецких пещер в Киеве 120

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- М и х н е н к о А. М. (*Донецк*). В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвеева, І. Б. Усенко. Микола Прокопович Василенко 127

- К о т л я р Н. Ф., С к р ж и н с к а я М. В. Лев Платонович Карсавин. Библиография произведений 130

Мушинка Николай (<i>Словакия, Пряшев</i>). Янко Рамач. Краткая история русинов	132
ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ	
Барбон М. Б. В Норильском концлагере	134
Кульчицкий С. В. Еще раз к вопросу о демографических последствиях голода 1932 — 1933 гг. в Украине	137
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
Кондрацкий А. А. Вторая Всеукраинская источниковедческая научно-практическая конференция по случаю 75-летия УВО	142
Затока А. Б. Научно-теоретические чтения «Центральная Рада на фоне украинской революции»	143
Горобец В. Н., Чухлиб Т. В. Международная научная конференция, посвященная 340-летию Переяславской рады	146